

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Дніпропетровськ
Видавництво Ліра
2015

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)
П 75

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара протокол
№ 6 від 18 грудня 2014 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (голов. ред.); канд. іст. наук, доц. **І. А. Шахрайчук** (наук. секр.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; д-р іст. наук, проф. **Є. І. Бородин**; канд. іст. наук **Н. М. Буланова**; заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**; канд. іст. наук **В. В. Грибовський**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілев**; д-р іст. наук, проф. **С. М. Плохій** (США), канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**
д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**

In collection the given articles, which touch history of cities and villages, historical figures, education, science, spirituality and culture, archaeological starozhitnostey of Pridniprov'ya.

Counted on the teachers of higher and general educational establishments, research workers, historians-researchers of a particular region, specialists in museum management, ethnologists, graduate students, students, students of general schools, and all, who studies history of Ukraine and Pridniprov'ya.

П 75 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (голов. ред.) та ін. – Д. : Ліра, 2015. – Вип. 13. – 236 с.

ISSN 2409-4137

У збірнику подано статті, що стосуються історії міст і сіл, історичних постатей, освіти, науки, духовності та культури, археологічних старожитностей Придніпров'я.

Розрахований на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та всіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

**УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)**

Збірник зареєстровано у Міністерстві юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, к. 511, Дніпропетровськ, 49010
<http://www.localhist.dp.ua>

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISSN 2409-4137

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2015
© Автори статей, 2015

ПЕРЕДМОВА

Перед Вами, шановні читачі, черговий тринадцятий випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження», який репрезентує новітні історико-краєзнавчі дослідження в нашому краї. Потреба в подальшому розвитку цього напрямку знань про минуле очевидна. Це завдання актуалізується тим більше у наш час, коли Дніпропетровщина посідає авангардні рубежі на центральному сході України у боротьбі за збереження незалежності й територіальної цілісності нашої держави. Вихід у світ, хоча й невеликим тиражем за кошти авторів, україномовної історико-краєзнавчої збірки в нашому досить русифікованому краї – це свідчення прагнення місцевої науково-освітньої та культурної інтелігенції продовжувати ті славні традиції збереження й відродження історичної пам'яті, котрі були започатковані ще в першій половині минулого століття нашими попередниками.

В основу представленого збірника наукових праць покладено матеріали, апробовані на IX Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», що відбулася у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара 17 квітня 2015 р. Проведення такого наукового форуму на базі нашого вищого навчального закладу спільно з Дніпропетровською обласною державною адміністрацією, Державним архівом Дніпропетровської області, Дніпропетровським національним історичним музеєм імені Д. І. Яворницького, Дніпропетровським обласним осередком Національної спілки краєзнавців України, Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурних цінностей та ГО «Інститут суспільних досліджень» в останні десятиліття стало традиційним. Нинішня конференція пройшла у рік 160-ліття від дня народження визначного українського історика, археолога, музеєзнавця, архівіста, етнографа, фольклориста і краєзнавця Дмитра Івановича Яворницького. Діяльність цього дійсно «народного академіка» є чудовим прикладом самовідданого служіння своєму народові та потребує ретельного подальшого дослідження.

Матеріали збірника структуровані за чотирма розділами, які традиційно визначають науковий образ нашого видання. У першому розділі подана історія міст і сіл. Тематика цієї частини видання достатньо різноманітна і представлена такими дописами авторів, як стаття І. С. Стороженка, що стосується дискусійного питання про існування Микитинської Запорозької Січі, розвідка А. Г. Перетокіна – про розвиток металургійної промисловості в Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX ст., дослідження А. О. Манько – про вплив ре-

волюційних подій 1917 р. на діяльність земств Катеринославської губернії, стаття Д. В. Архірєйського – про хронологію присутності махновців у Катеринославі. Наступні два матеріали – про події Другої світової війни на Дніпропетровщині: О. Ф. Нікілева – про село Дніпропетровщини за часів німецької окупації за спогадами селян (літо 1941 – осінь 1944 рр.) та І. А. Шахрайчука – про радянських військовополонених у нацистських таборах на території Дніпропетровщини (1941–1944 рр.). Завершують рубрику дві розвідки, котрі стосуються повоєнного періоду: О. В. Іщенко та В. М. Сидорук проаналізували відновлення житлового фонду і комунальної інфраструктури міст Дніпропетровської області у повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.), а А. В. Гайдук – особливості повсякденного життя дніпродзержинців періоду «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.). Як бачимо, вісім статей першого розділу висвітлюють ще недостатньо вивчені історико-топонімічні, соціально-економічні, соціальні, суспільно-політичні, повсякденні аспекти історії міст і сіл нашого краю.

Важливе місце на сторінках видання традиційно посідає історична персоналістика, що об'єднує матеріали другого розділу. Особливістю цієї частини представленого збірника є те, що в центрі уваги авторів опинилися знакові постаті різних історичних епох, які досліджені із залученням нових підходів та джерел. Так, І. О. Кочергін розкрив сюжет про Катеринославський дворянський рід Алексєєвих, С. І. Світленко – про українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького періоду революції (1917–1920 рр.), О. А. Сміянова – про будинок Д. І. Яворницького в першій половині ХХ ст., М. О. Манько – про національну еліту Катеринославщини у державотворчих процесах періоду початкових етапів Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.), Н. М. Шейміна – про участь дніпропетровців у дисидентському русі України (1960–1985 рр.). Хоча представлені в даних розвідках персоналії мали різне соціальне походження, ідеологічні відмінності, всіх їх об'єднувала любов до рідного краю.

Одним із центральних розділів у підготовленому збірнику є третій, де зосереджені статті стосовно освіти, науки, духовності та культури. За історичною хронологією обраних сюжетів цей розділ є найширшим, який відбиває матеріали різних епох. Періоду Київської Русі стосується стаття Г. М. Виноградова про Дніпровські пороги як символічний південний кордон Русі часів Володимирового хрещення. Значно більше розвідок написано на матеріалах періоду ХІХ – початку ХХ ст. Це, зокрема, статті: Л. М. Лучки – про перші бібліотеки Катеринослава, Л. Л. Прокопенка – про розвиток професійної освіти на Катеринославщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., С. Л. Прокопенка – про поступ жіночої середньої освіти в Катери-

нославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., Н. М. Буланової – про особливості духовного життя польської національної меншини на Придніпров'ї упродовж 1880-х рр. – початку XX ст. Хронологічно до зазначених матеріалів примикає стаття Є. О. Сніди, в якій показано адміністративно-територіальний устрій Російської православної церкви Катеринославської єпархії (1917–1919 рр.).

У цьому ж розділі вміщено кілька статей, які стосуються сучасного періоду. Так, В. В. Іваненко висвітлив досвід, стан і перспективи загальнодержавної програми «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині, В. М. Бекетова оповіла про приватні музеї в Дніпропетровській області на сучасному етапі, Г. П. Євсєєва, Ю. О. Великородна та В. Є. Сухов проаналізували стан нерухомої культурної спадщини Дніпропетровська: проблеми та перспективи збереження, Т. А. Цимбалова розкрила особливості архітектурно-планувальної адаптації прибуткових будинків Катеринослава для сучасних умов.

Четвертий розділ видання – «Археологічні старожитності» – представлений матеріалом Є. Л. Феценка та К. В. Мінакової, який стосується організації та проведення III Міжнародної україно-польської археологічної експедиції – нової сторінки розвитку археологічних студій на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Отже, всього на сторінках збірника вміщено 24 наукові статті. У них введено до наукового обігу чимало нових або маловідомих першоджерел, актуалізовано недостатньо досліджені історико-краєзнавчі сюжети та переконливо доведено, що в різні історичні епохи наш край славився культурно-духовними, освітянськими й науковими традиціями, був місцем активного суспільно-політичного життя.

Насамкінець, зичу всім читачам нашої збірки цікавого і змістовного читання, яке, сподіваюся, спонукатиме до нового осмислення минувшини Придніпровського краю.

*Головний редактор
доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара
С. І. Світленко*

25.10.2015 р.

I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.63) «17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИ БУЛА НА МИКИТИНОМУ РОЗІ ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Розглянуто гіпотезу С. Величка про існування упродовж 1638–1652 рр. на Микитиному Розі Запорозької Січі в контексті «універсального ключа» та на засадах історико-системного методу. Дослідження показали, що Запорозької Січі на Микитиному Розі ніколи не існувало і що за всю історію запорозького козацтва на Низу Дніпра, у Великому Лузі існували лише три Запорозькі Січі як військово-адміністративні утворення низового козацтва: Базавлуцька (1590–1638 рр.); Чортомлицька (1652–1709 рр.) та Підпільненська (1734–1775 рр.), а інші – Хортицька, Томаківська та Микитинська – були лише січами-форпостами.

Ключові слова: Микитин Ріг, Запорозька Січ, «універсальний ключ», історико-системний метод.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

БЫЛА ЛИ НА НИКИТИНОМ РОГУ ЗАПОРОЖСКАЯ СЕЧЬ

Рассмотрена гипотеза С. Величко о существовании на протяжении 1638–1652 гг. на Никитином Рогу Запорожской Сечи в контексте «универсального ключа» и на основе историко-системного метода. Исследования показали, что Запорожской Сечи на Никитином Рогу никогда не существовало и что за всю историю запорожского казачества на Низу Днепра, в Большом Луге, существовали только три Запорожские Сечи как военно-административные образования низового казачества: Базавлуцкая (1590–1638 гг.); Чортомлыцкая (1652–1709 гг.) и Подпольненская (1734–1775 гг.), а другие – Хортицкая, Томаковская и Никитинская – были только сечами-форпостами.

Ключевые слова: Никитин Рог, Запорожская Сечь, «универсальный ключ», историко-системный метод.

I. S. Storozhenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

WHETHER ZAPOROZHIAN SICH WAS SITUATED AT MYKYTYN RIG

The author considers that historians-predecessors, who studied our history, particularly the history of the Cossacks period, wrote very general version of it, sometimes used unverified sources, and formulated unproven hypotheses about facts and events, when there were no sources at all. Out sacred duty is to care about authenticity of the knowledge about our past, hence we need to verify these hypotheses, using the newest methodology of research. In particular, Samiilo Velychko, author of the chronicle, who obviously didn't read documents about the beginning of Khmelnytskyi uprising, but wanted his chronicle to be more full, offered unverified hypothesis that in 1638–1652 at Mykytyn Rig Zaporozhian Sich existed and Khmelnytskyi leaned on its military resources, when he prepared uprising against Polish rule in Ukraine. To make this mythical idea more convincing, S. Velychko delegated to Sich pysar Samiilo Zor'ka, who wrote diary (diariush) of great hetman's campaigns. This virtual diary S. Velychko used as the source in description of the future events. The author of the article studies the hypothesis of S. Velychko in the context of «the universal key» and basing upon system method, applied to historical material. The research showed that Zaporozhian Sich never existed at Mykytyn Rig. It is proved that during the whole history of Zaporozhian Cossacks at Velykyi Luh only three Zaporozhian Sich as military and administrative units of Cossacks existed: Bazavluk (1590s–1638); Chortomlyk (1652–1709) and Pidpilnians'ka Sich (1743–1775); others – Khotrytsia Sich, Tomalivska and Mykytynska were only siches-outposts. Such conclusion painfully struck the patriots of Nikopol, who didn't know that information given by S. Velyshko about the existence of Mykytyn Zaporozhian Sich is apocryphal, id est false.

Key words: Mykytyn Rig, Zaporozhian Sich, «universal key», system method in historic reserach.

Загальновідомо, що серед переліку Запорозьких Січей як військово-адміністративних утворень низового козацтва названа і Микитинська Запорозька Січ, котра нібито існувала протягом 1638–1652 рр. Тому цілком закономірною є думка, що Б. Хмельницький, рятуючись від арешту, тікає восени 1647 р. на Запорожжя, де спочатку зупиняється на острові Бучки (у складі архіпелагу о. Томаківки), а взимку 1648 р. підпорядковує Микитинську Запорозьку Січ і використовує її військовий потенціал на початковому етапі повстання. Зокрема, літописець С. Величко детально висвітлює заходи кошового отамана Січі з надання допомоги Б. Хмельницькому [8, с. 58–60]¹⁾.

¹⁾ Самійло Величко не знав, що до повстання Б. Хмельницького посади кошового отамана Січі не існувало, бо Січ очолював гетьман Війська За-

Літописець також повідомляє, що Рада Січі у складі 30 тисяч козаків 19 квітня 1648 р. обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького, і що він на чолі восьми тисяч запорожців вирушив на Жовті Води [8, с. 60]¹⁾.

Вищенаведена версія поширена в українській історіографії, її використовують науковці, зокрема вона наведена в усіх наших публікаціях про Жовтоводську битву. Ніхто з нас не підозрював, що маємо справу з великою «штучною білою плямою», створеною і переданою нам у спадок істориками-попередниками, у першу чергу, стосовно існування Микитинської Запорозької Січі²⁾, а також того, на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання.

Помилка щодо існування Микитинської Запорозької Січі, отже й непричетності до неї Б. Хмельницького, виявлена автором цих рядків випадково. Зокрема, за процедурою дослідження воєнного мистецтва у битвах Б. Хмельницького автор цих рядків спробував порівняти структуру й озброєння його армії зі структурою та озброєнням війська Микитинської Запорозької Січі. Виявилося, що таке порівняння зробити неможливо, оскільки відсутня інформація про те, як була побудована ця Січ та її збройні сили перед повстанням Б. Хмельницького. Це питання не давало авторів цих рядків спокою і він почав шукати джерела, які хоча б частини могли пролити світло на цю проблему, а саме – якою все ж таки була структура Микитинської Запорозької Січі напередодні Української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького?

порозького. Посаду кошового отамана Січі вперше ввів Б. Хмельницький у 1652 р. у відродженій ним Чортомлицькій Запорозькій Січі, оскільки посаду гетьмана Війська Запорозького він перебрав на себе. Це дає підстави вважати, що запропонована С. Величком Микитинська Запорозька Січ – фальсифікат.

¹⁾ С. Величко не знав, що упродовж 1638–1648 рр. низове козацтво було знищено або витіснено польською владою з волості та Великого Лугу. Готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався тільки на реєстрове козацтво.

²⁾ Як повідомляє С. Величко, Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, прибув до Коша Микитинської Запорозької Січі, де його обрали гетьманом Війська Запорозького, а також запропонували йому військового писаря, який супроводжував би Б. Хмельницького і складав діаріуш його походів. На Січі було два писаря: старий Стефан Брацлавський і молодий Самійло Зорка. Враховуючи молодість останнього, похідним писарем і канцеляристом Б. Хмельницького став Самійло Зорка, діаріуш якого почав списувати Самійло Величко як першоджерело. Аналіз діаріуша провів видатний український джерелознавець Микола Петровський, результати якого опублікував у 1928 р. у своїй праці «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки», в якій показав, що в цьому оповіданні є непевні звістки, чого не повинно бути, коли б це був щоденник сучасника [11 с. 161–203]. Отже, Самійло Зорка і його діаріуш теж фальсифікат С. Величка.

З'ясувалося, що перед повстанням Б. Хмельницького взагалі ніякої Запорозької Січі не існувало, тобто після знищення польською армією у 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі за станом на 1648 р. вона не була відновлена. Зокрема, наукова реконструкція битв, проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648–1652 рр., показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі [16, с. 104–282]. Жодного разу в джерелах цього періоду вона не згадується. Отже, думка про існування протягом 1638–1652 рр. Микитинської Запорозької Січі є помилковою.

Автором цих рядків також виявлено, що Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької, відродив Б. Хмельницький у 1652 р. (тобто через 14 років після знищення Базавлуцької Запорозької Січі) за власним проектом її організаційної структури. Закономірно, що колеги-історики були шоковані вищенаведеними повідомленнями і не повірили в існування таких суттєвих «білих плям» в історії Запорозької Січі. Щоб науково довести вищезазначені гіпотези, автор цих рядків узявся за розробку монографії із цих питань на засадах новітньої методології, у якій провідними були історико-системний метод та пасіонарна теорія етногенезу [17, с. 3–418]. Дослідження показали, що за всю історію запорозького козацтва у Великому Лузі існували лише три Запорозькі Січі як військово-адміністративні утворення низового козацтва: Базавлуцька («Найстаріша», «Баторієва», 1590–1638 рр.); Чортомлицька («Стара», «Богданова», 1652–1709 рр.); і Підпільненська («Нова», 1734–1775 рр.), а інші – Хортицька, Томаківська та Микитинська – були лише січами-форпостами¹⁾.

Отримані результати досліджень з історії Запорозької Січі викликали ще більше здивування колег-істориків. Як могло статися так, що видатні історики-попередники, а також величезна армія сучасних істориків, які працюють у інститутах НАНУ та ВНЗ, не могли вирішити цю проблему, а маловідомий військовий історик історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара (автор наведеної монографії) її блискуче вирішив?

Відповідаючи на вищевикладене, зазначимо, що автор згаданої монографії під час проведення дослідження керувався своїми переконаннями, що «універсальним ключем» для розкриття сутності і стадій становлення українського козацтва в цілому та його Запорозької

¹⁾ У польських джерелах назва форпосту «микитинська запорозька січ» не означає, що він належав запорожцям, або був їхнім військово-адміністративним утворенням. Це була запорозька військова база Речі Посполитої, і тому реєстрові козацькі полки, які здійснювали тут залогову службу, і теж мали назву «війська запорозького реєстрового» [5, с. 96, 98].

Січі зокрема, може стати дослідження генезису та еволюції їхніх організаційних та етнічних структур у діалектичній єдності з іншими структурами, що їх оточували і з ними взаємодіяли за період кінця XV – середини XVII ст. Цей висновок ґрунтується на закономірностях доволишнього світу. Зокрема, звернемо увагу, по-перше, на те, що саме форма (структура) будь-якого природного об'єкта є джерелом передачі інформації про його сутність [6, с. 17]. По-друге, уся природа, Всесвіт, а також людська практика й мислення мають системний характер [10, с. 5–19], унаслідок чого функція (мета, призначення) будь-якого утворення реалізується через його структуру [7, с. 159–162]. По-третє, інформація про сутність будь-якого об'єкта (утворення) проявляється на функціональному рівні, тобто за умов взаємодії його з навколишнім світом (іншими утвореннями) [14, с. 27–30].

Отже, однією із причин поверховості наших знань про українське козацтво та його Запорозьку Січ є відсутність повної інформації про генезис та еволюцію їхніх організаційних та етнічних структур у діалектичній єдності з іншими структурами, що їх оточували і з ними взаємодіяли. Бо саме це створює нездоланні труднощі в пізнанні їх функціонального змісту, а також у визначенні стадій їх розвитку.

Враховуючи особливість «універсального ключа», обраного для проведення досліджень, а також обмеженість джерельної бази цього козацького періоду, автор цих рядків звернувся за порадою до праць свого колеги по кафедрі проф. Віталія Підгаєцького, розробника теорії та методології джерелознавства, щодо можливих варіантів методологічного і джерелознавчого забезпечення досліджень обраної проблеми. На думку В. Підгаєцького, джерелознавчу мету наукової праці можна реалізувати за одним із двох шляхів: *«Залучаючи до наукового обігу невідомі раніше джерела й досліджуючи їх уже відомими методами або, навпаки, аналізуючи вже відомі джерела новими, у тому числі й запозиченими з інших наук, методами»* [12, с. 122] (виокремлено. – І. С.).

Враховуючи складність проблеми, а також обмеженість джерельної бази для її вирішення, автор цих рядків вирішив скористатися відомими джерелами та працями істориків, у яких є хоч якась дотична інформація з вищенаведених питань, і застосувати для їх розгляду нові методи дослідження. Серед них обрати системний підхід і системний аналіз, а в їхньому контексті – історико-системний метод, за стратегічний напрям методології дослідження вищеназваної проблеми.

Застосування історико-системного методу в аспекті «універсального ключа» сприяє розгляду козацтва і його Запорозької Січі в кон-

тексті ієрархії систем, що їх оточують і з ними взаємодіють. Зокрема, вищою системою в цій ієрархії систем є Великий Степовий Кордон України (далі – Великий Кордон), який був органічним простором виникнення козацтва та розвитку його організаційних структур. Нижчими системами тут виступають первинні організаційні структури самого козацтва та Січі, а навколишнім середовищем – державна структура Речі Посполитої. Проведення структурно-функціонального аналізу цієї ієрархії систем дозволило мінімізувати прогалини в джерельній базі і визначити організаційну структуру: а) козацтва до утворення першої Січі; б) першої Запорозької (Базавлуцької) Січі; в) Чортомлицької Січі, відродженої Б. Хмельницьким. Водночас вдалося отримати відповіді на питання щодо часу та умов виникнення українського козацтва і стадій його розвитку. Окрім того, було виявлено причини відсутності військової організації запорожців упродовж 1638–1652 рр., тобто не існувало в ці роки Микитинської Запорозької Січі [17, с. 21–50].

Незважаючи на те, що Микитинської Запорозької Січі не існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополь Дніпропетровської області вважають, що на території їхнього сучасного міста в середині XVII ст. розташовувалася Микитинська Запорозька Січ, з якої почалася Національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького, якому в центрі міста споруджено пам'ятник. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного характеру про участь Микитинської Запорозької Січі та її кошового отамана в підготовці повстання Б. Хмельницького [8, с. 45–75; 11, с. 161–189; 23, с. 18, 19]. Водночас дивним є те, що ніхто з науковців не звертає уваги на такий факт: перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) обривається в 1638 р., тобто в рік знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, і до 1648 р. (повстання Б. Хмельницького) в джерелах на цій посаді не згадується жоден козацький лідер [9, с. 106–108].

Ще дивнішим є те, що постанова польського сейму (березень 1638 р.) «Ординація війська запорозького реєстрового» [5, с. 96–98], яка затвердила знищення українського козацтва, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок появи цієї постанови вже ніколи не могла з'явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка інша Запорозька Січ. І, дійсно, відродження Січі (Чортомлицької) відбулося, як вже зазначалося, тільки за часів Хмельниччини.

На думку автора, однією з причин такого ставлення до подій, що відбулися у 1638 р., і, зокрема, до цього правового документа польського сейму є пануюче в українській історіографії переконання, що українське козацтво було антиподом Речі Посполитої, і що воно іс-

нувало не завдяки польській владі, а всупереч їй. Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки польським урядовим козацьким реформам 1570–1572 рр. та 1578–1582 рр. у другій половині XVII ст. із нечисленного, усіма знехтуваного напівкримінального елемента воно було перетворено на привілейовану захищену імунітетом військову верству, на структуроване потужне військо, а за третьою (1590–1591 рр.) урядовою реформою – на Базавлуцьку Запорозьку Січ [18, с. 29–46; 19, с. 23–34; 20, с. 35–59; 21, с. 34–59].

Зокрема, дослідження утворення цієї першої Запорозької (Базавлуцької) Січі показали, що вона виникла в 1590 р. на засадах синергетики та етногенезу, за наявності сімох зовнішніх впливів (поштовхів): 1) небезпечних умов через напади кримських татар; 2) восьми городків (січей-форпостів з 1585 р., на базі яких виникли коші) на островах Великого Лугу від прикордонних замків, де мешкали козаки; 3) козацького війська з упорядкованою структурою для надбудови над ним адміністративних елементів (формування завершилося протягом 1587–1590 р.); 4) юридичного акту – дозволу польської влади на утворення автономної військової структури на Низу Дніпра під сюзеренітетом короля Речі Посполитої та постанови сейму «Порядок щодо низовців і України»¹⁾ від 19.04.1590 р.; 5) високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку між кошами острівних січей Великого Лугу та волостю; 6) правових засад Січі, які базувалися на постулатах козацької рицарської корпоративної ідеології та символіки, заснованої на пасіонарному імперативі: *«Будь тим, ким ти мусиш бути»*, відповідно до якого козацька спільнота ухвалювала рішення не за *«згодою більшості»*, а за *«загальною згодою»*, коли незгодних могли ліквідувати фізично. Іншими словами, почуття найвищої спільності *«ми»* мусило абсолютно придушувати кожне конкретне *«я»*, бо тільки за таких умов забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу; 7) переростання козацтва в субетнос (протягом 1690–1596 рр.) – складову частину українського етносу і його домінанту, соціальною оболонкою якого стало утворення Базавлуцької Запорозької Січі. Зазначимо, що це єдина Січ, яка утво-

¹⁾ Усі Запорозькі Січі були створені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, Базавлуцька утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та вищезазваної постанови польського сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19. 04. 1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава IV та постанови польського сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підпільненська або Нова – утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14. 08 1775 р.).

рилася як державне утворення українського етносу, вперше після загибелі Київської Русі. Інші дві Січі (Чортомлицька і Підпільненська) були військово-адміністративними утвореннями з рисами військових прикордонних анклавів¹⁾.

Вищеназвана «Ординація» не тільки скасувала привілеї й імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: *«...оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів»* (виокремлено – І. С.) [5, с. 96, 97].

Отже, «Ординація» скасовувала на «вічні часи» правові акти урядових козацьких реформ 1570–1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Закономірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та інші). Колишньому козацькому рицарству був визначений новий суспільний статус: *«оберненого в холопів»*. Фактично цим документом козацтво було відкинуто у своєму розвитку до становища, в якому воно перебувало в першій половині XVI ст., коли воно було нелегітимним і непрестижним, бо приналежність до нього не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, у першу чергу, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення й існування перебували у правовому полі, яке теж скасовувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590–1591 рр., за якими вона була створена.

На нашу думку, причини виникнення помилкового твердження про існування на Микитиному Розі Запорозької Січі були такі:

– не враховувалося, що відповідно до козацьких традицій державотворення в українців під впливом умов Великого Степового Кордону України спочатку утворювалося військо, а вже на його структурах надбудовувалися державницькі елементи. Такого структурува-

¹⁾ Функції військових прикордонних анклавів виконували: Кам'янська Січ (1709–1711 рр.) та Олешківська Січ (1711–1734 рр.) на службі Кримського ханства, а Задунайська Січ (1775–1828 рр.) – на службі Туреччини.

ного війська після знищення в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі польською армією та постанови сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» запорожці не мали;

– не враховувалося, що українське козацтво, формуючись під впливом умов Великого Степового Кордону України та східних традицій, виробило, а також запозичило низку термінів для назв своїх організаційних структур, які мають подвійне тлумачення. Зокрема, «Військо Запорозьке» – це державне утворення або військо; «Кіш» – столиця державного утворення (Запорозької Січі), а також козацький табір, розташований будь-де; «Січ» – державне утворення, одночасно й укріплений форпост, розташований будь-де тощо. Під визначенням «Запорозька Січ» нами розуміється не городок-форпост, зокрема Д. Вишневецького на Хортиці, і не січ-форпост, яка була на Микитиному Розі, де стояла польська залога із козаків-реєстровців, а – військово-адміністративне автономне утворення козаків-низовців (запорожців);

– незнання організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже й особливостей механізму її знищення в 1638 р.

Зупинимось на останньому питанні детальніше. Проведені нами дослідження виникнення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [20, с. 35–59; 21, с. 34–59] показали, що на початковому етапі організаційно структура Січі народжувалася на Низу Дніпра із восьми кошів острівних січей від кожного прикордонного замку, де мешкали козаки.

На базі цих восьми острівних кошів у 1590 р. і була утворена (на федеративних засадах) Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати «Суперсіччю». Січ не мала куренів та паланок. Для столиці Січі був обраний острів Базавлук на Дніпрі. Усі вісім кошів поділялися на сотні, а останні – на десятки. Кожен кіш очолював кошовий без додатку «отаман», сотню – сотник, а десятку – отаман. Січ очолював гетьман Війська Запорозького. Козаки Січі мешкали на волості, мали ґрунти, тобто свої господарства та сім'ї, а коші острівних січей Великого Лугу слугували для них військовими базами, які вони використовували сезонно, тобто в теплу пору року. Взимку на цих базах чергували невеликі залоги, охороняючи табуни коней, зброю, військоове спорядження та оснащення, а також продовольчі та матеріальні запаси.

Нагадаємо читачу про те, що протягом перших двох десятиліть XVII ст. Січ поширила свою організаційну структуру з Низу Дніпра на «волесть» (південна Київщина і Брацлавщина) шляхом покозачення 75 % міщан прикордоння і встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення восьми територіальних січових кошів (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського,

Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського) на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне протодержавне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а православну церкву – під свій захист [1, с. 400–437, 539]. Столицею Січі на волості було обрано м. Канів.

Зазначимо, що втрата польською владою контролю над козацтвом і волостю викликала стурбованість у керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили, аби приборкати «козацьке свавілля». Битва на території сучасної Кіровоградщини між польською армією та військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня 1625 р. завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворено шеститисячне реєстрове військо (шість полків по тисячі козаків у кожному) як складова польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних старостах Київського воєводства і відповідно до них мали свої назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський¹⁾.

Унаслідок Куруківської угоди між реєстровцями та запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та за контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і за підтримки реєстровців у 1638 р. знищив Запорозьку (Базавлуцьку) Січ [5, с. 96, 97]. За допомогою гарнізонів відродженої в 1639 р. фортеці Кодак та новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реєстрові полки по черзі виконували залогову службу, польському урядові вдалося витіснити запорожців із Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. Але вирішального удару низовому козацтву завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили коші її острівних січей у Великому Лузі і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожний реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою для промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.

¹⁾ Зазначимо, що польський уряд, починаючи від першої козацької реформи 1570–1572 рр., прагнув створити вірне державі реєстрове козацьке військо, проте пасіонарні запорожці не трималися реєстру, бо воєнний промисел був для них потребою. Сформувавши вірне Речі Посполитій шеститисячне реєстрове козацьке військо за Куруківською угодою 1625 р. вдалося завдяки тому, що, внаслідок покозачення Січю волості, до складу запорожців потрапило субпасіонарне козацтво, яке М. Грушевський назвав «господарським» із психологією поміркованого егоїзму та інстинкту самозбереження, яке виживало завдяки приватному землеволодінню і трималося реєстру, незважаючи на багаторічну затримку платні за службу.

Нами встановлено, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного м. Нікополь, районного центру Дніпропетровської області). На базі Канівської січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького канівському полковникові від 13.02.1648 р.: *«Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте нашивидкуруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького – І. С.). На допомогу придаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в. м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...»* [4, с. 14, 15] (виокремлено – І. С.).

Отже, виходячи з цього наказу, можемо зробити висновок, що комендантська та інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковникові Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був господарем цього форпосту, який дислокувався на його Канівській полковій січі. Розміщалися реєстрові полки у своїх куренях. Так, великий коронний гетьман С. Конєцпольський у листі до польського короля від 19 вересня 1639 р. повідомляв, що на Запорозжі була затримана ватага козаків, які *«...не хотіли прийти до куреня пана Секежінського (полковник канівського реєстрового полку – І. С.), а, ховаючись по луках та очеретах, запасали борошно та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши це, п. Секежінський вхопив кількох поводитирів їх, котрих важніших, а інші пішли в свої дніпрові уходи»* [2, с. 27, 28].

Отже, на Микитиному Розі існувала Січ, але Канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої впродовж 1638–1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650–1652 рр. – залога Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака [15, с. 413, 415].

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, тоді виникає закономірне питання: на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади в Україні? У нас є можливість за відповіддю звернутися з цього приводу до самого Б. Хмельницького.

У вже згаданому листі до М. Потоцького від 13 березня 1648 р. з острова Томаківка Б. Хмельницький подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність із підготовки повстання не пов'язана з Микитиним Рогом. Зокрема, Б. Хмельницький пише: *«Дійшла до нас і звістка про те, що в. м-ть, м. м. пан, хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі. Отже, повідомляю в. м., нашого м-го пана, що всі черкасці і сотники дали на це зго-*

ду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас» [3, с. 30, 31] (виокремлено – І. С.).

Це повідомлення Б. Хмельницького свідчить, що центр його повстання спирався на матеріальну базу Черкаського реєстрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташовувалась у Великому Лузі на о. Томаківка і мала назву Черкаської Січі. Отже, готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався не на Запорозьку (Микитинську) Січ, якої не існувало, а на полкову Черкаську Січ. Вже зазначалося, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстровці захопили у Великому Лузі коші острівних січей, які були структурними підрозділами Січі і на яких раніше господарювало низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реєстрових полків. Таких січей було шість (за кількістю полків): Білоцерківська, Канівська (Микитинська), Корсунська, Переяславська, Черкаська (Томаківська) та Чигиринська.

Зазначимо, що у січні 1648 р. Корсунський реєстровий козацький полк, який перебував у складі урядової залоги на Микитиному Розі, перейшов на бік Б. Хмельницького і заклав основи формування повстанського козацького війська. У 20-х числах квітня 1648 р. у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б. Хмельницькому прибув Тугай-бей з 20-тисячним загоном татарської кінноти.

Ще одним підтвердженням того, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під керівництвом Б. Хмельницького, є, по-перше, той факт, що він, вирушаючи з військом на волю, залишив на укріпленій Томаківці гарнізон у складі 50 козаків [4, с. 30, 31]. По-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реєстровими козаками, що прибули до безлюдного Микитинового Рогу 3 травня 1648 р. (за розрахунками), аби розправитися з Б. Хмельницьким, який уже вів облогу сухопутної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 р. підрозділ реєстровців на чолі з осавулом І. Барабашем і полковником М. Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацький гарнізон здався без бою), козаки реєстрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитинового Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Філона Джалалія і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького [4, с. 30, 31]. У середині дня 13 травня Ф. Джалалій із чотирма козацькими реєстровими полками (4 тисячі осіб) та двома полками найманців-українців (по 600 осіб у кожному) прибув до Б. Хмельницького в район Жовтоводської битви [22, с. 3–192].

Уже зазначалося, що, за повідомленням С. Величка, Рада Микитинської Запорозької Січі 19 квітня 1648 р. обрала Б. Хмельницько-

го гетьманом Війська Запорозького [8, с. 59]. Якщо ж у цей час не існувало не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли і де Б. Хмельницький був обраний на цю посаду? На нашу думку, є всі підстави стверджувати, що 13 травня 1648 р. після прибуття Ф. Джалалія з реєстровими полками до району Жовтоводської битви тут, з метою встановлення єдиноначальності у війську, відбулася розширена козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького [22, с. 55, 58].

Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27 травня 1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської битви, документи регіонального рівня та листи до московського царя і його воєвод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як *«гетьман Війська Запорозького й. к. м.»* [3, с. 31, 32, 48–51]. Враховуючи нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої, у листах до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписується як *«старший й. к. м. Війська Запорозького»* [3, с. 31–58].

Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуваючи свою могутність та враховуючи період безкоролів'я в Речі Посполитій) Б. Хмельницький підписується як *«гетьман, з Військом Запорозьким»* [3, с. 59–79]. Після обрання королем Польщі Яна Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: *«гетьман з його королівської милості (скорочено: «гетьман з й. к. м.» – І. С.) Військом Запорозьким»* [3, с. 85, 86, 103–105, 303].

Підсумовуючи, зазначимо, що Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, спирався на матеріальну та військову базу полкової Черкаської Січі Черкаського полку реєстрових козаків, у якому «всі черкаські та сотники дали на це згоду». Ця Січ розташовувалася на острові Томаківка. На Микитиному Розі в цей час розташовувалася полкова Канівська Січ Канівського полку реєстрових козаків, на базі якої був обладнаний польський прикордонний форпост, де полки реєстрових козаків виконували залогову службу за графіком змінного чергування.

Бібліографічні посилання

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
3. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.

4. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
5. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3.
6. **Карвалью Родригеш Ф.** Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / Ф. Карвалью Родригеш; пер. с португ. В. Якунина. – М., 1996.
7. **Ковальченко И. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
8. Літопис Самійла Величка : у 2 т. – К., 1991. – Т. 1.
9. **Мицик Ю. А.** Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.
10. **Перегудов Ф. И.** Введение в системный анализ : учеб. пособие для вузов / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
11. **Петровський М. Н.** Псевдо-діяріуш Самійла Зорки / М. Н. Петровський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 17.
12. **Підгасцький В. В.** Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. для іст. ф-тів ун-тів / В. В. Підгасцький. – Д., 2001.
13. Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. – К., 1969. – Т. 1.
14. **Святець Ю. А.** Кліометрика : у 2 ч. – Ч. 1. Інформаційні технології та інструменти: підручник для іст. ф-тів вищ. навч. закл. / Ю. А. Святець, П. К. Дорн. – Д., 1998.
15. **Слабченко М.** Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
16. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Д., 1996.
17. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
18. **Стороженко І. С.** Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2003. – № 5.
19. **Стороженко І. С.** Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2004. – № 2.
20. **Стороженко І. С.** Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 1.
21. **Стороженко І. С.** Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 2.
22. **Стороженко І. С.** Битва на Жовтих Водах 29 квітня – 16 травня 1648 р. у світлі нових досліджень / І. С. Стороженко. – Д., 2013.
23. **Tadeusz Krząstek.** Żółte Wody / Tadeusz Krząstek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. – 1648. – Warszawa, 1999.

Надійшла до редколегії 17.04.2015

УДК 94:669](477/63)«1880/1917»

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

РОЗВИТОК МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В КАТЕРИНОСЛАВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано процес формування та розвиток металургійної галузі промисловості в Катеринославі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 1980-і рр. були переломними в історії Півдня Росії, в цей час завершився промисловий переворот у найважливіших галузях промисловості. Розробка донецького вугілля, криворізької залізної руди, приплив іноземних капіталів, будівництво Катерининської залізниці, мосту через Дніпро – все це сприяло розвитку металургійної промисловості у Катеринославі.

Ключові слова: металургійна промисловість, розвиток, Катеринослав, іноземні капітали, заводи.

А. Г. Перетокін

*Приднепровская государственная академия строительства
и архитектуры*

РАЗВИТИЕ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЕКАТЕРИНОСЛАВЕ В КОНЦЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ вв.

Проанализирован процесс формирования и развития металлургической отрасли промышленности в Екатеринославе в конце ХІХ – начале ХХ ст. 1980-е годы были переломными в истории Юга России, в это время завершилась промышленная революция в самых главных отраслях промышленности. Разработка донецкого угля, криворожской железной руды, поступление иностранных капиталов, строительство Катерининской железной дороги, моста через Днепр – всё это способствовало развитию металлургической промышленности в Екатеринославе.

Ключевые слова: металлургическая промышленность, развитие, Екатеринослав, иностранные капиталы, заводы.

A. G. Peretokin

Prydniprovsk state Academy of construction and architecture

THE DEVELOPMENT OF THE STEEL INDUSTRY IN EKATERYNOSLAV IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The process of formation and development of the metallurgical branch of industry in Katerynoslav at the end of the 19th – the beginning of the 20th century has been analyzed. The 1880s were the crucial years in the history

of the South of Russia, The industrial revolution in the main branches of industry was completed. At the very beginning of the 1880s Katerynoslav was an ordinary provincial town but since 1881 and up to the end of the 19th century it had changed and became an important industrial centre. At that time Katerynyns'ka railway was built and in 1884 a new railway bridge over Dnieper was opened. In 1885 the construction of Bryansky metallurgical plant began. In 1887 this plant produced steel and iron. Foreign investments from Belgium, France, Germany, Great Britain and other countries came to Katerynoslav. There were three plants built by joint-stock company of tube-rolling mills of the brothers Shoduar from Belgium. One more steel mill «Ezau and K» belonged to the Belgian businessman. The German capitalist B. Gantke was the founder of the joint-stock company of the metallurgical plants. At the end of the 19th century there were 175 plants and factories in Ksterynoslav. At the beginning of the 20th century crises, wars, strikes, revolutionary events influenced negatively on the development of the metallurgical branch of industry but on the whole the rate of the industrial development in the South of Russia was rather high.

Key words: metallurgicalbranch, development, Katerynoslav, foreign investments, plants, joint-stock company.

У Наддніпрянщині, яка в той час входила до складу Російської імперії, прискореними темпами розвивався капіталізм. Цей процес відбувався нерівномірно в галузевому та територіальному аспектах. В Україні, наприклад, протягом останніх трьох десятиліть XIX ст. кількість фабрик і заводів збільшилась майже на третину, а вартість виробленої промислової продукції – у 8 разів [10, с. 289–290]. На початку 1980-х рр. завершився промисловий переворот у найважливіших галузях господарства Півдня Росії – металургійній, гірничорудній, вугільній. У 1990-х рр. склалися два найбільших у Східній Європі і всій Російській імперії центри важкої промисловості – Донецький і Дніпровський (Катеринославський) промислові райони.

Проблему промислового розвитку Придніпровського регіону у зазначений період розглядали відомі дослідники: Г. Д. Бакулев, Д. І. Шполянський, П. О. Хромов, О. О. Нестеренко, Т. І. Дерев'янкін, С. Г. Струмилін, Л. Г. Мельник, В. О. Голобуцький, В. В. Крутіков, Ф. Г. Турченко, І. В. Довжук, О. Б. Шляхов [1; 23; 21; 15; 4; 18; 13; 3; 11; 20; 8; 22]. У даному дослідженні для вивчення процесу розвитку металургійної промисловості в Катеринославі широко використовуються галузева преса кінця XIX – початку XX ст.

Мета статті – проаналізувати процес формування та розвитку металургійної галузі промисловості в Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Сучасні дослідники історії Донбасу наводять такі дані: у 1880 р. видобуток донецького вугілля складав 86,3 млн пуд., що більш ніж у 14 разів перевищувало рівень видобутку 1860 р. [16, с. 227]. Галузева

преса наводить дані, які характеризують зростання обсягу вугілля на внутрішньому ринку.

Таблиця 1

Зростання обсягу вугілля, яке надходило на внутрішній ринок

Роки	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
Обсяг відносно 1880 р., рази (за: ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937–3938)	2,28	3,25	3,00	3,43	4,11	4,50	5,15	5,26	5,76	6,82	7,72

Аналіз даних показав, що за 10 років вивезення донецького вугілля на внутрішній ринок країни збільшилося майже у 3,4 рази, а з 1880 р. – у 7,7 разів. Серед головних чинників, які викликали постійне зростання вивезення вугілля, фахівці називали бурхливий розвиток металургійної промисловості та будівництво переробних, машинобудівних заводів у Наддніпрянщині [5, с. 3675].

У цей же час починається розробка покладів криворізької залізної руди. Підприємець, громадський діяч, почесний громадянин міста Катеринослава Олександр Миколайович Поль відіграв видатну роль в історії Катеринославщини. «Он оживил край и воскресил Екатеринослав...», – говорили про О. М. Поля його сучасники. Справою його життя стала залізна руда, дослідження та організація її промислового видобутку. Завдяки великим зусиллям О. М. Поля у 1881 р. у Парижі було створено Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу з капіталом у 5 млн франків. Це товариство почало розробку залізної руди біля Кривого Рогу і отримало великі прибутки. Залізні багатства стали широко відомими не тільки в країні, а й далеко за її межами. Багаті поклади залізної руди приваблювали вітчизняних та іноземних підприємців з їх солідними капіталами [7, с. 85–86; 12, с. 59–63].

Таблиця 2

Динаміка зростання обсягів видобутку залізної руди протягом 1896–1899 рр., пуди (за: ГЗЛ. – 1899. – № 10. – С. 3818–3819; ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937–3938)

Роки	1896	1897	1898	1899
Об'єм	70 540 611	107 088 300	120 000 000	177 000 000

Значно зростала й технічна оснащеність рудників. Кількість парових машин на рудниках за останнє десятиріччя XIX ст. зросла у 8,3 рази, а загальна потужність – у 12,5 разів [19, с. 4560–4563].

У пореформений період відбувалися важливі зміни в економічному і культурному розвитку Катеринослава. Наявність у Донецько-

му басейні покладів кам'яного вугілля й залізної руди у Криворізькому басейні зумовила розвиток металургійної промисловості в губерньському місті. Особливо переломними в його історії стали 80-і рр. XIX ст.

До початку 1880-х рр. Катеринослав був звичайним губернським містом, а з 1881 р. місто почало зростати нечуваними темпами. У період з 80-х рр. XIX ст. до початку XX ст. змінився не тільки вигляд міста, а й його роль в економічному, суспільному і політичному житті України, Російської імперії і світу. Відомий письменник Володимир Гіляровський назвав цей період в історії міста «залізною лихоманкою» за аналогією із золотою «каліфорнійською лихоманкою». Катеринославу судилося стати потужним центром чорної металургії, «містом чавуну і сталі».

Промислові розробки донецького кам'яного вугілля та криворізької залізної руди зумовили будівництво Катерининської залізниці, яка зв'язала Катеринослав з Донецьким кам'яновугільним та Криворізьким залізрудним басейнами. Дніпро ж сприяло перетворенню міста із провінційального на індустріальний центр чорної металургії.

Важлива подія відбулася в Катеринославі 18 травня 1884 р. – у цей день пройшов перший потяг по найбільшому в Європі мосту, який з'єднав правий і лівий береги Дніпра. Завдяки самовідданому ентузіазму О. М. Поля, двоярусний 15-пролітний залізничний міст довжиною в півтора кілометра і вагою в 9525 тонн був збудований за проектом видатного російського інженера, відомого спеціаліста в галузі будівельної механіки, академіка М. А. Белелюбського (1845–1922). Будівництво залізничного моста обійшлося казні в 4 млн крб. Вражаючи споруда – двоярусний міст через Дніпро в Катеринославі – отримала золоту медаль на Всесвітній виставці у Парижі в 1889 р. У сучасній Україні цей міст є пам'яткою інженерного мистецтва національного значення [2, с. 18; 7, с. 84].

На початок XX ст. пропускна спроможність мосту складала 90 потягів на добу. Вугілля, руда, будівельний ліс, хліб, чавун, залізо – основні вантажі, що перевозили по ньому, а також через міст їхали до Харкова, Москви, Петербурга, Ростова, у Крим і на Кавказ. Але головним було те, що залізниця з мостом сприяла розвитку металургійної і металообробної промисловості в губернії і місті.

У 1885 р. міська Дума на екстреному засіданні обговорювала проект купчої на продажу 120 десятин міської землі Брянському товариству для будівництва чавуноливарного, залізобойного і рейкопрокатного заводу. Товариство внесло задаток 5 тис. крб., а міська Дума визначила 8-річний термін для будівництва заводу, доменної печі та допоміжних будівель, пов'язаних із виробництвом металу. Місцева газета «Степь» 25 серпня 1885 р. вітала цей проект і писала на сво-

їх сторінках: «Отныне городу Екатеринославу предстоит фабрично-заводское и промышленное развитие, какого городу, вне совершення сделки, долго бы не дожидаться и которое выдвинет его в разряд лучших городов России...». Ці слова стали пророчими [6, с. 50–51]. Будівництво заводу було розпочато в 1885 р. Будівництвом керував представник молодшої російської буржуазії інженер-технолог А. М. Горяїнов [12, с. 33].

У травні 1886 р. журнал ЮРГЛ у розділі «Местные известия» надрукував репортаж про перебування імператора, імператриці та цесаревича у Катеринославі, під час якого вони прийняли депутацію гірничопромисловців Півдня Росії. Царська родина вперше пройшла Катерининською залізницею для того, щоб узяти участь у закладанні доменної печі представниками Брянського товариства. Депутація гірничопромисловців піднесла імператору хліб-сіль на блюді, яке було виготовлене із суцільного шматка кам'яної солі з копалень Брянцевського товариства М. М. Летуновського і К°. Те блюдо було кругле, масивне, по його краях у восьми медальйонах були вставлені зразки макіївського кам'яного вугілля, коксу з вугілля Калинської копальні, грушевського антрациту, криворізьких залізних, микитівських ртутних і сурм'яних, есаулівських цинкових і срібно-свинцевих руд. На хлібі знаходилася сільниця, яка була виточена з брянцевської кам'яної солі, овальна, тонка, прозора, мов кришталь [14, с. 1918].

10 травня 1887 р. було урочисто відкрито Олександрівський Південно-Російський завод Брянського товариства, перший великий металургійний завод міста (нині ВАТ металургійний завод ім. Г. Петровського). Відкриття заводу відбувалося в дні святкування сторічного ювілею від дати закладання Катериною II першого каменя у фундамент Преображенського собору. Того ж року на заводі було вироблено 316 075 пудів чавуну, в 1890 р. виплавлено 3 105 843 пуди заліза і 850 839 пудів сталі [9, с. 67]. У 90-х рр. XIX ст. було завершено будівництво головних цехів заводу.

На початку XX ст. Брянський завод випередив інші металургійні підприємства Півдня з виробництва чавуну, сталі, прокату. Продукція Олександрівського Південно-Російського заводу Брянського товариства домінувала на всіх ринках європейської частини Росії. Велика заслуга в технічному розвитку заводу належить прославленому доменщику М. К. Курако, який пройшов трудовий шлях від простого каталя. У 90-х рр. XIX ст. на Брянському заводі відкрили мостовий цех, який спеціалізувався на металоконструкціях. У 30-х рр. XX ст. він став самостійним заводом, який випускав обладнання для металургійних комбінатів та металоконструкції для мостів [2, с. 54–61].

На цей час припадає інтенсивний приплив у промисловість міста й губернії не стільки російських капіталів, скільки іноземних. У пер-

шу чергу це були капітали бельгійських, французьких, німецьких, англійських підприємців.

Із бельгійського міста Льеж приїхали до Росії брати Шарль і Жорж Шодуари. У 1889 р. вони заснували Акціонерне товариство російських трубопрокатних заводів з основним капіталом у 3,5 млн крб. Це товариство побудувало у Катеринославі три заводи. Трубопрокатний завод «Шодуар А» першим став до ладу у 1892 р. У 1895 р. почала працювати перша мартенівська піч, через рік – друга піч і листопрокатний цех, у 1902 р. – третя, а в 1911 р. – четверта. Річне виробництво цього підприємства було 700 тис. пудів, яке оцінювалося у 6 млн крб. На ньому працювало 1 300 робітників. Трубопрокатний завод «Шодуар А» став другим великим підприємством Катеринослава після Брянського заводу.

Нижньодніпровський залізничний завод «Шодуар В» був заснований у 1899 р. (тепер це ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім. Комінтерна»). Третє підприємство – чавуноплавильний завод «Шодуар С» – почало свою роботу у 1914 р. Це підприємство спеціалізувалося на виробництві металургійного устаткування (тепер це підприємство АТ «Дніпротяжмаш») [7, с. 87]. Бельгійцям належав і сталеливарний завод «Езау і К^о», який було відкрито у 1895 р. Незабаром це підприємство було переформовано у «Товариство катеринославських залізничних і сталеливарних заводів».

На цьому заводі виготовлялися деталі для панцерника «Потьомкін», крейсерів «Очаків» і «Кагул». Це підприємство було відоме як одне з найкращих сталеливарних підприємств Росії. Один трубопрокатний завод належав німцю Б. Гантке, який був засновником акціонерного товариства металургійних заводів. Німець Ланге володів трубо-залізопрокатним заводом. Наприкінці XIX ст. російські та іноземні підприємці почали індустріальну забудову лівобережжя Катеринослава. Одним із перших з'явився вагонний завод, який було засновано у 1895 р. Щомісяця це підприємство випускало до 150 різних вагонів [2, с. 70–81].

Наприкінці XIX ст. у 1899 р. на 175 підприємствах Катеринослава працювало 13 793 робітників, з них 7 362 на Брянському заводі. Більшість з них прибула з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської й Вітебської губерній [9, с. 67].

Бурхливий розвиток промисловості Катеринослава в останнє десятиліття XIX та на початку XX ст. зумовив швидке зростання його населення. Якщо в 1887 р. воно становило 48 100 осіб, то в 1897 р. – 121 216, а в 1912 р. – 218 578 осіб. За кількістю жителів Катеринослав став четвертим містом в Україні після Одеси, Києва і Харкова [9, с. 71].

Про темпи розвитку промисловості у місті свідчать такі дані: у 1880 р. у Катеринославі нараховувалося 49 фабрик і заводів з об-

сягом виробництва у 1,5 млн крб. і з числом робітників – 572, а у 1903 р. фабрик і заводів вже було 194, а обсяг виробництва складав 21,5 млн крб, число робітників збільшилось до 10 649 осіб. Не тільки зростала кількість підприємств, а й змінювалося їх профілювання. У 1880-і рр. більшість підприємств складала такі, що обробляли тваринні й рослинні продукти, а у 1903 р. перше місце за обсягом виробництва і за кількістю робітників посідали підприємства з обробки корисних копалин, їх було вже 33, на них працювало 8 088 робітників, обсяг виробництва складав 14,3 млн крб. За свідченням Казенної палати, у 1897 р. у місті було 1 386 промислових і торговельних закладів [7, с. 88].

Набув розвитку й міський транспорт. Улітку 1897 р. в місті було здано в експлуатацію першу трамвайну лінію, збудовану бельгійським товариством. Катеринославський трамвай був другим у Росії після київського [12, с. 190–198].

Промислове піднесення 1910–1914 рр. значно вплинуло на економічний розвиток Катеринослава. За даними звітів Катеринославського губернатора, у 1910–1913 рр. кількість фабрично-заводських підприємств збільшилася з 255 до 358, вартість промислової продукції цих підприємств – з 41,2 до 74,5 млн крб. Найбільше зросло в ті роки виробництво чавуну і сталі. Металургійне та металообробне виробництва давали дві третини промислової продукції міста [9, с. 71].

Іноземні капіталісти одержували великі прибутки від металургійних підприємств Катеринослава. За 1910–1913 рр. на чотирьох найбільших заводах міста – Брянському, Нижньодніпровському та двох трубопрокатних – чистий прибуток власників підприємств зріс у 2,5–3 рази. У роки Першої світової війни з Прибалтики до Катеринослава було евакуйовано два заводи: ризького акціонерного товариства «Стелла» і акціонерного товариства «Старр і К°», які випускали металеву продукцію [2, с. 77–84].

Влітку 1910 р. у Катеринославі було влаштовано Південно-російську промислову, сільськогосподарську і кустарну виставку. Вона діяла з 1 липня по 10 жовтня. На виставці було представлено 14 відділів, зокрема металургія, залізничний транспорт, машинобудування, сільське господарство та ін. Учасники виставки змогли ознайомитися з різноманітною продукцією катеринославських підприємств, а також інших міст країни. Царський уряд організацією цієї виставки мав на меті залучити нові капіталовкладення в промисловість та сільське господарство півдня країни.

30 вересня (12 жовтня) 1899 р. в Катеринославі відбулося відкриття Вищого гірничого училища. Бурхливий розвиток гірничорудної, металургійної й металообробної промисловості наприкінці XIX ст. викликав потребу у висококваліфікованих спеціалістах. Спо-

чатку заняття проводилися у приміщенні колишнього Потьомкінського палацу, а в 1903 р. було побудовано нове приміщення за проектом відомого архітектора О. М. Бекетова [9, с. 71–72].

Таким чином, у 1980–1990-х рр. розпочалося формування Донецько-Придніпровського індустріального регіону. У 1980-і рр. діяльність гірничопромисловців Півдня Росії була спрямована на розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості. Значну роль у будівництві металургійних підприємств у Катеринославі відігравав іноземний капітал. Він був важливим чинником у становленні та модернізації промисловості.

У 90-х рр. XIX ст., завдяки твердій протекціоністській урядовій політиці, зусиллям підприємців, а також роботі редакційних комітетів галузевої преси, стан гірничої та металургійної промисловості не тільки значно поліпшився, але й дозволив металургійній промисловості Катеринослава вийти на провідні рубежі в господарсько-му комплексі Російської імперії.

Під час кризи 1900–1903 рр. казенні замовлення гарантували великим металургійним підприємствам значні прибутки. Тому підприємці й надалі вважали вигідним іти шляхом казенних замовлень, а не задовольняти внутрішній масовий ринок, який не був прибутковим. У складний політичний і соціально-економічний період, який тривав із 1904 р. до 1917 р., металургійна промисловість Катеринослава відчувала прояви як піднесення, так і депресії. У цілому металургійна промисловість розвивалася досить швидкими темпами і вперше південь імперії випередив Урал за продукцією металургійних заводів, яка була добре відома в країні і за кордоном.

Бібліографічні посилання

1. Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России / Г. Д. Бакулев. – М., 1953.
2. Ватченко А. Ф. Днепропетровск : путеводитель / А. Ф. Ватченко, Г. И. Шевченко. – Днепропетровск, 1979.
3. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.
4. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін. – К., 1975.
5. Дитмар Н. Ф. Сведения о производительности южных металлургических заводов / Н. Ф. Дитмар // Горнозаводской листок (ГЗЛ). – 1899. – № 3. – С. 3675.
6. Днепропетровску 200 лет. 1776–1976 : сб. докум. и матер. – К., 1976.
7. Дніпропетровськ: віхи історії. – Д., 2001.
8. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009.
9. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. – Дніпропетровська область. – К., 1969.

10. Історія Української РСР : у 8 т. 10 кн. / гол. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1977 – 1979. – Т. 3, Т. 4.
11. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д., 1992.
12. **Лазебник В. И.** Неизвестный Екатеринослав / В. И. Лазебник. – Д., 2012.
13. **Мельник Л. Г.** Технічний переворот на Україні 60–90 рр. XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К., 1972.
14. Местные известия // Южнорусский горный листок (ЮРГЛ). – 1886. – № 142. – С. 1918.
15. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – Ч. 1. – К., 1959; Ч. 2. – К., 1962.
16. **Подов В. І.** Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009.
17. **Рагозин Е. И.** Железо и уголь на Юге России / Е. И. Рагозин. – СПб., 1895.
18. **Струмилин С. Г.** Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М., 1966.
19. **Тиме И. А.** Очерк применения электричества в горном деле / И. А. Тиме // ГЗЛ. – 1900. – № 21. – С. 4560–4563; № 22. – С. 4589–4592; № 23. – С. 4624–4627.
20. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
21. **Хромов П. А.** Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М., 1967.
22. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.
23. **Шполянський Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века / Д. И. Шполянський. – М., 1953.

Надійшла до редколегії 04.06.2015

УДК 94 (477)«1917»

А. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917 р. НА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Зроблено спробу висвітлити виборчу реформу, економічні проблеми земств і їх вплив на соціальну сферу Катеринославської губернії. Статистичні дані щодо кількості гласних дають змогу зробити висновки про лібералізацію суспільного життя губернії періоду революції 1917 р.

Ключові слова: волосні земства, гласні, управа.

А. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ВЛИЯНИЕ РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОБЫТИЙ 1917 г.
НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМСТВ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ**

Сделана попытка высветлить избирательную реформу, экономические трудности земств и их влияние на социальную сферу Екатеринославской губернии. Статистические данные относительно количества гласных дают возможность сделать выводы о либерализации общественной жизни губернии периода революции 1917 г.

Ключевые слова: волосные земства, гласные, управа.

A. O. Man'ko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**INFLUENCE OF REVOLUTIONARY EVENTS OF 1917
ON ACTIVITY OF ZEMSTVOES
OF THE EKATERINOSLAVSKY PROVINCE**

One of the problems of modern state organization is the formation of the system of local self-government institutions that are capable to decide tasks of local life.

The today's existing investigation on the above mentioned theme gives us the idea about the activity of zemstvo in common, in Russian Empire or Ukraine.

They often left the less studied question of the activity of the local self-government institutions in some province as in Katerinoslavskaya itself.

The analysis of the activities of zemstva is carried with the help of common specific historical investigating methods.

Such approach gives an opportunity to show a complex activity of zemstva as to the social providing of population and the economic activity of local self-government institutions during the Revolution. In the years of revolution of a zemstvo endured a number of difficulties, namely the acute financial crisis caused by financial problems of the Russian Empire. Besides considerably fell trust of the population to the power through not desire to reform all parties of public life on democratic principles in particular of Ekaterinoslavskaya.

Key words: hair zemstvs, vowels, justice.

Україна, як незалежна держава, з'явилася на політичній карті світу відносно недавно. Одним із центральних завдань подальшого розвитку державності є створення добре розвиненої системи самоуправління, існування якої є складовою ознакою сучасного демократичного суспільства.

На сучасному етапі розвитку української держави відбуваються радикальні зміни у всіх сферах суспільного життя, переоцінка ключо-

вих історичних подій. У непрості періоди розбудови власної держави людям властиво звертатися за порадою до минулого, до історії свого народу. Тому, на сьогодні, особливої ваги набувають дослідження, що стосуються діяльності органів місцевого самоврядування, зокрема земств, які по праву можна вважати першими паростками на шляху формування громадянського суспільства в Російській імперії.

Важливим джерелом для аналізу діяльності земств є Журнали Катеринославського губернського зібрання, які видавалися протягом усієї діяльності земств [6]. У журналах міститься інформація щодо основних питань, що вирішувало земство в той чи інший історичний період, а також подається поіменний список гласних, що дає можливість зробити висновок про соціальне обличчя земства. Вивчаючи діяльність земств, не можна оминати увагою і періодичну пресу того часу, зокрема газету «Екатеринославская земская газета», що видавалася двічі на тиждень, а влітку 1917 р. була перейменована на «Народную жизнь» [9]. У газетних публікаціях міститься інформація щодо стану освіти, продовольчого забезпечення краю, висвітлюються основні питання діяльності земських зібрань того чи іншого повіту Катеринославської губернії.

Окремих праць, які б стосувалися діяльності земств у роки революції, на сьогодні не надто багато. Серед таких праць можемо назвати наробок В. С. Гвоздика «Земства України в умовах революційних потрясінь», де автор проаналізував взаємовідносини земств із центральними органами влади та показав хід виборів до земства, не оминув увагою і Катеринославську губернію [4]. Як правило, ця тема представлена окремим розділом у дослідженнях, що висвітлюють діяльність органів місцевого самоврядування з моменту їх виникнення аж до цілковитого зникнення. У праці російського дослідника А. Ю. Шутова «Российское земство и европейская традиция местного самоуправления (формирование представительства в местном самоуправлении России и Европы II половины XIX – начало XX века)» діяльності земств в умовах революції присвячений окремий розділ «Земское представительство после Февральской революции», де історик аналізує діяльність Народи по реформуванні місцевого самоуправління та практичне їх втілення у губерніях [12]. О. С. Двуреченська у книзі «Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності кінця XVIII початку XX ст. досліджує історію розвитку міського самоврядування у Катеринославі, аналізує формування структури Думи та її виконавчого органу. Спираючись на значний фактичний матеріал, автор показує еволюцію міської Думи протягом 1786–1919 рр. [5]. У монографії «Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір)» І. О. Кочергін через життя та діяльність голів Катеринославської гу-

бернської управи, зокрема М. В. Родзянка, І. К. Абази, К. Д. Гесберга, А. В. Новака, аналізує становлення та розвиток земств у Катеринославській губернії упродовж 1864–1917 рр. [7].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі виявлених джерел дослідити діяльність Катеринославського земства в роки Української революції.

Лютнева революція поклала початок стихійним перетворенням у системі органів місцевого управління і самоуправління. Не минули ці зміни і Катеринославську губернію.

Необхідність реформування органів місцевого самоврядування назрівала вже давно, тому 3 березня 1917 р. побачила світ декларація Тимчасового уряду, де було оголошено про реорганізацію земств на основі демократичних принципів [4, с. 99]. Розуміючи, що в умовах революції та повалення царизму народні маси не підтримують царських чиновників, голова Тимчасового уряду князь Львов 5 березня 1917 р. видав розпорядження, відповідно до якого інститут губернаторів ліквідовувався, а їхні повноваження передавалися головам Губернських Земських Управ [4, с. 99]. Останні отримували посаду Губернського Комісара Тимчасового уряду і одночасно зберігали за собою керівництво роботою Губернської Земської Управи [6, с. 104].

Однак фактично розпорядження Тимчасового уряду не мало на меті сприяти переходу влади на місцях до рук демократичного елемента. Адже голови Губернських Земських Управ за своєю соціальною суттю, в переважній більшості, поміщики, що обуржуазнювалися [3, с. 257]. Не став винятком і голова Катеринославської Земської Управи К. Д. Гесберг, рід якого походив із прибалтійських дворян [7, с. 140]. Не викликає сумнівів той факт, що Губернські Комісари стояли на варті інтересів поміщиків та дворянства і докладали чимало зусиль, щоб не допустити подальшого розвитку революції. Тож стає зрозумілим, чому активний учасник революційних подій на Катеринославщині І. П. Мазепа називав К. Д. Гесберга «завзятим противником українства» [8, с. 20].

Активізувався за часів революції і національний елемент. На Катеринославському Губернському Українському З'їзді, що проходив 21–22 травня 1917 р., було обрано Катеринославську губернську Українську Раду [6] на чолі з адвокатом Шкамардою [2, с. 55]. 10 червня 1917 р. у І Універсалі Українська Центральна Рада закликала: «Кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу повинна мати найстійкіші організаційні зносини з Центральною Радою» [11, с. 104]. Однак, такі заклики мали суто декларативний характер, бо на практиці ані місцеві органи Тимчасового уряду, ані Центральної Ради не переймалися проблемами окремих повітів. Місцева жителька З. Ю. Арбатова свідчила: «Про

провінцію ніхто не піклувався. Всі ці маленькі повіти Олександрівськи, Павлогради і Бахмути жили своїм окремим життям; якимось своєму переробляли житейські форми на новий революційний лад» [1, с. 84].

Повіти залишалися сам на сам і з економічними проблемами. Під час відкриття надзвичайного Бахмуцького земського зібрання, що проходило із 3 по 4 липня 1917 р. Голова Управи К. А. Косенко у вступній промові змалював фінансовий стан земства. На 1 липня 1917 р. у касі повітового земства залишилось 5627 руб. 06 коп., надійшло – 460 332 крб. 01 коп., за липень місяць витрачено 443 946 крб. 87 коп. У касі Управи на 21 липня залишається 22 012 крб. 71 коп., у депозитах – 61 495 крб. 44 коп., на поточному рахунку – 25 013 крб. 71 коп.

Зробивши нескладні математичні підрахунки, бачимо, що готівкою Бахмутське земство мало 108 521 крб. 35 коп., але цієї суми замало для покриття всіх фінансових зобов'язань земства, адже тільки на заробітну плату службовців необхідно витратити 100 тис. крб., ще 150 тис. крб. потрібно для погашення термінових платежів Азовському і Петроградському банкам, якщо до цього додати ще 200 тис. крб. на поточні витрати, то сума виходить не підйомною для Бахмутського земства, адже видатки, які необхідно здійснити у чотири рази перевищували наявні готівкові кошти земства [11, с. 1]. Причина незадовільного фінансового становища земств криється у тому, що земські збори практично не надходили до кас органів місцевого самоврядування. Так, за кошторисом доходів Бахмутське земство не доотримало 3 253 583 крб. [11, с. 1].

Наслідки фінансової кризи земств змальовує М. Мамадишський у статті «Земства перед крахом». Автор наголошує, що вже відбувається скорочення земських службовців, але конкретних цифр не називає. На думку М. Мамадишського, незадовільний фінансовий стан органів міського самоврядування, крім скорочення чисельності земських службовців, призведе ще й до закриття шкіл, лікарень [10, с. 1].

У доповіді Губернської Земської Управи «Про фінансове становище Катеринославського Губернського Земства на 28 червня 1917 р.» йшлося про те, що «звичайні кошторисні витрати йшли безупинно» [6, с. 111], хоча Губернська Управа не змогла обійтися без кредитів Державного Банку [6, с. 112], а Тимчасовий уряд не мав коштів, щоб допомогти земствам упоратися з кризою. Але не тільки Тимчасовий уряд не надавав допомоги органам місцевого самоврядування, а й створена у березні 1917 р. Українська Центральна Рада не надто переймалася проблемами земств. Та, навіть більше, без особливих заперечень прийняла «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Відповідно до цього до-

кумента не підлягають владі Генерального Секретаріату як неукраїнські, Харківська, Херсонська та Катеринославська губернії [9, с. 1].

Український історик, член Української Центральної Ради від м. Катеринослав В. О. Біднов, під псевдонімом В. Степовий у газеті «Народная жизнь» намагався довести, спираючись на одноденний перепис населення Російської імперії, який був проведений 28 січня 1897 р., що Катеринославська губернія є українською, адже 68,9 % населення в губернії становлять українці [9, с. 1]. Тому, стає не зрозумілою позиція Генерального Секретаря В. Винниченка, який попри втрату контролю над українськими етнічними територіями продовжував вірити, що «інструкція відкриває для нас широке поле як моральної, так і публічно-правової роботи» [11, с. 220].

Про прагнення Катеринославського земства співпрацювати з Українською Центральною Радою, як вищим органом державної влади в Україні, свідчить і той факт, що земство Катеринославщини прийняло постанову асигнувати 50 тис. крб. Українській Центральній Раді [11, с. 215].

Внутрішня політика як Української Центральної Ради, так і Тимчасового уряду, яка не була спрямована на розв'язання проблем губернії, призвела до зневіри населення краю та втрати довіри до влади. Як наслідок, селяни не проявили активності під час виборів до волосного земства. Яскраво ілюструє цю тезу ситуація, яка мала місце в с. Петрівка (Новомосковського повіту), де із 9 тис. громадян, що мали право голосу, на виборчу дільницю прийшло лише більше 1 тис. осіб [4, с. 101].

Револуційні події наклали певний відбиток на діяльність земств. У 1917 р. фінансова діяльність земств, як правило, базувалась на власних коштах, джерелом надходження яких був переважно земський податок. Фінансова криза земств була викликана загальною фінансовою скрутою у державі.

Окрім того, Українська Центральна Рада та Тимчасовий уряд не надто опікувалися проблемами губернії, що врешті-решт призвело до недовіри уряду та саботування волосних виборів.

Бібліографічні посилання

1. **Арбатовъ З. Ю.** Екатеринославъ 1917–22 гг. / З. Ю. Арбатовъ // Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 12. – С. 84.
2. **Вінцковський Т. С.** Катеринославський Український Національний Губернський З'їзд (травень 1917 року): підготовка, хід і місце в революції / Т. С. Вінцковський // Чорноморський літопис, 2012. – Вип. 6. – С. 54–57.
3. **Гай-Нижник П. П.** Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Вип. XXIV. – С. 229–270.

4. Гвоздик В. С. Земства України в умовах потрясінь 1917 р. / В. С. Гвоздик // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 29.
5. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
6. Журнали засідання Екатеринославского губернского земского собрания демократизированного состава. – Екатеринослав, 1917.
7. Кочергін І. О. Земське самоврядування Катеринославщини (персональний вимір) / І. О. Кочергін. – Д., 2011.
8. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – Прага, 1950.
9. Народная жизнь. – 1917. – 10 октября.
10. Народная жизнь. – 1917. – 15 ноября.
11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 1.
13. Шутов А. Ю. Российское земство и Европейская традиция местного самоуправления / А. Ю. Шутов. – М., 2011.

Надійшла до редколегії 20.04.2015

УДК 94(477) «1918/1919»

Д. В. Архирейський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МАХНОВЦІ В КАТЕРИНОСЛАВІ: ХРОНОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ

Розглянуто епізоди збройної боротьби махновських повстанців за губерньський центр Катеринослав у контексті Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Махно, Катеринослав, повстанці, війська, наступ, оборона.

Д. В. Архирейский

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

МАХНОВЦЫ В ЕКАТЕРИНОСЛАВЕ: ХРОНОЛОГИЯ ВОЕННОГО ПРИСУТСТВИЯ

Рассматриваются эпизоды вооруженной борьбы махновских повстанцев за губернский центр Екатеринослав в контексте Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Махно, Екатеринослав, повстанцы, войска, наступление, оборона.

© Д. В. Архирейський, 2015

D. V. Arhireiskii

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**MAKHNO IN THE EKATERINOSLAV:
CHRONOLOGY OF MILITARY PRESENCE**

The article deals with the episodes of the armed struggle of the Makhnovist rebels for provincial center Yekaterinoslav in the context of the Ukrainian revolution of 1917–1921. Found that the armed forces of N. Makhno six times during the revolution, in part or established control over the city. Twice – in December 1918 and January 1919 – they opposed the Ukrainian People's Republic troops and allies were Bolsheviks. In July 1919 Makhnovist regiments in the Red Army attempted to knock out Katerynoslav A. Denikin's troops. With Whites Makhnovist competed for the center of the province during October–December 1919, three of them setting control. We consider the military-political context of struggle peasant rebels for Yekaterinoslav, the reasons for their claims to the administrative center of the province, the circumstances of the attacks on the city and the reasons for his loss. We give military statistics, refined chronology of relevant events.

Key words: Makhno, Ekaterinoslav, rebels, troops, attack, defense.

Махновський рух, важлива інтегральна складова Української революції 1917–1921 рр., здебільшого сприймається як регіональне явище. Чи відповідає це дійсності – питання риторичне, проте ґрунтовні дослідження регіональних аспектів махновщини безперечно дозволять дослідникам одержати більш якісні узагальнення, здатні вплинути на адекватне переосмислення всієї революції.

Частина наукових праць, які утворюють бібліографічний комплекс махновщини, присвячена саме регіональним аспектам цього руху [1; 7; 10; 12–14]. Втім, їх не так вже й багато і вони не формують цілісні уявлення про боротьбу махновців в окремих регіонах чи районах. Такий висновок цілком справедливий і щодо присутності махновців у Катеринославі. Звісно, у синтетичних працях з історії махновського руху описуються епізоди перебування підрозділів армії Н. Махна у губернському центрі [2, с. 42–46, 57, 64, 66, 275, 329, 335–339, 366; 3, с. 63–67, 149; 4, с. 95–100, 267–270; 5, с. 68–70; 8, с. 70–72, 82, 165, 203, 219, 222–224; 9, с. 90–95; 11, с. 29, 78–81, 94; 15, с. 124–128, 245–247], проте спеціальні праці, присвячені цій темі, фактично відсутні.

Дана розвідка має на меті окреслити хронологію присутності махновських формувань у Катеринославі. Актуальними і перспективними для подальших досліджень залишаються військово-політичні обставини появи махновців у місті, їх взаємовідносини з різними категоріями городян, політичними організаціями, течіями тощо.

У цілому нараховується шість окремих епізодів, коли махновці самостійно чи разом з якимись ситуативними союзниками захоплювали Катеринослав.

Перший, достатньо відомий, епізод датується кінцем 1918 – початком 1919 р. Напередодні падіння в Києві влади гетьмана на Катеринославщині склалася доволі заплутана ситуація, коли відразу кілька політичних сил боролися за владу. Якщо Правобережна Катеринославщина більш-менш контролювалася військами новоствореної Директорії УНР, то повстанські формування Лівобережжя, включаючи махновців, не поспішали визнавати над собою владу УНР. У самому Катеринославі на владу претендували три сили: більшовики, які контролювали міську раду робітничих депутатів; 8-й корпус гетьманської армії, який тяжів до білих; війська Директорії УНР. Також у місті залишались деякі німецько-австрійські частини, які тримали нейтралітет.

Після відставки гетьмана місцеві більшовики спробували перехопити ініціативу і скликали на 21 грудня у Зимовому театрі засідання ради депутатів. Українська влада заборонила це зібрання, більшовики відповіли закликами до страйку. Сприймавши це як спробу заколоту, українці розгромили всі комуністичні осередки, арештувавши чи вигнавши з міста їхніх активістів. Утім більшовики залишили за собою контроль Нижньодніпровська, Кам'янського і Новомосковська, робітничих передмість Катеринослава [2, с. 43].

До 26 грудня власті УНР спромоглися також роззброїти залишки німецько-австрійської залоги і вигнати з міста 8-й корпус, який пішов на південь, щоб з'єднатись із Добровольчою армією білих.

Більшовики у контрольованій ними зоні нараховували максимум до 500 бійців, щоправда, у самому Катеринославі вони залишили підпілля. Українських же вояків у місті було близько 3–4 тисяч. Не маючи достатніх сил для встановлення своєї влади у Катеринославі, більшовики вирішили домовитися з махновцями. 26 грудня у Нижньодніпровську зібралось союзне військо, у складі якого було понад 400 більшовиків, 200 есерівських повстанців і близько тисячі махновців [2, с. 43]. За іншими даними, союзники махновців налічували 800 повстанців із прокомуністичних загонів Лівобережної Катеринославщини, 400 катеринославських робітників-більшовиків та 200 бійців групи місцевих лівих есерів та анархістів [8, с. 72]. Більшовицький губревком запропонував загальне військове командування Н. Махну, а сам претендував на роль вищої політичної інстанції.

Махновці не були сліпим знаряддям політики більшовиків. Ще в середині грудня, під час переговорів у Катеринославі з отаманом УНР Г. Горобцем, вони переконались у наявності в місті значних арсеналів, складів, великої кількості гармат тощо. На оволодіння цими

скарбами завжди голодні на зброю махновці і розраховували, адже селянським повстанцям влада над містом була ні до чого. Представник Н. Махна у більшовицькому губревкомі О. Марченко вважав, що, захопивши Катеринослав на декілька днів, повстанці встигнуть виконати свій план і переправити на лівий берег Дніпра всю наявну у місті зброю. Вони мали поспішати ще й тому, що розвідка доносила про просування на Катеринослав залізницею від Кременчука численного корпусу січових стрільців.

О п'ятій годині ранку 27 грудня по залізничному мосту з Нижньодніпровська до Катеринослава рушив черговий робочий потяг. Але під виглядом робітників у ньому їхав махновський авангард, перед яким було поставлено завдання захопити залізничний вокзал і річкову пристань на Дніпрі. В авангарді був гуляйпільський загін на чолі із самим Н. Махном. За ним двома ешелонами просувався другий загін повстанців на чолі із С. Каретниковим. Дві роти більшовиків перетнули міст пішки одночасно із ешелонами. На правому березі вони мали повернути праворуч і вздовж Дніпра наступати на робітниче передмістя Кайдаки [2, с. 43].

Задачу наступаючим полегшило те, що вояки Директорії почувалися безпечно після встановлення у місті свого правління і через різдвяні свята. Тому застава на мосту була захоплена зненацька і тихо роззброєна. Перший махновський потяг підійшов до вокзалу, і авангард, зчинивши стрілянину, прийнявся за справу. Вокзал, привокзальна площа, найближчі вулиці були захоплені за лічені хвилини. Вояки-українці розбіглися фактично без бою, і махновці вже на вокзалі у якості перших трофеїв захопили 20 кулеметів і 4 гармати [2, с. 44]. Підійшли ешелони Каретникова і повстанці почали атаку на центр міста. Більшовицькі роти, згідно з планом, повели наступ в інший бік.

Бій тривав протягом двадцяти годин, до глибокої ночі 28 грудня. Після недовгої паніки українські вояки організували більш серйозний опір [2, с. 44]. Впродовж 27 грудня вони повільно відходили з центру у нагірну частину міста, перестрілюючися з махновцями. Надвечір місто було поділено: союзники контролювали центральну підгірну його частину, українські вояки – нагірну. Тоді Махно поділив своє військо: гуляйпільців було відправлено на допомогу більшовикам (він явно не бажав, щоб більшовики володіли хоча б одним районом міста), бійці Каретникова контролювали центр з вокзалом. Поки тривав бій, махновці не могли організувати правильний і безперервний вивіз трофеїв, але безперечно, що перші вантажні роботи почались ще 27 грудня.

Під вечір першого дня українські вояки спробували контратакувати, розпочавши обстріл центру з гармат. Махновці втяглися у перестрілку, водночас повівши наступ на гарматні позиції супротивни-

ка. Значна артбатарея директорійців добровільно перейшла на їх бік, відкривши вогонь по своїх. Українські стрільці відступили на західну окраїну Катеринослава, намагаючись залишити під контролем станцію Діївка [2, с. 44]. Пізно вночі 28 грудня бій нарешті вщух.

Наступного дня союзники займалися кожен своїм. Махновці, виставивши заслони на західному напрямку, продовжували звозити трофеї на вокзал, завантажуючи потяг. Більшовики, потихеньку перезатвердивши губревком таким чином, щоб у його складі не було ані махновців, ані есерів, почали озброювати заводські робітничі дружини [2, с. 45]. Довгий час історики від компартії переконували, що ці дружини катеринославського пролетаріату створювалися саме більшовиками. Наразі існує думка, що ініціаторами створення робітничих дружин були не більшовики, а самі робітники (або ж дуже впливові серед місцевого пролетаріату меншовики та праві есери [8, с. 74]). Робили вони це для того, щоб захистити свої заводи і житлові квартали від мародерства. Більшовики приписали цю заслугу собі, аби не ставилось під сумнів їх право «першої ночі» відносно катеринославського пролетаріату. Про те, що робітничі дружини були не об'єктом, а суб'єктом місцевої політики, переконливо свідчать подальші події.

30 грудня взаємна нещирість союзників нарешті дала свої сумні результати. На прохання есерів Н. Махно почав вимагати, аби більшовики реорганізували губревком на справедливих представницьких умовах. Ті, звісно, відмовились, а Махно, сконцентрувавши увагу на виконанні власного плану, особливо й не наполягав. Ситуація явно негативно вплинула на бойовий дух бійців на позиціях.

Катастрофа сталась 1 січня, коли з боку Діївки увійшли українські січові стрільці отамана Р. Самокишина. Заслони союзників фактично не чинили опору, хутко відступаючи до вокзалу і мосту. Н. Махно спробував організувати відступ на лівий берег, але несподівано у спину вдарили пролетарські дружини, намагаючись відрізати махновцям шлях до відступу. Виявилось, що більшовицький ревком фактично не мав над робітниками контролю: пролетарі стріляли у спину як махновцям, так і більшовикам. Катеринославський пролетаріат, як видно, на цьому етапі волів домовлятися з Директорією.

Внаслідок на лівий берег змогли перейти нечисленна повстанська кавалерія, тачанки і два ешелони з піхотою. Вдалося також провести потяг із трофейною зброєю. Але більша частина махновців була відрізана від переправи і змушена форсувати ріку по кризі, розбитій вибухами снарядів. Січові стрільці та бійці робітничих дружин розстрілювали їх темні силуети, чудово помітні на білому тлі. Таким чином, у самому місті і на кризі Дніпра в цілому загинуло тільки махновців 600 душ [2, с. 46]. За іншими даними, вирватися з Катеринослава вдалося всього 200 повстанцям [15, с. 128]. Стрільці миттєво за-

хопили міст і загрожували Нижньодніпровську. Тут Н. Махно залишив більшовиків і повів рештки свого війська на Синельникове, думаючи зупинити січових стрільців саме там.

Другий шанс увійти до Катеринослава випав махновцям вже наприкінці січня 1919 р. Махновські формування під шаленим тиском білих були змушені залишити свої базові райони у Приазов'ї. І хоча протягом 23–25 січня повстанцям вдалося взяти під контроль Олександрівськ, Іларіонове та Нижньодніпровськ, потіснивши звідти війська УНР, у протистоянні з білими вони програвали. Не дивно, що великі надії покладалися ними на війська Червоної армії, що входили на територію Катеринославщини з боку Харкова.

Очевидно, що перші контакти махновців із наступаючими від Харкова вздовж залізниці підрозділами червоних відбулись на дільниці Лозова – Синельникове [2, с. 64]. 21 січня 1919 р. авангард червоних військ під командою П. Дибенка увійшов у Синельникове, де знаходилася махновська залога. Офіційні переговори завершилися 26 січня у Новомосковську. Махновці погоджувалися влити свої формування до групи військ Дибенка і допомогти боротися проти частин Директорії, а Дибенко гарантував їм допомогу військами і зброєю проти білих.

Поки йшли переговори з Дибенком, війська останнього 24 січня увійшли в Іларіонове та Нижньодніпровськ. Ставала можливою атака на Катеринослав, але у червоних бракувало для цього власних сил. Тому до штурму було вирішено залучити махновців. Проте війська отамана Директорії Самокишина спробували у ніч на 25 січня вибити супротивника із Нижньодніпровська [6, с. 279]. Підрозділи махновців (на жаль, про їх чисельний склад і командирів можна говорити тільки гіпотетично) явно посилили червоних у боротьбі за лівобережне передмістя Катеринослава [2, с. 66].

Джерела інформації містять суперечливі дані про день входження більшовицько-повстанських військ у Катеринослав. Ю. Митрофаненко та Т. Цимлякова, наприклад, посилаючись на документи радянських збірок, переконують, що вже «26 січня о 15 год. Катеринослав було захоплено більшовицькими військами» [6, с. 279]. Проте, за даними В. Білаша, що пізніше був начальником штабу махновської армії, штурм губернського центру червоними та махновцями розпочався тільки у ніч на 27 січня [2, с. 66]. Друга версія, на наш погляд, є більш переконливою.

У цілому вирішальний бій за губернське місто розвивався таким чином. Повстанці (махновці, можливо, й інші; за деякими даними, участь у штурмі брав анархістський загін М. Никифорової [8, с. 82]) атакували залізничний міст, відволікаючи на себе основні сили оборонців. Західніше, вище за течією Дніпра, ймовірно, у

районі тодішнього села Кам'янка, по кризі переходили ріку червоні [2, с. 66], які, вочевидь, мали намір перерізати залізничну лінію Катеринослав – П'ятихатки, аби замкнути кільце оточення і не дати можливості захисникам отримати підкріплення.

Важко сказати, хто із союзників відіграв вирішальну роль у цій баталії, проте оточити українських вояків у місті не змогли. Повстанці у жорстокому протистоянні змогли взяти залізничний міст і розпочати наступ на центр Катеринослава. Тільки наступного дня, коли українські вояки відступили на Верхівцеве і Кременчук, губернський центр перейшов під контроль червоних. Махновцям, як і дотепер, місто не було потрібно, тому вони не брали участь в урочистих парадах переможців, негайно перекинувши всі свої сили південніше, на лінію протистояння з білими.

Утретє махновці увійшли до Катеринослава у липні 1919 р. Наприкінці травня 1919 р. білим вдалося прорвати фронт червоних і махновців у Донбасі і розпочати масштабний наступ углиб України. На кінець червня фронт відсунувся до Дніпра. 30 червня генерал А. Шкуро захопив Катеринослав. Кримська армія червоних, яка завдяки махновцям встигла вийти з Криму, того ж дня була реорганізована у Кримську дивізію, командиром якої був П. Дибенко, а його заступником – І. Федько. Основна маса махновських частин, але без Н. Махна та його найближчого оточення, увійшла до складу саме цієї дивізії.

На початку липня П. Дибенко наказав заступникові відвоювати у білих Катеринослав, виділивши для цього два махновські полки – піхотний Т. Вдовиченка та кавалерійський В. Куриленка. 15 липня І. Федько атакував місто одночасно від Сурсько-Литовського, Краснопілля та Сухачівки силами двох махновських і кількох червоноармійських полків. Частини червоних не витримали контратаки білокозаків ще на підступах до міста і почали панічно відступати. Лише махновці, які змогли увійти до міста, витримали декількогодинний бій у південному передмісті (по Сурському шляху). Зрозумівши всю безперспективність подальшої боротьби, В. Куриленко і Т. Вдовиченко вийшли з міста, вишикували свої полки у каре і, відбиваючи вогнем і багнетами кінні атаки козаків, у повному порядку відступили до Михайлівки (сучасна Сурсько-Михайлівка) [2, с. 275].

Четверта, п'ята та шоста появи махновців у Катеринославі мають відношення до масштабного протистояння українських повстанців із білими у Нижньому Подніпров'ї протягом жовтня–грудня 1919 р.

Після прориву денікінського фронту під Уманню наприкінці вересня 1919 р. махновська армія трьома колонами вирушила до своїх базових районів у Північному Приазов'ї. 1-й корпус Революційної повстанської армії України (махновців) (далі РПАУ(м)) під командою

О. Калашникова кінцевим пунктом свого маршруту мав Катеринослава. Із певних причин частини корпусу ще на марші виявилися розпоширеними. Першим до Катеринослава з правобережного боку підійшов 13-й піхотний полк на чолі з П. Лашкевичем. 9 жовтня полк зайняв Сурсько-Литовське, але на підході до самого Катеринослава настигнувся на значний опір супротивника. Не маючи достатніх сил прорвати оборону білих, Лашкевич узяв місто в облогу, очікуючи підкріплень [2, с. 315].

Основні сили махновців перейшли на лівий берег південніше, у Кічкасі. Звідти, від Олександрівська, 2-й піхотний полк 1-го корпусу повів наступ на Синельникове, прагнучи оточити Катеринослава зі сходу. Проте білі встигли організувати оборону під Славгородом. Тільки в середині жовтня повстанцям вдалося нарешті взяти містечко і, розвиваючи наступ, тимчасово захопити й Синельникове [2, с. 316].

Проте під контрударами білих махновці змушені були відходити з Лівобережжя. Відхід на Правобережжя був безглуздим без встановлення негайного контролю над Катеринославом. Лашкевич одержав категоричний наказ взяти місто, яке оборонялося 4-ю зведеною дивізією білих і бригадою Державної варті, виключно силами свого полку.

Протягом 21–25 жовтня Лашкевич безрезультатно атакував губернський центр [8, с. 203], отож, йому нічого іншого не залишалося, як застосувати військові хитрощі. Знаючи, що наближається базарний день, коли навколишні селяни везтимуть на катеринославські ринки свою продукцію, комполку вирішив скористатися цією нагодою і під виглядом селянських валок направити у суботу, 25 жовтня, у місто своїх бійців. Скориставшись дивовижною безпечністю оборонців, махновські диверсанти зайняли стратегічні позиції всередині міста і в певний час розпочали вбивчу стрілянину. Це стало сигналом для загального наступу, і ще до вечора доля Катеринослава була вирішена. Махновцям активно допомагали місцеві «робітничі загони під керівництвом більшовиків, лівих есерів, боротьбистів, анархістів» [8, с. 204]. Залога білих була переважно знищена, лише частині вдалося по залізничному мосту відійти на лівий берег, у Нижньодніпровськ.

Якщо вірити В. Волковинському, то «базарні» витівки махновців 25 жовтня загальним штурмом міста не завершилися, бо повстанці, пострілявши з кулеметів, відійшли у степ. Вирішальний наступ відбувся 28 жовтня за підтримки робітничих дружин. Примітно, що активну участь в організації оборони Катеринослава від махновців узяв колишній голова Державної думи Російської імперії М. Родзянко [3, с. 148].

Взявши під охорону залізничний міст, махновці надійно прикрили Катеринослава з боку Дніпра. Проте із західного, кременчуцько-

го напрямку, повстанцям загрожували частини генерала Я. Слащова. Намагаючись захиститися із цього боку, командування РПАУ(м) перекинуло під Верхньодніпровськ 2-й полк 1-го корпусу на допомогу місцевим повстанцям [2, с. 329]. Основні ж сили махновської армії залишалися у районі Кічкаської переправи й Олександрівська, де 7–8 листопада відбулася масштабна битва, в ході якої махновці відкинули білих і спокійно вийшли на Правобережжя.

Скориставшись тим, що кращі підрозділи РПАУ(м) були південніше, генерал Слащов здійснив вдалу спробу захопити Катеринославо. Розмістивши своїх бійців у декількох ешелонах, генерал повів їх на місто, поставивши на чолі колони два бронепотяги. Білим вдалося швидко проскочити П'ятихатки, Верхньодніпровськ, Сухачівку. На світанку 8 листопада вони увірвалися до Катеринослава, відтиснувши 13-й полк Лашкевича на Сурсько-Литовське. Захопивши залізничний міст через Дніпро, Слащов переправив на правий берег Туземну дивізію [2, с. 335].

Втрата махновцями Катеринослава створила для них серйозну загрозу, тому було прийнято рішення негайно повернути місто. Під Катеринославо перекинуто 1-у кавбригаду Петренка, 1-й Катеринославський піхотний полк Клейна, штабну кінну сотню. До штабу 13-го полку Лашкевича у Сурсько-Литовському виїхали Махно, начальник штабу РПАУ(м) В. Білаш і члени Реввійськради армії. 10 листопада на південних підходах до Катеринослава вже зосереджувалось 9 тис. махновської піхоти, близько 3 тис. кавалерії, до 10 гармат і 87 кулеметів. За даними махновців, білі у самому місті мали до 6 700 чоловік піхоти, до 15 гармат і 75 кулеметів, але у селі Лоцманська Кам'янка займала позиції 1-а Туземна кавдивізія чисельністю у 5 тис. шабель, з 50 кулеметами і 16 гарматами [2, с. 336]. Очевидно, у місті знаходились і слащовські бронепотяги, яким махновці не могли нічого протиставити.

Намагаючись перехопити ініціативу, Махно з Білашом розробили план наступу на місто, згідно з яким махновська піхота у ніч на 11 листопада мала потайки підійти до Катеринослава, а кіннота – до Лоцманської Кам'янки. Таким чином, 1-й полк мав обійти місто із заходу і по Сухачівському шляху наступати на фабрично-привокзальний район; 13-й – атакувати вздовж Сурсько-Литовського шляху з виходом у центральну частину міста. Махно і Білаш на чолі кавалерії мали виключити із гри ворожу кінноту. Початок штурму призначався на 2 години ночі 11 листопада.

Серйозні бойові операції завжди починаються із розвідувальних дій. У даному випадку махновська кінна розвідка на чолі з Білашем фактично визначила долю битви за Катеринославо. Обстежуючи вночі північно-західний край Лоцманської Кам'янки, махновські роз'їзди,

озброєні ручними кулеметами «Льюїс», виявили, що чеченці Туземної дивізії вишикувалися у похідну колону на центральному майдані села. Використовуючи фактор несподіваності, махновці з кількох боків впритул розстріляли ворожу колону і розсіяли її. Попереджена махновська кавбригада, яка була за версту від села, негайно виступила на Лоцманську Кам'янку, аби біла кіннота не оговталась і не відійшла на Катеринославі. Проте чеченці так і не змогли організувати правильну оборону. Основна їх частина потрапила у полон [2, с. 336–338].

Поки махновські кіннотники здійснювали зачистку Лоцманської Кам'янки, 1-й і 13-й піхотні полки розпочали штурм Катеринослава під гарматну канонаду. Найзапекліші бої відбулись у фабрично-привокзальному районі, поблизу залізничного мосту, адже всі розуміли його стратегічне значення. Клейну достатньо швидко вдалося захопити міст, відрізавши від нього значні сили оборонців. Опинившись у пастці, білі чинили запеклий опір, і полку Лашкевича довелося просто по трупах просуватися центральним проспектом у бік вокзалу.

Близько 6-ї години ранку свої справи у Лоцманській Кам'янці на решті завершила махновська кіннота, яка, залишивши ескадрон збирати трофеї і охороняти численних полонених, через слободу Мандриківка піднялась на пагорб, з якого починався Катеринославі. Підсиливши Лашкевича, Махно і Білаш поставили останню крапку у битві за місто. Білаш повідомляє, що у боях на вулицях Катеринослава білі втратили півтори тисячі вбитими і полоненими, ще до двох тисяч оборонців розбіглися по місту і 3 тис. змогли переправитись на лівий берег. Таким чином, близько 7-ї ранку махновці повернули Катеринославі під свій контроль [2, с. 338].

Однак було ясно, що довгого перепопочинку у бойових діях не буде, для всіх було важливо залишити ініціативу за собою. У ніч на 17 листопада спеціальна ударна група Петренка переправилася біля Нових Кайдаків через Дніпро і зайняла село Кам'янка на протилежному березі. Звідти десантники атакували і зайняли Нижньодніпровськ, встановивши контроль над залізничним мостом через Дніпро. Але вже опівдні білі кинули проти Петренка три бронепотяги і кавалерію, змусивши повстанців відійти на правий берег. Бронепотяги намагалися пробитися через міст до Катеринославського залізничного вокзалу, тому махновське командування прийняло рішення підірвати міст [2, с. 339].

Користуючись внутрішніми проблемами махновців, а також тим, що в середині грудня 1919 р. командування РПАУ(м) перебувало поза межами Катеринослава, 3-й корпус Слащова вдруге прорвався із заходу і 19 грудня зненацька захопив губернський центр. 1-й корпус махновців, який обороняв місто, відійшов на 35 верст південніше.

Білі вчинили масові репресії проти хворих і поранених махновців, які залишались у міських шпиталях і лікарнях.

23 грудня штаб РПАУ(м) почав формувати ударну групу з тих частин 1-го корпусу, що залишались найбільш боєздатними, щоб повернути Катеринославу. Слащов діяв двома угрупованнями: кіннота (Донська бригада генерала Морозова і бригада чеченців на чолі з генералом Скляровим) оперувала західніше Катеринослава, а піхота (зведені 13-а і 34-а дивізії, 1-й Кавказький і Слов'янський полки) прикривала місто з півдня. Відповідно махновці вирішили діяти двома групами – кавалерійською на чолі з Білашем і піхотною під командою Махна.

На світанку 24 грудня махновська піхота зайняла Сурсько-Литовське. Від неї відокремилася група Петренка, яка в районі Старих Кайдаків – Лоцманської Кам'янки переправилася через Дніпро, зайняла Ігрені і Нижньодніпровськ, перекривши таким чином Слащову шлях на лівий берег. Петренко сповна скористався тим, що 1-а і 2-а Туземні дивізії білих, які тримали фронт по Дніпру, самовільно залишили позиції і вирушили додому.

Кавалерійська бригада Білаша під Михайлівкою завдала поразки ворожій кінноті і відтіснила її до Карнаухівських хуторів на Дніпрі, західніше Катеринослава. Тут відбувся ще один переможний для махновців бій, після якого Білаш захопив Сухачівку. Повстанська кавалерія повільно просувалася до міста, під вечір з боями захопивши останні на підступах до Катеринослава села – Краснопілля та Діївку. Але на штурм самого губернського центру сил не залишилось. Білаш дав бригаді перепочити на ніч, тим більше, що і повстанська піхота із своїм завданням вчасно не впоралась. Махно довго не міг зламати ворожу оборону в районі Сурсько-Литовського. Маневруючи, завдаючи удари по білих з тилу, він тільки під вечір досяг околиць міста. На світанку 25 грудня Слащов був повністю оточений і блокований у Катеринославі [2, с. 365]. Махновці готувалися до вирішального штурму.

Загальна ситуація виглядала для повстанців нібито добре. Слащов ось-ось мав бути дотиснутий. Туземні дивізії білих, покинувши позиції, розблокували махновцям шлях на Лівобережжя. Ніщо не загрожувало повстанцям із заходу і півдня. Очевидно, махновці планували розгромити білих і зайняти Лівобережну Катеринославщину, аби домовлятися з наступаючими червоними як рівні з рівними.

Не зрозуміло, з яких причин, можливо тому, що у черговий раз на тиф захворів начштабу армії Білаш, 25 грудня наступ махновців на Катеринославу не відбувся. І Слащов, який чудово розумів усю небезпеку для свого корпусу, цим миттєво скористався. 26 грудня він прорвався через позиції піхоти 1-го корпусу РПАУ(м) і вздовж правого берегу Дніпра стрімко вирушив на Олександрівськ, кинувши свої бронепотяги і частину обозів у Катеринославі.

Звільнений від білих Катеринославі напередодні приходу Червоної армії махновцям виявився непотрібним. Очевидно, насамперед тому, що предметом якихось військово-політичних домовленостей з більшовиками губернське місто вже не могло бути. А якщо протистояти червоним у цей період у махновців не було ні сил, ні бажання. Загоми Петренка і Махна з-під Катеринослава наприкінці грудня прибули до Нікополя. А 30 грудня місто було зайнято більшовицьким партизанським загonom Нежданова. З кінця 1919 р. махновська присутність в адміністративному центрі Катеринославі більше не фіксується, незважаючи на активні дії повстанців у сільських районах губернії до початку 1920-х рр.

Маємо зазначити, що дослідження таких історичних проблем, як військова присутність махновців у Катеринославі, доцільні не тільки з краєзнавчої точки зору. Якісне вивчення регіональних сюжетів, тем, проблем дозволить побороти синдром т. зв. києвоцентризму у дослідженнях Української революції початку ХХ ст., який домінує останнім часом у вітчизняній історіографії.

Бібліографічні посилання

1. **Архирейський Д. В.** Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови / Д. В. Архирейський // *Грані*. – 2005. – № 4. – С. 15–21; № 6. – С. 15–22.
2. **Белаш А. В.** Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
3. **Волковинський В.** Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К., 1994.
4. **Голованов В. Я.** Нестор Махно / В. Я. Голованов. – М., 2008.
5. **Кубанин М.** Махновщина / М. Кубанин // Шумов С. А., Андреев А. Р. Махновщина. – М., 2005. – С. 25–293.
6. **Митрофаненко Ю. С.** Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р. / Ю. С. Митрофаненко, Т. М. Цимлякова // *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 271–280.
7. **Населевець Є.** Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. / Є. Населевець // *Сіверянський літопис*. – 2006. – № 1. – С. 73–81.
8. **Савченко В. А.** Махно / В. А. Савченко. – Х., 2005.
9. **Семанов С. Н.** Нестор Махно. Вожак анархистів / С. Н. Семанов. – М., 2005.
10. **Тимков О. А.** Махновський рух на Херсонщині: спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези / О. А. Тимков. – Нововоронцовка, 1995.
11. **Тимошук А. В.** Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921) / А. В. Тимошук. – Симферополь, 1996.
12. **Чоп В. М.** «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2007.
13. **Чоп В. М.** Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.) / В. М. Чоп // *Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства*. – К., 2001. – Т. 6. – С. 340–348.

14. Шпилев А. Г. Революционно-повстанческая армия Украины в Курской губернии (рейд Н. И. Махно 21–27 января 1921 г.) / А. Г. Шпилев // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2009. – Вип. 2: Мат. Восьмої наук.-прак. конф. «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовт. 2009 р.). – С. 167–178.

15. Шубин А. Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. – М., 2005.

Надійшла до редколегії 31.07.2015

УДК 94(477.63)-058.232.6 «1941/1944»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СЕЛО ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ЗА ЧАСІВ
НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ЗА СПОГАДАМИ СЕЛЯН
(ЛІТО 1941–ОСІНЬ 1944 рр.)**

Розглянуто умови повсякденного життя та праці сільського населення Дніпропетровської області у часи німецької окупації. Досліджено ставлення селян до приходу ворогів, їх політики, відносини з представниками нової влади. Показано, що ставлення населення до нової влади, її представників усіх рівнів визначалося ставленням нової влади до самих селян.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, Дніпропетровська область, село, німецька окупація.

А. Ф. Никилев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**СЕЛО ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ ВО ВРЕМЕНА
НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ: ПО ВОСПОМИНАНИЯМ
КРЕСТЬЯН (ЛЕТО 1941 – ОСЕНЬ 1944 гг.)**

Рассмотрены условия повседневной жизни и работы сельского населения Днепропетровской области в период немецкой оккупации. Исследуется отношение крестьян к приходу врагов, их политике, отношения с представителями новой власти. Показано, что отношение населения к новой власти, ее представителей всех уровней определялось отношением новой власти и ее представителей к самим крестьянам.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, Днепропетровская область, село, немецкая оккупация.

A. F. Nikilev

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE VILLAGE OF DNIPROPETROVSK REGION DURING
THE GERMAN OCCUPATION: ACCORDING TO THE MEMOIRS
OF PEASANTS (SUMMER 1941 – FALL 1944)**

It is the discussed conditions of everyday life and work of agricultural population of the Dnipropetrovsk region during the period of Germany occupation. It is investigation the relationship of the peasants enemies coming up, their politics relations with the representatives of new power. It is analyzed the behavior of different occupants categories in the reality life and the their perception of their population. It is should that during German power it remained unchangeable the system of the economy activity of the collective sector, the system of agricultural management, the system of the relationship between the power as an economical and the collective spheres. Continued their activity the majority of the organizations and establishments that were provided with the necessities of the population, that's why the life and work conditions remained unchangeable. Everyday life of those people remained unchangeable too. The relation of the population to the new power their representatives of all levels were determined by the relationships of the new power and its representatives to the peasants.

Key words: Second world war, Ukraine, village, Dnipropetrovsk region, German occupation.

Друга світова війна за 70 років дослідження має обширну історіографію. Проте ціла низка проблем не знайшла належного висвітлення. До числа таких належить і проблема життя населення в умовах німецької окупації, зокрема її регіональний аспект. І хоча в останні роки з'явилися праці, предметом дослідження яких є життя селян певних регіонів в окупації [1; 2; 22], проблема ще далека від свого вирішення. Зокрема, така, як реалії життя в умовах окупації, про які могли розповісти лише безпосередні учасники тих подій, а саме селяни Дніпропетровщини. Тож недостатнє вивчення даного аспекту вітчизняної історії і визначило вибір теми публікації. В основу її лягли результати опитувань очевидців і безпосередніх учасників досліджуваних подій.

Населення села Дніпропетровської області, як і всього Радянського союзу початок війни застав зненацька. Тож воно психологічно не було готове до неї. Через швидке просування ворога у серпні 1941 р. лівобережна частина області була окупована. Евакуюватися змогла невелика частина її населення. Тим більше, що на Схід у першу чергу відправлялися працівники промислових підприємств, що випускали продукцію для військових потреб, та керівники партійних, радянських, правоохоронних органів, органів НКВС та прокуратури.

На селі процент таких осіб був невисокий. Невелика частина колгоспників, а це, в основному чоловіки, була направлена углиб радянської території для супроводу евакуйованої худоби: у першу чергу, коней, а також племінної худоби. Тож жителі сіл області, як і більшість міського населення, залишилися на місці свого проживання, очікуючи воюга.

Ставлення до нього у селян, за даними дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, було від позитивного до негативного [2, с. 125–130; 20, с. 400, 407], але у своїй основі – очікувально-насторожене. Тим більше, що над цим активно працювала німецька пропаганда. Як пригадують жителі населених пунктів, розташованих уздовж дороги Київ – Дніпропетровськ, ворожі літаки постійно розкидали над трасою, по якій йшло на схід цивільне населення, у великій кількості листівки з різного роду закличками, що посилювали атмосферу тривоги, невизначеності.

Про це, наприклад, говорить жителька с. Пальмирово П'ятихатського р-ну М. Л. Тищенко [13]. А жителька с. Адамівка Щорського району Л. А. Довбань навіть пригадує текст однієї з таких листівок: «Українці не бійтесь, комуністи надійтеся, а жиди куди хочте подіньтесь», який їй запам'ятався тому, що, по-перше, його розповсюджували впродовж довгого часу над їхнім селом, а, по-друге, у зв'язку із ситуацією, в якій вона мимо волі опинилася і пам'ять про яку вона пронесла через все своє життя до цього часу. Її п'ятирічна сестричка вбігла у хату, де відпочивало подружжя відступаючих лікарів, євреїв за національністю, з листівкою і голосно продекламувала їм текст. Л. А. Довбань, яка знаходилася тут же, зникла, але жінка, втомлена фізично і психологічно, сказала, що все це неварте уваги, що за весь період відступу вона вже звикла до таких текстів і у неї одне бажання – дістатися Дніпра та утопитись [5].

За спогадами Л. А. Довбань, жінки їхнього села з острахом очікували прихід німців, тому що ходили чутки, що німці гвалтують жінок і вирізають їм груди. Тож, коли у серпні 1941 р. до їхнього двору під'їхав на мотоциклі німецький солдат і попросив яєць, її мама, злякана, збілділа пішла у комору і винесла звідти весь ящик, де вони зберігалися. Але той взяв лише декілька штук у пілотку, сказав: «Данке» і поїхав [5].

Проте була і частина селян, що позитивно ставилася до окупантів, зустрічала їх «як визволителів від сталінського режиму» та «колгоспного життя», як, наприклад, у колгоспі «Жовтень» Томаківського району, де селяни «зустріли німецьких офіцерів з великою радістю, винесли яєчка, молоко, масло» [19, с. 147].

Окупаційна влада зі своїм приходом зразу ж заходила встановлювати управління на селі. На куц населених пунктів із трьох-чотирьох

сіл припадав один комендант. При ньому було двоє-троє військових, а то й узагалі лише один помічник-перекладач, як правило, з місцевих. У районному центрі керівна окупаційна структура налічувала більшу кількість військових, там же знаходилися і представники служби безпеки.

Для управління громадою призначалися старости і поліцаї. Як правило, це були жителі цього ж населеного пункту, серед поліцаїв були мешканці й інших, як правило, найближчих до даного населеного пункту, сіл. При цьому у призначених не було можливостей відмовитися. І вони мали виконувати свої посадові обов'язки. Проте ставлення до виконання функцій залежало уже від людини. Одні поліцаї та старости толерантно ставилися до односельців, попереджаючи їх про неприємності для селян з боку окупаційної влади, наприклад про проведення облав або про примусове направлення на роботи до Німеччини чи про мобілізацію чоловічого населення для риття окопів при відступі німців тощо.

Проте було немало й таких, що сумлінно виконували свої функції, використовували владу і наявність у руках зброї у власних інтересах. Вони зневажливо ставилися до селян, принижували їхню гідність, би́ли. Наприклад, згадує О. Т. Бардадим, жителька с. Вітрівка Щорського району, як по неї прийшли поліцаї та супроводжували на збірний пункт для відправки до Німеччини, і один із них вимагав цілувати його чоботи, щоб він, можливо, посприяв її невідправленню [3].

Особливо сумлінність поліції та старост проявлялася у виконанні політики окупаційної влади з направлення селян на примусові роботи до Німеччини. Якщо у 1942 р. вони забирали по одній людині із сім'ї, дотримуючися проголошених положень щодо віку, стану здоров'я, соціального становища обраних, то у 1943 р. мало місце брутальне недотримання цих вимог, застосування силових методів. За положенням це мали бути молоді, неодружені люди не молодше 18 років.

Але коли у 1943 р. постало завдання у будь-який спосіб за рахунок оstarбайтерів заповнити дефіцит робочої сили взамін мобілізованих на війну німецьких робітників і селян, ситуація корінним чином змінилася. Тож старости та поліцаї почали сумлінно виконувати нову директиву влади. Брали вже всіх, кого могли, і з порушенням оголошених положень. Наприклад, забирали з тих сімей, з яких уже було забрано дитину. Тож були сім'ї, де примусово забирали двох, як, наприклад, у сім'ї О. Т. Бардадим, старша сестра якої вже знаходилася у Німеччині [3], або трьох, як у сім'ї Н. С. Кучерявої із с. Малоолександрівка Криничанського району, мама якої виховувала чотирьох дітей: трьох дочок і сина. От дівчат упродовж 1942–1943 рр. було забрано до Німеччини, а сина восени 1943 р. – на риття окопів [8]. Всю молоду сім'ю С. І та Т. К. Шаповал із с. Крамарка Магдалинівсько-

го району Дніпропетровської області разом із сином-немовлям у повному складі вивезли на роботи до Німеччини, де дитя невдовзі померло [16].

Мало місце і таке явище, хоч і не поширене, як донос. Адже селяни, як поліцаї та старости, так і рядові жителі, добре знали одне одного, тож могли поділитися якоюсь новиною, а та ставала відома владі. Наприклад, у с. Адамівка, з початком війни один з її вихідців – офіцер Червоної армії – направив до своєї мами дружину, єврейку за національністю, та сина. Під час перебування там жінка навіть вихристилася. Однак, уже у 1942 р. їх обох забрали представники окупаційної влади і рідним їх подальша доля була невідома [9]. Про доноси на своїх односельців-євреїв розповідає жителька с. Котівка Магдалинівського району Г. Г. Левченко [9]. В. О. Лях із с. Богуслав Павлоградського району розповідає, що у них здав групу партизан залишений у селі голова сільради [11].

Старости призначалися й керівниками колективних господарств, що функціонували в населеному пункті за часів радянської влади. Адже німці не змінили систему господарювання на селі. Навіть не змінили назви колгоспів, тож у звітних документах вони, як і до війни, називалися: «ім. Молотова», «ім. Карла Маркса», «Друга п'ятирічка», «Жовтень», «Вільне життя» тощо. Змінено було лише назву типу господарства. Колгоспи стали називатися «громгоспи», радгоспи – «держгоспи» [19, с. 153, 171]. Їх продукцію, як і за часів Радянської влади, здавали. Але тепер уже німецькій державі. Оплата праці селян здійснювалася натурою наприкінці року, після розрахунків із владою. Розміри оплати були не меншими за радянські.

Умови життя та праці селян періоду окупації мало змінилися порівняно з радянським часами. Вони продовжували у громадському секторі виконувати всі сільськогосподарські роботи. Упродовж 1941 р. повернулася додому частина чоловіків, які з різних причин не змогли відійти разом з радянським військами, та приступили також до виконання звичних робіт. Частину їх відпустило з таборів військовополонених командування цих таборів, у разі, коли за ними приходили дружини. Частину серед чоловічого населення села становили і німці, навіть інших національностей, при тому це були не лише слов'яни. Як пригадує О. Л. Довбань, у їхньому селі таким чином залишилися двоє чоловіків – азербайджанець та росіянин. «Пристали» до незаміжніх жінок. Утворили сім'ї, у кожній з яких народилися по дитині [5]. Вони, як і всі члени громгоспу, працювали у громадському секторі.

Повсякденне виробниче життя селян, як і в радянські часи, складалося з двох частин. Перша – робота у колективному секторі, друга – робота на присадибній ділянці. У колективному секторі контроль

за виконанням робіт здійснював староста, він же керівник громгоспу, а також агроном, від районного земельного органу. За порушення технологій винуваті несли різного роду покарання. У першу чергу – штрафи. Але мали місце і застосування фізичної сили з боку представників німецької влади. Так, пригадує Л. А. Довбань, коли приїхали перекладач, фольксдойче та агроном на поле, і той перевірів, що селяни, які здійснювали оранку, зорали на меншу глибину, ніж потрібно, їх почав бити батоном цей перекладач [5].

Як і до війни, працювало правління господарства, до якого окрім старости входили ще й бригадир та бухгалтер. У правлінні щоранку відбувся розподіл завдань на день, селяни виконували їх. Розрахування за роботу селян відбувалося наприкінці року, після здачі німецькій владі вирощеного врожаю, у натуральному вигляді. Розмір оплати був не нижчим за довоєнний. Тобто, селяни не голодували у той час.

Нова влада надавала селянам можливості мати більше власної землі. Але не для одноосібного господарювання, а додатково до існуючих присадибних ділянок. Виділялася вона у степу з громадських земель. При цьому проявлялася німецька акуратність та педантичність. Всім однакова кількість, за однаковим упорядкуванням [12]. За спогадами Л. А. Довбань, у їхньому селі було виділено усім бажаним по однаковій за розміром ділянці землі, наказано обсадити двома рядками квасолі та всім посадити там кавуни [5].

Нова влада запровадила й оподаткування селян, норми якого були аналогічними радянським. Ті повинні були здавати щорічно певну кількість м'яса (40–60 кг), яєць (500 шт.), молока (500 л). У разі невиконання норм здачі запроваджувалися штрафи, у першу чергу у вигляді вилучення худоби. Однак це не абсолютизувалося і залежало від конкретних ситуацій. Як пригадує О. Т. Бардадим, коли у її багатодітній матері відібрали корову, то та пішла до німецького офіцера, під керівництвом якого відбувалося вилучення заборгованості, і пояснила, що вона без корови не зможе прогодувати дітей, той наказав повернути худобу [3]. Аналогічну ситуацію описує Л. А. Довбань. У них також за невиконання плану здачі м'яса конфіскували корову, але потім повернули, бо мама домовилася з кимось із односельців здати їхнє теля на двох, а наступного року вона здасть – своє [5]. І так багато селян шляхом кооперування вирішували проблеми здачі м'яса.

Побутові умови селян загалом залишилися такими, як і до війни. Вони продовжували жити за рахунок власних господарств, обмінювали продукти харчування на товари, які приносило на обмін населення міст, або виносили його на місцеві сільські базари та там здійснювали обмін.

У тих селян, котрих окупанти виселили з їхніх домівок, умови змінилися. Їм довелося або жити у господарських приміщеннях

на своїх обійстях, або переїжджати до родичів у своєму населеному пункті чи в сусідні села. При цьому втрачено було їх особисте майно, побутові та господарські речі, реманент, худоба тощо. Тож умови життя таких категорій населення були дуже складними.

Незмінною з радянських часів залишилася система управління сільськогосподарським виробництвом. Продовжували існувати й виконувати свої функції районні землеуправління, МТС, млини, олійниці, елеватори, різні заготівельні організації. І там, як і раніше, працювали ті ж працівники, яких не призвали до лав Червоної армії.

Продовжили роботу і різного роду інші установи, наприклад продовольчі та промислової бази. Як пригадує жителька селища Щорськ (до 1964 р. районний центр однойменного району) Дніпропетровської області М. К. Гудименко, її батько, який мешкав у с. Адамівка, з 1920-х рр. працював у цьому селищі, до якого відстань від села становила 9 км, на міжрайонній базі, під час окупації продовжував там працювати і пропрацював там незмінно до своєї смерті у другій половині 1940-х рр. [6].

Діяла на селі й система медичного обслуговування. Як пригадує Л. А. Довбань, коли в її батька загострилася виразка шлунку, то він лікувався у дільничній лікарні с. Морозівка Щорського району, а потім його направили на рентген до обласної лікарні (ім. Мечникова – *О.Н.*) у м. Дніпропетровськ і вони разом поїхали потягом до міста [5].

За нової влади в сільській місцевості відкрилися і освітні установи. Розпочали роботу школи та середні спеціальні навчальні заклади, наприклад, Ерастівський сільськогосподарський технікум, який діяв з 1899 р. біля м. Жовті Води [10]. У школах навчання проводилося за шкільними радянськими підручниками, але із замальованими портретами партійних та державних керівників СРСР. Проте школи пропрацювали лише декілька місяців [3; 5; 10].

Ставлення до окупантів було різним, у залежності від ставлення тих до селян. Так, багато селян про них згадує негативно. Проте багато – й позитивно, розрізняючи серед них певні категорії як національні, так і військові. Люди, відзначають загалом байдуже ставлення військових до населення. Проте ті, хто був на той час дітьми, розповідають про людяне ставлення до них солдат та офіцерів, що стояли постоєм в їхніх помешканнях, як ті пригощали їх цукерками, як давали харчі, як показували фото своїх діточок їхнім мамам і показували, що нудьгують за сім'ями [4; 15].

Мало місце й надання медичної допомоги німецькими лікарями. Як наприклад, у с. Комунарівка Васильківського району в сім'ї Л. П. Шульги. Її дворічна племінниця поранила ніжку і почалося зараження. Тож батько послав до німецького лікаря. «Тато заставив сестру (маму маленької) і мене піти в німецький госпіталь, до лікаря.

Ми дуже боялися, але діватись було нікуди і ми пішли. Мови ми не знали, лікар не знав нашої. Не прогнав. Ми показали йому дитину, її болячку. Він похитав головою, потім зробив надріз гнійної рани, прочистив її, промив, положив в якісь ліки вмочену пов'язку, і дав із собою, якраз пам'ятаю, чотири таблетки червоного стрептоциду. ... як би то не було, але лікар віднісся до дитини по-людськи, врятував її. То були і там люди теж» [18]. Проте селяни пригадують протилежні випадки. Так, І. С. Хоменко, котрий мешкав у с. Бузівка Котовського району Дніпропетровської області, розповідає про випадок з його ровесником, який поранився об іржавий цвях, пішло зараження. Рідні звернулися за допомогою до німецьких військових, щоб запобігти стовбняку. Ті прийшли і зробили укол, після якого хлопчик помер [15].

Фактично, у ставленні окупантів до селян проявлялися їхні людські якості. Так, молоді солдати залицялися до дівчат, збиралися разом з ними на «посиденьки», грали на гармошці. М. П. Круть із с. Шагарівка Новомосковського району розповідає, як вони лускали разом насіння, жартували [7]. Тобто вік і людська натура брали своє. Проте були й такі, що вороже ставилися до українських селян як до дорослих, так і до дітей, або байдуже – так, ніби їх не було поруч.

Коли німецькі частини стояли постоем, то, пригадують люди, солдати, не звертаючи уваги на господарів, ходили по їхньому та сусідських подвір'ях і брали курей, качок із сараїв та засмажували їх. Зовсім інше ставлення до населення було у військових із частин служби безпеки та охорони порядку на окупованих територіях. До них належали як німці, так і представники інших національностей. Згадують лише негативно угорських солдатів та калмиків – колишніх російських громадян, які служили окупантам.

Стосовно підпільної боротьби, то у своїх спогадах жоден з опитуваних про неї не згадав. Вона могла носити спонтанний і пасивний характер у вигляді свідомого чи несвідомого неналежного ставлення до виконуваних обов'язків, як то вже наведений приклад із селянами, що зорали поле на неналежну глибину. Проте у низці районних центрів зафіксовані підпільні організації, які очевидно були залишені радянськими органами. Так, у селищі міського типу Щорськ, адміністративному центрі однойменного району, люди говорять про групу односельців, розстріляну німцями у 1943 р., як про підпільників. А П. П. Литвинов, мешканець цього селища, батько якого був у числі цих розстріляних, говорить іще про одну групу страчених – повішених жителів, серед яких було декілька вчителів, як про самостійну групу [10].

Під час відступу німців ситуація різко змінилася. У багатьох селах влада розпустила громгоспи. У деяких з них навіть було розда-

но певне майно. Кому дісталися воли, кому поганенька конячка, кому якийсь реманент. Але всю сільгосппродукцію забрано з комор гром-госпів [5].

Перед самим відступом багато сіл окупанти палили. Проте і тут маємо свої особливості. Селяни згадують про випадки, коли деякі з окупантів попереджали про такі операції радили полишити населений пункт, інші не палили хати, у разі, коли їх про це просили жінки. Тут також є варіанти. Одні формально виконували наказ: лише підпалювали в одному місці так, що можна було швидко загасити, інші – відходили і підпалювали іншу хату [14].

Відступаючи, німецькі війська забирали із собою чоловіче населення працездатного віку, розглядаючи його, з одного боку, як потенційне поповнення радянського війська, а з іншого – як робочу силу для риття траншей та окопів. За декілька днів перед відступом проводилися облави. По селу йшла велика кількість солдатів зі сторожовими псами і забирали всіх, здатних за віком носити зброю. Не чіпали лише літніх [5; 15].

Багато чоловіків при цьому тікали. Від переслідування переходились: хто у копиці сіна, хто у скирді соломи чи ямі, виритій у непримітному місці біля свого села. Часто ховалися у родичів у іншому селі. І ті переховували, при цьому серйозно ризикуючи бути покараними окупантами. Ось що згадує Л. А. Довбань. У них перебувала її тітка із сім'єю сина та маленьким онуком, що приїхали з м. Дніпропетровськ, у другій половині хати жила сім'я, переселена разом з багатьма селянами у 1942 р. німцями з Житомирської області, яка складалася з батьків, сина з дружиною та їхнім маленьким сином.

Коли стало відомо про те, що німці забирають із собою всіх чоловіків, ці молоді люди разом з батьком Лідії Андріївни та з їхнім племінником, який втік з копальних робіт, сховалися у складену ще влітку з висушеного і нарізаного квадратами кізяка кладку, в середині якої було залишене місце, розраховане на двох людей. А на горіщі клуні переховувався ще один племінник разом зі своїм товаришем, які також втекли з тих робіт. При цьому у них у хаті постоем знаходився німецький солдат-іздвий, який доглядав за парєю коней, що стояли у цій же клуні. Німець часто виходив до коней навіть уночі, до того ж десь дів відро і весь час шукав його. Тож постійно оглядав усі можливі місця його знаходження, чим тримав у постійній напрузі і жінок, і тих, хто переховувався, через що у них не було ніяких можливостей навіть вийти хоч на короткий час зі своїх схованок. Така ситуація тривала чотири дні, доки не відступили німці [5].

Таким чином, село Дніпропетровщини, попри тривожні очікування приходу ворога, в умовах німецької окупації продовжило, як і в попередній період, жити своїм життям. За німецької влади зали-

пилася практично незмінною система організації господарської діяльності громадського сектора, система управління сільськогосподарським виробництвом, система відносин із владою як в економічній, так і в громадській сферах. Продовжила свою роботу значна частина установ і організацій, що забезпечували потреби населення. Так що практично мало змінилися умови життя і праці селян. Повсякденне життя багатьох їх також практично залишилося незмінним. Керували сільським громадами та реалізовували вказівки окупантів призначені ними особи із числа самих селян. Ставлення населення до нової влади, її представників усіх рівнів визначалося ставленням самої влади до селян. Найбільш негативно селом сприймалося насильницьке вивезення молоді до Німеччини.

Біографічні посилання

1. Слободянюк М. А. Вплив окупаційної політики на настрої селян України в 1941–1944 рр. (за матеріалами південних областей) / М. А. Слободянюк, О. Ф. Нікілев // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 7. – 1999. – С. 137–141.
2. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д., 2004.
3. Спогади Бардадим Олександри Терентіївни (Особистий архів автора).
4. Спогади Грошевихіної Галини Матвіївни (Особистий архів автора).
5. Спогади Довбань Лідії Андріївни (Особистий архів автора).
6. Спогади Гудименко Марії Кіндратівни (Особистий архів автора).
7. Спогади Круть Меланії Павлівни (Особистий архів автора).
8. Спогади Кучерявої Надії Свиридонівни (Особистий архів автора).
9. Спогади Левченко Ганни Григорівни (Особистий архів автора).
10. Спогади Литвинова Павла Петровича (Особистий архів автора).
11. Спогади Ляха Володимира Олександровича (Особистий архів автора).
12. Спогади Підпали Віри Федорівни (Особистий архів автора).
13. Спогади Тищенко Марії Лук'янівни (Особистий архів автора).
14. Спогади Хазяйнової Надії Михайлівни (Особистий архів автора).
15. Спогади Хоменка Івана Степановича (Особистий архів автора).
16. Спогади Шаповал Тетяни Карпівни (Особистий архів автора).
17. Спогади Шкабенко Марії Вікторівни (Особистий архів автора).
18. Спогади Шульги Лідії Павлівни (Особистий архів автора).
19. Стецкевич В. В. Дніпропетровщина в роки воєнного лихоліття (1941–1944) / В. В. Стецкевич // Історична пам'ять Дніпропетровщини : колект. моногр. – Д., 2012. – С. 123–234.
20. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1991.
21. Ткаченко В. Г. Становище оstarбайтерів в Німеччині (За матеріалами Державного архіву Запорізької області) / В. Г. Ткаченко // Спадщина. – Д., 1999. – С. 176–188.
22. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації / В. Шайкан. – К., 2010.

Надійшла до редколегії 28.04.2015

УДК 94(477.65)«1941-1945»

І. А. Шахрайчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ
У НАЦИСТСЬКИХ ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ (1941–1944 рр.)**

Досліджено питання утримання радянських військовополонених на території області. На підставі наративних джерел реконструйовано події використання рабської праці ув'язнених на різних видах робіт та показано нелюдські умови їх існування в період нацистської влади.

Ключові слова: шталаг, дулаг, офлаг, радянські військовополонені, табір, окупація, нацистський режим.

И. А. Шахрайчук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**СОВЕТСКИЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ В НАЦИСТСКИХ ЛАГЕРЯХ
НА ТЕРРИТОРИИ ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ (1941–1944 гг.)**

Исследованы вопросы содержания советских военнопленных на территории области. На основе наративных источников смоделировано события рабского использования труда заключенных на различных видах работ и показано нечеловеческие условия их существования в период нацистской власти.

Ключевые слова: шталаг, дулаг, офлаг, советские военнопленные, лагерь оккупации, нацистский режим.

I. A. Shakhraychuk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**SOVIET PRISONERS OF WAR IN THE NAZI CAMPS
ON THE TERRITORY OF DNIPROPETROVSK REGION (1941–1944)**

The problems of the content of Soviet prisoners of war in the region. On the basis of narativnih sources made reconstruction of the events of slave labor use them on different types of work and show, but inhuman conditions of existence during the Nazi authorities.

Soviet war prisoners in the Nazis camps in Dnipropetrovsk region (1941–1944).

Investigation of the question of management of soviet war prisoners on the territory of the district. The using of slave labor in different kinds of work has been reconstructed and unhuman living conditions have been shown on the ground of oral sources.

During World War II Nazi authorities built 12 camps for war prisoners and 24 labor camps in the Dnipropetrovsk region.

In this way the night to life depended on the ability to work for the profit of the conquerors. Hunger, terrible condition of the content, the lack of basic needs for existence led to epidemics and high level of death among prisoners. The cruel exploitation of prisoner's labor and unhuman working conditions can be understood like racial struggle.

Key words: Stalag, dulag, Oflag, Soviet prisoners of war, occupation camp, the Nazi regime.

Розпочатий ще під час проведення воєнних дій процес осмислення, систематизації та опису подій окупації відбувався в умовах ідеологічного протистояння ворогуючих сторін і формувався за законами агітації, пропаганди та контрпропаганди. Тому публікації воєнних та перших повоєнних років мали чітке ідеологічне забарвлення й зосереджувалися переважно на злочинах «німецько-фашистського режиму» [1, с. 221]. У цих працях місцеве населення зображалося або безособовими пасивними жертвами жорстких окупантів, або безстрашними радянськими партизанами, або зрадниками-колаборантами.

Після закінчення війни увага вітчизняних науковців до життя цивільного населення періоду нацистської окупації значно зменшилася, а стандарти зображення окупаційного режиму, запроваджені під час війни, були канонізовані в академічних дослідженнях. Поступово, із середини 1970-х рр., з приходом у соціальне життя вже трьох поколінь, котрі не воювали, масове уявлення про окупацію все більше підпорядковувалося проголошеним канонам. Про відсутність адекватної картини цього періоду у вітчизняній історіографії зараз засвідчує більшість науковців. Іноземні дослідники слушно відзначають, що «ми маємо історії німців у Радянському Союзі, але не історію Радянському Союзу в період німецької окупації».

Структура і апарат установ німецького полону на території України належить до найменш досліджених тем в історіографії. Німецька історіографія систему військового полону на окупованій території описує схематично: з'ясування ступеня відповідальності Вермахту в загибелі мільйонів полонених. Пострадянські дослідження часто плутають існуючу класифікацію таборів – концтабір, табір для військовополонених, шталаг, дулаг, офлаг, пересильні табори. Тому пропонуємо тлумачення цих термінів (додаток А).

Оповіді очевидців дають можливість нарешті побачити «життя при німцях» очима людей, які переживали нацистську окупацію, що, зрештою, дозволить наблизитися до реконструкції того історичного періоду в ідеалі «як це було насправді» та показати, яке місце у спогадах очевидців займає період окупації України. Джерельною базою даного огляду є біографічні інтерв'ю з колишніми ув'язненими.

Система німецьких таборів в Україні була такою, що за умовами утримання вони наближалися до категорії таборів знищення. Становище військовополонених ускладнювалося тим, що радянська сторона повністю відмовлялася вести будь-які дії на міжнародній арені щодо захисту прав своїх біженців, або захоплених у полон військовослужбовців, трактуючи їх, як зрадників. Усього на території України фашисти утворили 180 таборів смерті, де загинуло біля 1,4 млн радянських військовополонених [2, с. 320].

На території Дніпропетровської області в роки Другої світової війни німецько-фашистською окупаційною владою було створено 12 таборів для військовополонених та 23 концтабори, гетто і військово-трудових таборів (додаток Б). Середня кількість ув'язнених колилася між 2–10 тис. чол.

Як правило, військові табори розміщувалися на околицях населених пунктів. Потрапити до табору можна було за різних обставин. Нацистська система правосуддя не визнавала проміжних заходів покарання щодо українців, євреїв, росіян, циган. Достатньо було не реальної провини, а найменшої підозри, що зазначена особа підриває інтереси німецької влади.

Табори вважалися місцем ув'язнення військовополонених. Так, на думку нашого земляка с. Чаплинка Царичанського району, колишнього в'язня Бухенвальду Є. Т. Придана, табір для військовополонених «це табір смерті, де людина не має жодних прав, перестає носити ім'я і прізвище і має порядковий номер. Вас можуть убити, заморити голодом, замучити в карцері і нікого за це не буде притягнуто до відповідальності, навіть не встановлено причину вашого знищення. Вихід з табору лише один. Через піч крематорію, звідки бауери забирають попіл для підживлення своїх полів» [9, с. 8].

У Дніпропетровську у листопаді 1941 р. у районі Ігрени було створено дезінфекційні пункти для військовополонених. Його добова продуктивність була до 1 тисячі осіб (шталаг 348 м. Дніпропетровська, 338 м. Кривий Ріг). Харчування військовополонених було таке. За розподіленням генерал-квартирмейстера від 21 жовтня 1941 р. усім військовополоненим, які не залучаються до робіт, встановлено раціон харчування 2 250 г хліба, 200 г м'яса, 1 125 г свіжих овочів, 8 кг картоплі на тиждень. Варку супу для відновлення працездатності потрібно вести активним чином, вживаючи «баланду».

Окупанти активно використовували дармову працю мирних жителів. Так, у м. Кривий Ріг населення зганяли до табору військовополонених та використовували їх працю на ремонті доріг. Восени 1941 р. усіх в'язнів вивели до шахти Валявки та розстріляли. До м. Марганець для роботи на рудниках насильно зігнали населення з Донбасу, Дніпропетровська, Нікополя. У місті було створено великі табо-

ри для військовополонених і робітників, яких використовували для ремонту мостів, доріг та видобутку марганцевої руди [6, с. 12].

Один із таких таборів знаходився на території сучасного м. Орджонікідзе у с. Рудник. Це був «малий» табір для військовополонених, в якому перебувало до 2 тис. ув'язнених. У таких таборах ув'язнені перебували від двох місяців до двох років. У спогадах П. О. Розенко зазначено, що «табір виник у кінці 1941 – на початку 1942 р. і проіснував до 1943 р. У таборі було близько двох тисяч чоловік, молодь і підозрілих, яких формували в групи по 500–600 чол. і гнали до ст. Апостолово, а звідси на Кривий Ріг, де відправляли до Німеччини як рабську робочу силу.

Військовополонених відправляли на роботу до марганцевих шахт та збагачувальних фабрик. Табір був огорожений колючим дротом висотою до 4 м, по внутрішній сітці дротів пропускати електричний струм. Охоронявся табір німцями та поліцаями, а також вояками калмицького дивізіону, який базувався у м. Кривий Ріг. На чотирьох вежах стояли кулеметні прожектори. Діяла добре налагоджена сигналізація та система контролю за полоненими. Табір весь час поповнювався новими ув'язненими. Місцевих хлопців примушували копати ями і хоронити померлих» [6, с. 11].

Про існування концтабору на території с. Рудник свідчать спогади Н. Т. Антоненко, колишньої зв'язкової партизанського загону М. Ткачова, який протягом 1942–1943 рр. діяв у Дніпровських плавнях. Партизани підтримували зв'язок із військовополоненими, які знаходилися на території кінного двору, селищного клубу та швейної фабрики [10, с. 202]. За спогадами О. К. Головка, до концтабору із сіл Апостолівського та Нікопольського району зганяли молодь, яку відправляли на каторжні роботи до Німеччини [7, с. 13].

Жахливі умови проживання у таборі описав один із в'язнів В. Глушенко: «Чотирирусні нари збиті з грубих, неотесаних дошок, на яких лежали старі лантухи, набиті соломною, старе ганчір'я слугувало ковдрою. Посередині вузький прохід, у кутах буржуйки, які не могли обігріти все приміщення. У бараці стояв бак з водою для пиття та вмивання. Військовополонені трималися кучками, мало говорили, сушили одяг біля грубок. У помешканні стояв нестерпний сморід від немитих тіл і одягу. Воші і блошиці роз'їдали шкіру до ран. Умови життя були жахливі: голод, холод, антисанітарія, спрага. Робочий день в'язнів був не менше 12 годин. Фашисти жорстоко били ув'язнених, за найменшу провину, позбавляли харчування і води, цькували собаками. Годували настільки бідно, що організм спочатку зпалював власний жир, а потім протеїн, тобто переварював власне тіло – залишалися тільки шкіра й кістки. Шматок хліба і рідка юшка з гнилих овочів один раз на день» [9, с. 14].

Промовистими є спогади Є. Авдієнка про концтабір у Кривому Розі: «У таборі Кривого Рогу, де я опинився в листопаді 1941 р., було приблизно 12 тис. полонених. Раціон був розрахований так, щоб найсильніша людина померла протягом 1–1,5 місяця. За добу вмирало по 120–150 людей. З кам'яного сараю без вікон і дверей, підлогу якого було залито замерзлими випорожненнями, мерців виносили так звані таборові санітари та завантажували на віз в ящики. Щоб мерців вкласти щільніше, один із санітарів забирався на віз і ломом перебивав мерцям руки і ноги. Мерців скидали в протитанковий рів».

Не менш вражаючі дані дізнаємось зі свідчень І. Г. Миколаєва (26 лютого 1907 р. – 6 жовтня 1988 р.): «Нас привели та загнали в табір у Кривому Розі. Тут і до нас вже було не менше п'яти тисяч чоловік. Табір вже встигли облаштувати. Колючий дріт, по кутках кулеметні установки. У середині табору у трьох метрах від колючого дроту – лінія, за межі якої виходити не дозволялося, у іншому випадку – куля в потилицю без попередження. На краю табору самими ж військово-полоненими викопувався рів. З одного кінця по мірі заповнення тілами він знову засипався землею. Про лікарську допомогу не було й мови. Німцям до цього просто не було діла. А лікарі з ряду військово-полонених просто були не в силах допомогти: ні медикаментами, ні коштами. Охорона була вже не в жовтих сорочках, а в захисних костюмах. Замість кокарди на кашкетах схрещені черепа та кістки» [10, с. 199].

«До раціону харчування входив хліб, який лежав на німецьких складах протягом багатьох місяців. Раніше я й гадки не мав, у що хліб може перетворитися після довгого зберігання. Усередині він був червоний і чорний із запахом гіркоти, на смак нагадував хін (кора дерева). Але ж не їсти цю гіркоту було неможливо, оскільки доводилося обирати між життям та голодною смертю. Вранці давали склянку «кави», таке ж гірке. В середині дня – склянку «баланди», в якій була переварена гнила суміш.

Ті, хто вижив у фашистських таборах смерті, можуть вважати себе людьми небаченої сили мужності та витривалості. Оскільки їм довелося бачити смерть щодня. Санітарні й гігієнічні умови у таборах смерті були більш ніж жалюгідні. В них не було сточної водної каналізації, відповідних місць (клозетів), купалень, також примітивного способу доставки води. Часто в'язні спали на ліжку вдвох або втроєх, вкривалися тонкими ковдрами навіть у люті морози. Брак зміни білизни (міг бути через два місяці) та все це разом створювало надзвичайно сприятливі умови для поширення заразних хвороб» [3, с. 121].

Унаслідок цього в'язні вмирали поголовно. Це відповідало таборовій політиці СС. Лікування в'язнів та турбота про здоров'я зали-

шалося низькими. Лікарні були тоді місцем, де основним лікарським засобом була ліквідація в'язнів. Тому-то в'язні приховували хвороби, переносили високу температуру та гарячку на ногах і ховалися на блоках, доки хвороба звичайно цілком не скосила з ніг. Кожний в'язень у таборі був примушений працювати. День починався гонгом про підйом о четвертій годині ранку (зимою о п'ятій) та кінчався тим же гонгом о двадцятій.

Вставши, в'язні прибирали, стелили ліжка, обов'язково на військовий лад за певними таборовими вимогами. Миття відбувалося у блокових умивальниках у спеціальних бараках або спеціальних діжках. Потім на працю шикували команди часто під звуки оркестру. В'язнів перебирали біля брами СС і супроводжували до місця праці. Тяжка щоденна праця, погане харчування підкошували здоров'я в'язнів. Часто вони на своїх плечах несли вмираючих друзів, а то і їх трупи.

Метою німецьких таборів не було зберегти людину через ізоляцію, іншими словами німецькі фабрики смерті стали функцією безправ'я, терору й фізичної екзекуції. Завдяки розповідям очевидців пережитого ми маємо образне уявлення про те, що насправді відбувалося на території краю під час нацистської окупації.

За інформацією офіційної окупаційної преси Дніпропетровщини мешканці області надавали посильну допомогу радянським військовополоненим. Так, за рішенням правління Українського товариства взаємодопомоги вирішувалося питання про залучення місцевого населення до збору пожертвувань грошима, білизною, харчами, милом для надання допомоги військовополоненим. За інформацією часопису криворізької газети «Дзвін» тільки селяни Терноватокутської громади зібрали 588 кг картоплі, 508 кг пшениці, 200 кг буряка, 100 кг капусти, 75 кг цибулі, 5,5 кг м'яса і сала. Крім того, селяни внесли у фонд допомоги військовополоненим 1 350 крб. грішми [12, с. 2].

Але це була мізерна допомога тисячам радянським військовополоненим, які в силу різних життєвих ситуацій потрапили у полон.

На території області у більшості таборів для військовополонених використовували працю ув'язнених на будівництві різних споруд, рудниках, сільському господарстві, ритті окопів, розмінуванні, прокладанні доріг.

Таким чином, право на життя залежало від здатності працювати на користь загарбників. Голод, жахливі умови утримання, відсутність елементарних умов для існування призводили до епідемій та великої смертності полонених. Жорстока експлуатація праці ув'язнених та нелюдські умови перебування свідчили про домінуючу расову боротьбу німецької нації над слов'янами та розглядалися ними як ідеологічний супротивник та ворог.

Бібліографічні посилання

1. **Буцько О. В.** Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О. В. Буцько // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
2. **Гринченко Г. Г.** «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегия выживания / Б. Б. Гринченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. НАН України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 22.
3. Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942 / сост., авт. предисл. и коммент. : Гуляев Г. И. и Бусыгина Н. Д. – Д., 2012.
4. **Лисенко О.** Україна у двох світових війнах: воєнна історія й антропологія / О. Лисенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій, відп. ред. І. Копесник. – К., 2007. – Вип. 3. – С. 320.
5. Спогади Антоненко Н. Т. – С. 6 (З архівів автора).
6. Спогади Голенко П. О. про перебування у таборі військовополонених м. Марганець. – С. 11 (З архівів автора).
7. Інтерв'ю з Головки О. К. – С. 13 (З архівів автора).
8. Спогади в'язня табору військовополонених у м. Кривий Ріг Глущенко В. – С. 14 (З архівів автора).
9. Свідчення Придана Є. Т. мешканця с. Чаплинка Царичанського району Дніпропетровської області. – С. 8 (З архівів автора).
10. **Стецкевич В. В.** Облік і нагляд окупаційної влади за населенням Дніпропетровщини в 1941–1945 рр. / В. В. Стецкевич // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 4. – Д., 2007. – С. 197–204.
11. **Чиж В.** Пожертви військовополоненим / В. Чиж // Дзвін. Округовий Криворізький часопис. – 1942. – 30 липня.

Додаток А

Табори для утримання цивільного населення та військовополонених на території Дніпропетровщини (1941–1943 рр.)

- Концтабір (для цивільного населення) – місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру за рішенням гестапо, без слідства і суду, без встановлення терміну з особливо жорстким режимом утримання, характерною працею, тортурами.
- Виправно-трудоий табір – ув'язнення громадян на термін від 21 до 56 днів за ухил від трудової повинності, трудові порушення.
- Гетто – частина території, яка виділена для примусового утримання осіб з метою їх ізоляції та подальшого знищення.
- Табір примусової праці – місце для розміщення ув'язнених осіб з метою їх використання на тяжких роботах. Підпорядковані поліції та СС.
- Тюрма – місце попереднього ув'язнення та утримання громадян з політичних мотивів із застосуванням насильницьких дій, катування та вбивства.
- Пересильний табір – збірний пункт для відправки ув'язнених на примусову працю до Німеччини.

• **Трудовий табір** – місце для розміщення населення з використання примусової праці на підприємствах, будівельних роботах.

• **Табори військовополонених**

Шталаг – стаціонарний табір військовополонених рядового та сержантського складу.

Дулаг – збірний та пересильний пункт військовополонених та інтернованих цивільних громадян.

Офлаг – стаціонарний табір військовополонених офіцерів.

Додаток Б

Таблиця А.1

Перелік таборів на території Дніпропетровської області в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
1. Верхньодніпровськ	Табір примусових робіт (грудень 1942 р.)	Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.Р.-2311, оп. 2, спр. 27, арк. 30. Трудовий табір для євреїв та полонених
2. Дніпродзержинськ (Нове містечко)	Пересильний табір (грудень 1943 р.)	Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 7021, оп. 57, спр. 66, арк. 6. Листопад – грудень 1943 р. У бараках заводу ім. Ф. Дзержинського утримувалося 1 тис. осіб, з них 75 осіб розстріляно.
3. Дніпропетровськ	Концтабір (грудень 1943 р.)	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 13, арк. 18 зв. 22.12.1943 р. створено концтабір (вул. Лагерна).
	Гетто (липень 1942 р.)	ДАДО. – Ф. Р.-2276, оп. 1, спр. 1000, арк. 58, спр. 1365, арк. 11.
	Табори військовополонених (червень 1942 р.): 191 дулаг (червень 1942 – серпень 1944 рр.); 202 дулаг (червень 1942); 346 шталаг; 348 шталаг (січень 1942 – лютий 1943 рр.). Ігреський табір для психічнохворих людей (жовтень 1941 р.)	Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. – К. : Кий, 2000. – с. 304.
	виправно-трудовий табір (жовтень 1941 р. – 1942 р.)	Амур-Нижньодніпровський район (3 тис. осіб)

Продовження табл. А.1

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
4. Кривий Ріг	тюрма (березень 1943 р.)	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 56, арк. 67. 25 березень 1943 р. (вул. Леніна, 48).
	табори військовополонених (січень 1942 р. – лютий 1943 р.)	338 шталаг
5. Криничанський район с. Степанівка	гетто	ДАДО. – Р.-2311, оп. 2, спр. 27, арк. 237.
6. Марганець	виправно-трудова табір (січень 1943 р.)	Федеральний військовий архів Німеччини (м. Кобленц) ISA:AEL 7 січня 1943 р.
7. Нікополь	тюрма	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 513, арк. 161–167.
8. Нікопольський район с. Чкалове	тюрма (серпень 1941 р.)	ДАРФ. – Ф.-7021, оп. 57, спр. 513, арк. 11. Тюрма для цивільного населення, військовополонених, єврейського населення. Розстріляно понад 1 тис. євреїв у серпні 1941 р., а також комуністи с. Лапінки.
9. с. Ново-Вітебськ	табір примусової праці для євреїв (травень 1942 р.)	ДАДО. – Р. 268, оп. 3, спр. 99, арк. 189. Розстріляно 277 осіб.
10. Новомосковський район с. Новоселівка	концтабір	ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 12, арк. 43, спр. 184, арк. 27, спр. 922, арк. 48–51. Утримувалося 750 осіб.
11. Орджонікідзе	табори військовополонених (липень 1941 р. – листопад 1943 р.): 155 дулаг (липень 1941 – 19 листопада 1944 рр.)	Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – 810 с.
12. Павлоград	гетто	ДАРФ. – Р.-7021, оп. 57, спр. 68, арк. 101. Завод № 359. Утримувалося близько 2 тис. осіб.

Продовження табл. А.1

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
		Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60. Розстріляно 2 тис. осіб.
	табір цивільного населення	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 68, арк. 109. Табір на території заводу
	табори військовополонених (квітень 1942 – серпень 1943 рр.) 111 дулаг	
	(вересень 1941 – листопад 1943 рр.) 124 дулаг	
	(січень 1942 – лютий 1943 рр.) 348/z шталаг	
13. Павлоградські хутори	гетто	ДАРФ. – Р.-7021, оп. 76, спр. 830. Арк.736. Утримувалось 1 тис. чоловік.
14. с. Петрівка	концтабір	ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60.
	табір цивільного населення (1942 р.)	ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 12, арк. 43, спр. 184, арк. 27, спр. 922, арк. 48–51, спр. 105, арк. 3.
15. Петропавлівський район с. Дмитрівка к-п «Перемога», «Сталінська п'ятирічка»	табір військовополонених (лютий 1943 р.)	1942 р. Утримувалось 50 осіб. 12 лютого 1943 р. Утримувалось 512 осіб. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Д.: Оксамит-Текс, 2005. – 294 с.
16. Синельникове	табір цивільного населення	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 514, арк. 55 зв.
17. Софіївський район с. Любимівка	гетто (грудень 1942 р. – січень 1943 р.).	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 149, спр. 36, арк. 30. Ув'язнено 500 осіб, до січня 1943 р., знищено близько 1 тис. осіб

Закінчення табл. А.1

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
18. Чаплино	табори військовополонених	3-й армійський збірно-пересильний пункт Лагеря советских военнопленных в Белоруси. (1941–1944 рр.): справочник / авт. сост. В.И. Адамушко (гл. ред.). – Минск : НАРБ. – 192 с. Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. С. Смыслов. – М.: Вече, 2014. – 448 с.
	(липень 1941 р. – грудень 1943 р.)	
19. с. Червонопартизанське	табір цивільного населення	ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 212, арк. 43, спр. 184, арк. 7, спр. 922, арк. 48,51; оп. 8, спр. 105, арк. 3.
20. Широківський район с. Широке	гетто	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 149, спр. 36, арк. 87–90. Табір для євреїв у приміщенні колгоспної конюшні, утримувалось 340 євреїв.

Примітка: ДАРФ. – Ф. Р.-7021. Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам.

ЦДАВОКМФ. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (1939–1945 рр.).

Надійшла до редколегії 25.04.2015

УДК(477) «1945–1955»

О. В. Іщенко, В. М. Сидорук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ І КОМУНАЛЬНОЇ
ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
У ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1945–1955 рр.)**

Визначено втрати житлового фонду міст Дніпропетровщини, збитки, яких зазнало міське комунальне господарство у роки радянсько-німецької війни. Висвітлено процес відновлення житлової забудови Дніпропетровська, Нікополя, Марганця, Павлограда. Розглянуто особливості проектування, методи, темпи будівництва і ремонтних робіт, відновлення газо- і водопостачання, санітарного очищення, озеленення міст.

Ключові слова: Дніпропетровська область, житловий фонд, комунально-побутова інфраструктура.

Е. В. Ищенко, В. Н. Сидорук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЖИЛИЩНОГО ФОНДА
И КОМУНАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ГОРОДОВ
ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОВОЕННОЕ
ДЕСЯТИЛЕТИЕ (1945–1955 гг.)**

Определяется ущерб, нанесённый жилищному фонду, коммунальному хозяйству городов Днепропетровской области в годы советско-немецкой войны. Освещается процесс возобновления жилищной застройки Днепропетровска, Никополя, Марганца, Павлограда. Рассматриваются особенности проектирования, методы, темпы строительства и ремонтных работ, возобновления газо- и водоснабжения, озеленение городов.

Ключевые слова: Днепропетровская область, жилищный фонд, коммунальная инфраструктура.

A. V. Ishchenko, V. M. Sidoruk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**RECOVERY OF HOUSING FUND AND MUNICIPAL
INFRASTRUCTURE IN THE TOWNS OF DNIPROPETROVSK
REGION DURING THE FIRST AFTERWAR DECADE (1945–1955)**

Determined the damage to housing, communal services of the Dnipropetrovsk region during the Soviet-German war. Highlights the process

of renewal of housing development in Dnepropetrovsk, Nikopol, Manganese, Pavlograd. The features of projecting, methods, the pace of construction and repairs, renewal of gas and water supply, landscaping cities. The study was based on the study of both unpublished sources, placed in the State Archives of Dnipropetrovsk region, so and periodically press povoennogo decade. As a result, it managed to reconstruct the process of repairing the housing stock of the city edge, resuming mid communal services - supplying the population with water and gas. Accentuates variations in housing policy, made in povoennoe decade. We analyze the activity of the population to overcome the housing crisis, both by individual private construction, and participation in public after workshours (Sundays, Saturdays).

Key words: Dnipropetrovsk region, housing stock, public infrastructure.

Науковий інтерес до вивчення повоєнного побуту населення Дніпропетровщини полягає у необхідності доповнити вже наявні знання щодо макроісторичних процесів аналізом повсякденних реалій звичайних людей. Подібні студії мають і самостійне значення, адже стосуються найважливішого «людського фактора» історичного розвитку. Висвітленню проблем повсякденного життя населення, у тому числі й розвитку житлового будівництва і комунального господарства приділяли увагу радянські історики [3; 21; 26]. Вони досліджували проблеми праці й відпочинку міського населення, діяльність комунальних установ, відмінності між побутом міста і села тощо. Утім тенденційність радянської історіографії давалася взяти: автори зосереджувалися на керівній ролі комуністичної партії і уряду, трудовому подвигу громадян, здобутках та успіхах суспільства в цілому. Водночас люди з їхніми щоденними потребами (а потреба у житлі й комунальних послугах належить до найнагальніших) перебували поза увагою.

У пострадянський час і російські, і українські історики перестають ігнорувати повсякденність, що призводить до значного зміщення акцентів у інтерпретації людини. У поле зору історіографічних студій потрапляє не лише борець (за побудову соціалізму-комунізму, за мир тощо) або жертва (сталінізму, нацизму) і навіть не лише особистість, наділена визначними здібностями, а – обиватель, споживач, який більш чи менш успішно бореться за виживання в умовах тотального дефіциту житла, товарів, послуг. Серед авторів, які послідовно дотримуються подібного ракурсу історіописання стосовно обраного нами періоду, назвемо українських дослідниць Т. Вронську [2], В. Дудник [20], О. Ісайкіну [25], російського історика О. Зубкову [24]. Написані ними праці осмислюють тему у загальносоюзному або республіканському масштабі, що мотивує нас поставити її у регіональному ключі.

Відомо, що наявні житлові умови є визначальними у характеристиці побуту як окремої людини, так і суспільства загалом. Житлова проблема в містах Дніпропетровщини, як і в інших регіонах Украї-

ни, завжди стояла гостро, ще у більшій мірі це стосується повоєнного часу.

Втрати під час війни житлового фонду були дуже значні. Лише у Дніпропетровську за воєнні роки було зруйновано 28 % житлового фонду [1, с. 324]. За даними обстеження, проведеного Українським інститутом комунальної гігієни, в перші повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6 % мешканців міст Дніпропетровщини, одну кімнату на сім'ю – 60,9 %, дві – 20,3 %, три і більше – 3,2 %. Майже чверть міських житлових будинків була пошкоджена настільки, що експлуатувати їх було небезпечно. Частими були випадки, коли реєвакуйовані люди у перші тижні, а іноді й місяці після повернення вимушені були ночувати на підприємствах та в установах, де влаштовувалися на працю. Брак вільного житла змушував владу вживати такий непопулярний захід, як ущільнення. Звичним було становище, коли в одній кімнаті жило кілька різних сімей. Під житло було використано 2 % дворових будівель, 32 % підвалів, 28,9 % кухонь, велика кількість дахів, горищ, землянок [28, с. 54].

Відбудовчі роботи розпочиналися відразу після звільнення області за двома напрямками: ремонту вцілілих будинків і будівництва нових. При цьому керівництво області вдавалося до звичних агітаційно-мобілізаційних заходів. Так ще до закінчення війни було оголошено про розгортання соціалістичного змагання між трудящими Дніпропетровська та Харкова за найшвидшу відбудову та благоустрій обласних центрів [26, с. 523]. У 1946 р. до цієї пропагандистської акції долучився Львів. Перебіг змагань між «містами-побратимами» регулярно висвітлювався у місцевій пресі. Утім зрозуміло, що такого роду заходи не могли бути вирішальним фактором розгортання трудового ентузіазму дніпропетровців, адже люди мали достатню мотивацію піднімати з руїн рідне місто.

Якщо партійні органи здебільшого опікувалися відбудовою промисловості та ідеологічною роботою в трудових колективах, то пріоритетним у діяльності міської та районних рад депутатів трудящих стало об'єднання зусиль багатьох підприємств, організацій і установ у відбудові складного міського господарства, залучення всього населення до багатородної справи відродження рідного міста. Не буде зайвим зауважити в цьому зв'язку, що переважна більшість жителів щиро підтримувала усі відповідні ініціативи міської ради, яку з 1944 р. і до 1963 р. (з невеликою перервою) очолював М. Є. Гавриленко [4, арк. 4].

Над проектом реконструкції центру Дніпропетровська працювали архітектори О. М. Душкін, В. І. Білозерський, Л. М. Ветвицький, І. Р. Заїченко, П. В. Шевченко, Ф. М. Дервін, В. В. Самодріна, В. Є. Горбоносів та ін. Проспект К. Маркса разом із вулицями, які пе-

ретинали його, мав перетворитися на єдиний урочистий архітектурний ансамбль, що мав наочно демонструвати торжество Перемоги і здійснення сподівань дніпропетровців на щасливе життя. При цьому і керівникам міст, і зодчим вистачало мудрості залишити як прикрасу архітектурного ансамблю куточки старого Катеринослава, зокрема будинки губернатора, генерала Інзова, підприємця Хренникова та інші.

Найбільш упорядкованого і охайного вигляду набули вулиці нагірної частини Дніпропетровська. Побудовані у повоєнні роки багатоповерхові житлові будинки з квартирами підвищеної комфортності на вулицях Дзержинського, Ворошилова заселяли здебільшого сім'ями партійних і радянських функціонерів, господарських керівників, інших представників номенклатури.

Упродовж 1945–1950 рр. дніпропетровці безкоштовно і майже добровільно відпрацьовували на суботниках і неділяниках, після основної роботи, близько 30 млн людино-годин [7, арк. 9]. Вони розчищали завали, будували, ремонтували приміщення шкіл, клубів, дитячих шкільних установ, упорядковували вулиці, налагоджували комунікації, висаджували дерева і клумби тощо. Відтоді така практика отримала назву народних будов, стала регулярною і широкомасштабною. Утім навіть для відновлення довоєнного вигляду міста ентузіазму жителів було замало. Зруйновані будівлі, пам'ятники, куточки відпочинку вимагали значних коштів, яких місцеві адміністрації практично не мали.

Тому визначальна роль у відбудові міста належала все ж таки промисловим підприємствам і відомствам, котрі відновили і побудували протягом п'яти років понад 360 тис. кв. метрів житла. Порівняймо: місцевими радами за цей же період було введено до ладу 6,2 тис. кв. метрів житла, що дорівнює довоєнному рівню [6, арк. 9].

Забудова міста Дніпропетровськ відбувалася за відповідно затвердженого генерального плану міста. Проводилася забудова Автозаводом (Південмаш) кварталів Нижнього і Верхнього селищ капітальними дво-, три-, чотириповерховими будинками з проведенням благоустрою (дороги, тротуари, озеленення) та інженерного обладнання (водопровід, каналізація, електроосвітлення тощо), а також до цієї частини міста було проведено трамвайну лінію з маршрутами трамваїв № 11 і 12 [10, арк. 11].

Поступово відбудовувалися інші райони, створювалися нові робітничі селища на околицях міста, зокрема «Будівельник» у південній частині міста. Переважна більшість околиць міста забудовувалася невеликими одноповерховими індивідуальними будинками, що зумовлювалося як відсутністю належної будівельно-індустріальної бази, так і браком коштів у міському бюджеті. Розрахунки робили на кошти і зусилля самих забудовників.

Порушення монополії влади на будівництво і розподіл житла, яка за радянських часів була одним із найнадійніших засобів забезпечення лояльності громадян, було вимушеним і диктувалося критичною масою повоєнних безхатченків. Допустивши громадську приватну ініціативу, держава «розвантажувала» себе від тотальної відповідальності за надання житла усім категоріям населення і зосереджувалася на пільговиках (а це партійна, радянська, господарська номенклатура, робітники підприємств важкої промисловості, колишні фронтовики).

Особливо багато індивідуального приватного житла було збудовано в «пролетарському» Ленінському районі [5, арк. 8]. У 1946 р. місцева влада і керівництво заводів виділило під забудову земельні ділянки в оренду кращим робітникам та інженерно-технічним працівникам, колишнім фронтовикам. За умови орендного договору ділянки виділялися терміном на 55 років. Незабаром на нових вулицях з'явилися охайні будиночки, був зроблений водогін, проведено газ, на що люди витратили багато особистого часу та приватних заощаджень. Не пройшли і два десятиріччя – і головну умову орендної угоди міською владою було порушено: у зв'язку з розширенням підприємств, зокрема агрегатного заводу, деякі з цих самозбудованих вулиць будуть знесені. У відповідь на скарги людей місцева влада цинічно відповіла, що знесення їхніх садиб здійснюється згідно із законом і диктується державними інтересами [13, арк. 13].

Зняти напругу у житловому питанні вдавалося і за рахунок будівництва робітничих гуртожитків, але щільність проживання у них була надзвичайно високою. У середньому на одного робітника припадало 4–5 кв. метрів житлової площі, що не відповідало санітарній нормі, яка становила 9 кв. метрів на людину [29, с. 10]. Матеріальні труднощі повоєнного часу не дозволяли розв'язати такі проблеми, як антисанітарія (особливо дошкуляло засилля тарганів, клопів, мишей, щурів), відсутність меблів, постільних речей, кімнат для прання і сушіння одягу, лазень, кухонь тощо.

Утім із часом у Дніпропетровську збільшувалося і будівництво якісного житла. Так, ухвалою другого пленуму Дніпропетровського міського комітету КП(б) України від 6-го березня 1951 р. у другому кварталі поточного року повинні були введені в експлуатацію такі житлові будинки:

- будинок ДЗМУ на розі пр. Карла Марса і Артемівської вул.;
- будинок заводу ім. Петровського по Комсомольській вул., № 74;
- будинок ВРЗ ім. Кірова на пр. Карла Маркса, № 10;
- будинок по пр. Калініна, 27;
- 6-й блок житлового будинку Гірничого технікуму по пр. Карла Маркса, № 2-а;

- 9-й блок будинку заводу ім. Петровського по пр. Карла Маркса, № 2-а;
- будинок Дніпромеца на розі Артемівської і Комсомольської вулиць [9, арк. 4].

Основна частина проектної документації була ретельно опрацьованою в архітектурному та планувальному відношенні, продумані питання швидкісного будівництва та поточного методу роботи, вирішено проблеми архітектурних деталей, застосування місцевих будівельних матеріалів та виправлення надмірностей [11, арк. 40]. Значне збільшення темпів зведення житла (особливо одно-дво-триповерхових будинків, пралень, лазень тощо) давало застосування типових проектів [22, с. 3]. Економії коштів задля збільшення розмірів комунального житлофонду сприяла тенденція здешевити проект за рахунок планування квартир із суміжними кімнатами, тісними кухоньками, відмова від ліфтів і сміттепроводів навіть у багатоповерхівках. Водночас висота стелі, якість шумової та теплової ізоляції лишалися незмінними.

До негативних рис будівництва в містах маємо звернути увагу на некомплектну проектну документацію до початку, що надходила на об'єкт, без проектів сантехніки, електрооблаштування, благоустрою та архітектурних деталей [8, арк. 13].

Ряд об'єктів будівництва міста Дніпропетровська в 1950 р. були розпочаті без наявності повного комплексу технічної документації. Наприклад, будівництво житлового будинку заводу ім. Комінтерна на пр. Карла Маркса, № 105 через помилки геологів і необхідність переробки фундаментів затрималося на чотири місяці. Підключення каналізації цього будинку було вирішено неправильно – до старого зруйнованого каналізаційного колектора. Виникла необхідність розробки проекту прокладання нового колектора по пр. Карла Маркса, вартість якого не була передбачена кошторисом [17, арк. 31].

Контроль за якістю будівельних робіт з боку головних інженерів будівельних трестів і управлінь, навіть в обласному центрі був недостатній, що призводило до переробок, виправлень і подорожчання будівництва. Наприклад, будівельне управління № 1 облбудтресту, де за короткий термін змінилося три головних інженера і кілька виконробів [14, арк. 17], допустило грубі технічні порушення на будівництві гуртожитку тресту (неправильну розташування будівлі на ділянці, відсутність санвузлів, взагалі не було повної і доброякісної технічної документації) [15, арк. 11]. Внаслідок відсутності належного керівництва і контролю на будівництві були допущені грубі відступи у виконанні робіт від технічних умов (штукатурка на стелях до 6–8 см без насічки або сітки рабиці). У результаті готова частина будівлі (житловий корпус) протягом декількох місяців не міг бути введений у експлуатацію [12, арк. 19].

Для покращення якості роботи в будівництві були впроваджені такі заходи, необхідні для покращення будівництва і посилення контролю за ними:

- поліпшення контролю за виготовленням будівельного матеріалу і виробів;
- контроль за транспортуванням і складуванням будівельного матеріалу;
- поліпшення якості будівельних проектів і вчасне надходження їх на будівельні майданчики;
- перехід на поточно-швидкісні методи робіт;
- для посилення контролю за якістю будівництва необхідно переглянути штати інспекцій, у зв'язку із збільшеними обсягами будівництва;
- банкам, які фінансують будівництво без згоди Інспекції Держархбудконтролю, не відкривати фінансування на виробництво будівельних робіт [12, арк. 16].

Інше велике місто Дніпропетровської області Нікополь не мало проекту детальної забудови міста, за винятком західного району. Місто не було забезпечене потужними забудовниками, за винятком Південно-трубного заводу [23, с. 2]. Воно відбудовувалося завдяки значній кількості дрібних забудовників у вигляді артілей, невеликих підприємств та навчальних закладів, мережі медичних закладів, індивідуальних забудовників, будівництво яких здійснюється не в комплекті і без черговості забудови міста, але з дотриманням схеми генплану міста [1, с. 146].

Гарні темпи будівництва м. Нікополя були порушені спорудженням Каховського водосховища. Особливі побоювання населення викликало масове (у кількості 1033-х) переміщення житлових будинків, а також шести підприємств міста, щодо яких існувала небезпека затоплення і підтоплення у зв'язку зі створенням Каховського водосховища [16, арк. 34].

Контроль будівельних робіт з боку головного інженера тресту Нікопольбуд А. Ф. Стариковського здійснювався систематично. Він не пропускав жодного відхилення від затвердженого проекту; недолік його контролю в основному полягав у тому, що зафіксовані порушення рідко фіксувалися актами і записами в технічних журналах робіт [15, арк. 37].

Державні органи надавали кредити для спорудження власного житла трудящим та допомагали покращити житлові умови колишнім фронтовикам, надаючи їм і членам їхніх сімей квартири (10 % від державного житлофонду), а також через відділ соцзабезпечення (тим, що мали індивідуальне житло) постачали будівельні матеріали для ремонту (шифер, цемент, рубероїд тощо).

Як свідчать архівні документи, відповідальні за ремонт і будівництво жител будівельні організації не завжди сумлінно виконували свої обов'язки. Особливо тяжке становище склалось у царині капітального ремонту державного житлофонду. Так, комісія міської ради міста Павлоград у 1950 р. відзначала, що місцева ремонтно-будівельна дільниця зводила щодо робіт по ремонту житлофонду та благоустрою міста. Вона допускала через недостатній контроль з боку технічного персоналу неякісне виконання робіт, внаслідок чого окремі роботи по декілька разів перероблялись. Комісія також відзначала і наявність «штурмівщини до якоїсь дати, коли роботи йдуть і вдень і вночі», що вочевидь не покращувало якість ремонту [16, арк. 28].

Дуже повільно здійснювали ремонтні роботи в місті Марганець. Так, за п'ять місяців 1950 р. ремонтно-будівельна дільниця мала здати в експлуатацію чотири житлові будинки та змогла завершити будівництво лише одного. На інших трьох об'єктах роботи тривали, потрапляючи у розряд «довгобудів». Також «багато комунальних квартир було доведено до руйнування» в очікуванні ремонту [16, арк. 43].

У місті Дніпродзержинськ незадовільно відносилися до ремонту дахів та покрівель. Щорічно у план включалися 5–6 аварійних дахів, а ремонтувалися 1–2. Як наслідок, мали місце численні справедливі скарги жителів міста на діяльність ремонтно-будівельних дільниць, на які їх керівництво не завжди відповідним чином реагувало [18, с. 3].

Міське населення Дніпропетровщини зіштовхувалось і із проблемами газо- та водопостачання. Стосовно води, ситуацію найкраще ілюструють події в містах Марганець та Павлоград, у кожному з яких мешкало по декілька десятки тисяч громадян. Щоб забезпечити мешканців Марганця і підприємства міста водою, слід було подавати не менше 260–300 метрів кубічних води, а її подавали 220–300 метрів кубічних (чого було недостатньо, для забезпечення потреб місцевої громади) [19, с. 3]. Подібною була ситуація і в інших містах, населення яких також неодноразово потерпало від нестачі води, особливо у холодні дні.

П'ятирічним планом відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр. було передбачено будівництво водогону в місті Павлоград, повна вартість якого склала 9 225 тис. крб. Утім лише у 1951 р. було проведено проектно-розрахункові роботи вартістю 120 тис. крб; а через три роки будівництво водогону було завершено [16, арк. 40].

Одночасно з відновленням довоєнної водопрогонної мережі у містах створювалися нові водогони, будувалися артезіанські свердловини. Серйозних збитків у роки окупації було завдано каналізаційній системі, очисним спорудам, насосним станціям. На кінець дослі-

джуваного періоду каналізацію мали лише 19 % від загальної кількості міст [1, с. 275].

Великі зміни у побут населення вносила газифікація. Скраплений газ споживачам відповідні служби часто завозили не своєчасно, мали місце порушення черговості, що викликало значну кількість скарг. Так, жителі міста Нікополь скаржилися, що «газ розвозять не за списками, а кому хочуть» [1, с. 4]. У багатьох населених пунктах мали місце грубощі та випадки нетактовної поведінки працівників газового господарства під час завантаження балонів зі скрапленим газом громадянам [1, с. 7]. Проте основна маса жителів міст користуватися газом ще не мала можливості, а тому використовувала зріджений газ у балонах, печі і гриби.

Повоєнне суспільство було суспільством обездолених війною людей. Серед основних його ознак: різке скорочення населення країни, дитяча бездоглядність, жебрацтво калік, безправність репатрійованих, невлаштованість фронтовиків. Війна не тільки потрясла його до самих підвалів, а й оновила. З'явилося багато людей, які, опинившись через певні обставини на територіях європейських країн, ознайомилися з життям інших народів. Чимало було тих, хто, пізнавши гіркого досвіду фашистської окупації, по-новому оцінив і суть сталінського режиму. Психологічний стан і настрої мешканців міст були тривожними, а прагнення спрямовані лише в одному напрямі – на виживання. Продовольча криза, відсутність житла, нестача одягу і взуття, загострення кримінальної ситуації, постійна загроза репресій та інші проблеми повоєнної повсякденності робили людей особливо вразливими. Проте зазначені складнощі не змогли вплинути на емоційне піднесення міських жителів та їх прагнення покращити мирне життя.

Однією з найсерйозніших проблем, з якими зіткнулося міське населення після війни, була нестача житлового фонду. Вирішити житлову проблему влада намагалася, в першу чергу, шляхом відновлення найменш зруйнованих будівель, а вже потім – шляхом нового житлового будівництва. Проте навіть в 1955 р. середня житлова площа на одну людину на Дніпропетровщині складала лише 6 кв. м. (у 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми [1, с. 125].

Ліквідація руйнувань, завданих війною установам комунально-побутового обслуговування, розпочалася відразу після звільнення України. Вже з перших повоєнних років була налагоджена газифікація міст; споруджувалися нові водогони й артезіанські свердловини; зростала кількість побутових служб і майстерень, розвивалася транспортна система. Однак навіть на кінець досліджуваного періоду більшість мешканців міст використовували зріджений газ, печі й гри-

би; споживання води однією особою в невеликих містах була вкрай недостатньою.

Бібліографічні посилання

1. Восстановление Приднепровья (1946–1950): докум. и матер. – К., 1988.
2. **Вронська Т.** В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. Вронська. – К., 1995.
3. **Гордон Л.** Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Л. Гордон. – М., 1977.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4361, оп. 2, спр. 1.
5. ДАДО. – Ф. 4479, оп.1, спр. 9.
6. ДАДО. – Ф. 4479, оп. 1, спр. 10.
7. ДАДО. – Ф. 4729, оп. 1, спр. 7.
8. ДАДО. – Ф. 4729, оп. 1, спр. 42.
9. ДАДО. – Ф. 4789, оп. 1, спр.10.
10. ДАДО. – Ф. 5048, оп. 1, спр. 12.
11. ДАДО. – Ф. 5311, оп. 1, спр. 9.
12. ДАДО. – Ф. 5311, оп. 1, спр. 14.
13. ДАДО. – Ф. 5428, оп. 2, спр. 31.
14. ДАДО. – Ф. 5684, оп. 1, спр. 40.
15. ДАДО. – Ф. 5727, оп. 1, спр. 4.
16. ДАДО. – Ф. 5727, оп. 1, спр. 5.
17. ДАДО. – Ф. 5727, оп. 1, спр. 9.
18. Дзержинець. – 1945. – 20 листоп.
19. Днепровская правда. – 1953. – 1 апр.
20. **Дудник В.** Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Дудник. – К., 2004.
21. **Зінич В.** Соціалістичні перетворення. Паростки новогокомуністичного в культурі і побуті робітників Радянської України / В. Зінич. – К., 1963.
22. Зоря. – 1953. – 13 берез.
23. Зоря. – 1953. – 14 берез.
24. **Зубкова Е.** Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Е. Зубкова. – М., 2000.
25. **Ісайкіна О. Д.** Побут і дозволя міського населення України у повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Д. Ісайкіна. – К., 2004.
26. Історія міста Дніпропетровськ / за ред. А. Г. Болєбруха. – Д., 2006. – С. 497–546.
27. **Кудлай О.** Робітничий клас УРСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період / О. Кудлай. – К., 1965.
28. **Мирошніченко А.** Наш город вчера, сегодня, завтра (Ландшафтно-строительный анализ развития Днепропетровска) / А. Мирошніченко. – Д., 1994.
29. **Мончадская Н.** Забота местных советов о благосостоянии трудящихся / Н. Мончадская. – М., 1953.

Надійшла до редколегії 30.05.2015

УДК 94:364.48(477.63) «1950–1960»

А. В. Гайдук

Музей історії міста Дніпродзержинська

**ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
ДНІПРОДЗЕРЖИНЦІВ ПЕРІОДУ «ВІДЛИГИ»
(середина 1950-х – середина 1960-х рр.)**

Проаналізовано зміни у структурах повсякдення жителів Дніпродзержинська упродовж середини 1950-х – середини 1960-х рр. Показано вплив державної соціальної політики на підвищення рівня життя пересічних громадян, що виявилось у розгалуженні сфери дозвілля та послуг. Негативні аспекти планової економіки – дефіцит, бюрократизм, недбале виконання обов'язків – породили спекуляцію, хабарництво та інертність.

Ключові слова: «відлига», повсякдення, сфера послуг, дозвілля, дохід, харчування, побут, індивідуальне житло.

А. В. Гайдук

Музей історії міста Дніпродзержинська

**ОСОБЕННОСТИ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
ДНЕПРОДЗЕРЖИНЦЕВ ПЕРИОДА «ОТТЕПЕЛИ»
(середина 1950-х – середина 1960-х гг.)**

Проанализированы изменения в структурах повседневности жителей Днепродзержинска на протяжении середины 1950-х – середины 1960-х гг. Показано влияние государственной социальной политики на повышение уровня жизни граждан, что выразилось в развитии сферы досуга и услуг. Негативные стороны плановой экономики – дефицит, бюрократизм, халатное исполнение обязанностей – порождали спекуляцию, взяточничество и инертность.

Ключевые слова: «оттепель», повседневность, сфера услуг, досуг, доход, питание, быт, индивидуальное жилье.

A. V. Gajdyk

The Museum of history, Dneprodzerzhinsk

**THE SPECIALTIES OF EVERYDAY LIFE
OF DNEPRODZERZHINSK-LIVERS DURING THE PERIOD
OF «THE THAW» (middle 1950-ies – middle 1960-ies)**

The Thaw characterized by broad social policy, which was aimed at raising living standards, influenced the change of consciousness and way of life of ordinary citizens. New phenomena have been recorded in local

periodicals, in particular, newspaper «Dzerzhinets» and statistical studies of financial and time budgets of families, that were conducted in the 1950s – 1960s. Based on these sources, in the article were analyzed the following structure of daily life: able to get housing, income, nutrition, relationship to municipal structures of the city, increasing individual space, leisure, services, consumption. The standard of living in Dniprodzerzhynsk has increased significantly: affordable housing, increase revenues, increasing the number and range of industrial products, distribution utilities, the opportunity to spend time at leisure. New forms of recreation, which is gradually have improved infrastructure around you. Disadvantages economic policy were manifested in adapting of population to unfinished repairs, deficit, negligence of employees of communal services and of service workers, constant backlog of proposals on demand.

Key words: «thaw», everyday, services, leisure, income, food, life, individual housing.

Історія повсякдення є одним з нових напрямів вивчення історії України. Такі структури повсякдення, як забезпеченість житлом, комунальними послугами, промисловими товарами, харчування, сфера послуг, відбивали на собі економічну політику держави, пропущену кризь призму людської свідомості. Особливості побуту жителів Дніпродзержинська зазначеного періоду наочно демонструють регіональну своєрідність і загальнодержавні процеси у промислових містах Радянського Союзу. Аналіз структур повсякдення в певну історичну добу не стільки виявляє позитивні чи негативні риси державної політики, скільки відтворює зміни у свідомості людей, викликає цією політикою, та способи пристосування до нових умов життя.

Рівень життя населення СРСР середини 1950-х–1960-х рр. відображений у розвідках радянських і російських соціологів, економістів та істориків, зокрема Л. А. Гордона, Е. В. Клопова, Л. А. Онікова, Б. М. Казанцева, А. Е. Харитонова [7; 39; 46]. Основні риси економічного розвитку та їх вплив на соціальну сферу у період «відлиги» виділив у своїй статті німецький вчений С. Мерль [41]. Культурно-соціальні особливості зазначеної доби були проаналізовані в дослідженні російського історика О. Пижикова [45]. Водночас слід констатувати, що цей період вивчається українськими істориками фрагментарно. Так, дозволяючи студентської молоді розкрити у своєму дослідженні М. Хоменко [47], сферу громадського харчування – С. Кальченко [4], релігійну свідомість – П. Бондарчук [1], дивіантну поведінку – В. Швидкий [48]. Окремі праці присвячені змінам повсякдення у певному регіоні. Побут міського населення Наддніпрянщини вивчав В. Вовк [3]. Зміни суспільної свідомості на території Дніпропетровської області були розкриті в колективній монографії «Історична пам'ять Дніпропетровщини» [38].

Основним джерелом для написання даної статті стала періодика, зокрема використані підшивки номерів щоденної газети «Держжи-

нець» за 1957, 1960, 1965 рр. – органу Дніпродзержинського міського комітету комуністичної партії України. Такі розділи газети, як «Листи трудящих», «По нашому місту», «Слідами неопублікованих листів», розглядали скарги та пропозиції громадян, вдячні відгуки, новини міського життя. Дані рубрики відображали побутові проблеми громадян, недоліки комунально-господарського обслуговування та повільного розвитку інфраструктури, а також містили статистичний матеріал для аналізу сфер повсякдення.

Мета даної статті – показати особливості повсякдення дніпродзержинців, котрі торкаються таких важливих складових, як житло, забезпечення товарами повсякденного вжитку та дозвілля (середини 1950-х – середини 1960-х рр.) і були викликані змінами в суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни.

Характерними ознаками змін, що відбувалися в соціально-економічній сфері після XX та XXII з'їздів КПРС, стали насамперед скорочення робочого дня, пенсійне забезпечення, підвищення заробітної плати, а в цілому – значне розширення соціальних можливостей робітників і службовців у галузях освіти, охорони здоров'я, житла, споживання якісніших продуктів харчування і предметів побуту.

Лібералізація суспільно-політичного життя виявилася у зміні зовнішнього вектора країни із «залізного лаштунку» на «мирне співіснування». У культурній сфері з'явилися переклади Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуей, А. Камю, демонструвались італійські та французькі кінофільми, виник рух шестидесятників. Разом із тим позитивні тенденції супроводжувались і вкрай негативними: тотальна русифікація, масове закриття українських шкіл, переслідування дисидентів і т. ін. Вирішальною ланкою у вирішенні проблем, що накопичилися в країні у соціально-економічній сфері, стало забезпечення житлом та продуктами харчування.

У Постанові ЦК КПРС та РМ СРСР від 31 липня 1957 р. директивно пропонувалося розробити нові типові проекти житлових будинків спрощеного планування так званих хрущовок, а також приступити до створення житлобудівних комбінатів. За 1956–1963 рр. сукупна цифра загальнодержавного будівництва становила 563,8 млн кв. м, у порівнянні з 427,3 млн кв. м за 1929–1955 рр. [46, с. 64].

Роком «найбільшого будівництва» для Дніпродзержинська став 1959 р., в якому за рахунок державних фондів споруджено 61 тис. кв. м житлової площі [15, с. 3]. Активну участь у будівництві та благоустрої брало населення. За 1955–1957 рр. виконком міської ради депутатів трудящих виділив понад 3 тис. земельних ділянок для індивідуальних забудовників [9, с. 2].

Місто виглядало, неначе будівельний майданчик. Багатоповерховими будинками забудовуються не лише квартали центрального ма-

сиву, але й нові райони у південно-західній частині міста, у селищі гідробудівельників та ін. Житловий фонд Дніпродзержинська на 1 січня 1966 р. склав 1 524 тис. кв. м [35, с. 40]. За планом VI-ї п'ятирічки планувалося газифікувати 13 350 квартир, прокласти 20 км водогону, закінчити роботу з теплофікації [43, с. 5].

Через інтенсивність плану робіт, намагання отримати премію за перевиконання, бригади кидали ділянки, переходячи на нові; на вулицях залишалося будівельне сміття. Перекопаними та розритими для майбутнього прокладання труб були як вулиці на околицях, так і в центрі. Благоустрій вулиць ішов сумбурно. Сквери, проспекти залишалися без тротуарів, ліхтарів, стоків для дощової води, лавочок. У дворах були відсутні дитячі майданчики. Безгосподарність виявлялась у крадіжках залізних ґрат, парканів та т. ін. [27, с. 3].

Принципові зміни в житті людини пов'язані не просто з отриманням додаткового особистого простору, а з новими комунальними зручностями. У великих містах робітники, що живуть у квартирах з основним набором комунальних зручностей, витрачали на приготування їжі, миття посуду та інших супутніх занять на 25–35 % менше часу, ніж ті, в яких немає водогону, каналізації, газу [7, с. 57].

На практиці збудовані державою квартири були вкрай маленькими [9, с. 3]. Комунальні зручності прокладалися повільно, наприклад ставилися газові плити, а газопровід прокладався через декілька років чи навпаки [9, с. 3; 33, с. 3]. Тому жителі, там де це було можливо, прокладали комунальні мережі власними силами [9, с. 3].

На околицях, як і в попередні періоди, більшість людей продовжували користуватися примусами та керованими [12, с. 4]. Поширеним було використання газобалонних установок з рідким газом та користування водорозбірними колонками, особливо індивідуальними забудовниками, до яких водогін прокладався в останню чергу. Комунальні негаразди, зафіксовані на сторінках «Дзержинця», стосувалися поганого опалення, перебоїв з освітленням, подачею води у верхніх районах [28, с. 3].

Через поспіх нові квартири часто залишалися недобудовані: недороблені вікна, непофарбовані труби, відсутні умивальники, спускові крани, бачки у санвузлі, вимикачі.

Інший вектор соціальної політики влади був спрямований на забезпечення населення товарами широкого вжитку. Наприкінці 1950-х рр. були введені норми споживання продуктів харчування, промислових товарів. Також був визначений розмір мінімальної зарплатні та пенсії.

За статистикою, кількість найбідніших промислових груп робітників (з доходом до 250 крб.) зменшилася з 7 % у 1953 р. до 1 % на початку 1960-х рр. [39, с. 6]. Заробітна плата та інші виплати складали

найбільший відсоток із сукупних доходів родини саме у 1960 р. [41, с. 41]. Середня цифра доходу на душу населення незначно перевищувала 60 крб. на місяць. При цьому, за спеціальними дослідженнями Інституту праці, рівень матеріальної забезпеченості, який передбачає задоволення необхідних потреб родин, досягався щомісячним доходом на одну особу у 50 крб., а рівень, який дозволяє забезпечити раціональне споживання, вимагав доходу 150 крб. [5, с. 446].

Додатковий заробіток місцеві жителі отримували з продажу саморобних речей: капців, гаманців, одягу та надання послуг, наприклад зубопротезування [14, с. 4]. Одним із видів нетрудового доходу для певних категорій громадян стало жебрацтво. Жебраки були на вулицях, трамваях, базарах, ходили по квартирах. Територія міста була поділена ними, вони могли діяти групами. При цьому жителі допомагали жебракам: кондуктори трамваїв міняли їм гроші, в їдальні відпускали харчі, люди надавали притулок безхатченкам.

Також державою передбачалось, що споживання побутових товарів населенням буде збільшуватись незалежно від зарплатні, а різниця буде покриватися за рахунок «суспільного фонду споживання». Безкоштовна освіта, медичне обслуговування покривалися відповідними статтями витрат держбюджету. В межах системи твердих мінімальних цін на товари першої необхідності та послуги велике значення надавалося субсидованій платні за житло. За користування міським транспортом бралася символічна плата. Дотувалися витрати на шкільну освіту, харчування в їдальнях і відпочинок у пансіонатах. Зворотним ефектом розгалуженої системи соціальних пільг стали хабарі.

Разом із прямим і непрямим збільшенням доходів змінювалися найменування та відсоткове співвідношення статей видатків жителів Дніпродзержинська. З обстежень фінансових бюджетів громадян СРСР, проведених статистичним управлінням у радянський час, видно, як зменшувалися видатки населення на харчування: у 1958 р. на нього припадало 50 % бюджету, а у 1961 р. – 36, 5 % [39, с. 7]. Сам раціон став більш різноманітним та поживним. Через низку заходів, спрямованих на поліпшення роботи сільського господарства, збільшилося споживання м'ясних продуктів у 1960 р. порівняно з 1958 р. на 16,7 %, ковбасних виробів – 23 %, тваринного масла – 31%, цукру – 22 % [43, с. 6]. Натомість знизилося вживання борошна, картоплі, макаронних виробів та круп [39, с. 7]. Звільнявся час, витрачений на приготування їжі, оскільки у широкий обіг увійшли напівфабрикати. У 1959 р. відкрито цех із виготовлення маринадів, соків та салатів, з'явилося чотири магазини продажу напівфабрикатів [43, с. 7]. За низькими цінами продавалися овочі. Їх постачання до міста стало налагодженим. Лише у 1964 р. до Дніпродзержинська було завезено більше 20 тис. тонн овочів [31, с. 3].

Змінилися не лише доходи громадян, а й асортимент продукції легкої промисловості та її кількість. Якщо у 1950 р. в СРСР холодильників було виготовлено 1,2 тис. штук, то у 1960-му – 529 тис. штук, пральних машин – 0,3 тис. штук, а у 1960-му – 895 тис. штук, електропилососів – 6,1 тис. штук, то у 1960-му р. – 501 тис. штук [13, с. 137]. Міськпромкомбінат Дніпродзержинська на виставці легкої промисловості міста у 1960 р. представив шифон'єри, трюмо, дивани, етажерки, підставки під телевізори, артіль «Червоний цвяхар» продемонструвала підставки для сушіння тарілок, кошики для зберігання овочів, вішалки для одягу, швабри. Відсоток товарів широкого вжитку, вироблених підприємствами Дніпродзержинська за 1959 р. порівняно з 1958 р., збільшився на 7,4 % [16, с. 3].

У Дніпродзержинську споживання побутових приладів збільшувалося з кожним роком. Так, у 1957 р. жителі міста мали 36 тис. репродукторів й радіоприймачів, з яких 35 тис. придбано за період 1955–1957 рр., 700 телевізорів, з яких 600 придбано за 1955–1957 рр. [10, с. 2; 11, с. 2]. На 1959 р. у порівнянні з 1957 р. удвічі збільшилося придбання телевізорів, у два з половиною рази – пральних машин, з'явилася окрема стаття придбання автомобілів – 160 за рік, натомість вдвічі зменшується кількість куплених велосипедів та аж у п'ять разів – радіоприймачів [23, с. 3].

Проте споживання товарів широкого вжитку не покривало потреби значної частини населення. На початку 1960-х рр. пральні машини мали менше 5 % родин, холодильники – 4 % [6, с. 250]. На 1960-й р. споживання низки непродовольчих товарів, наприклад тканин, трикотажу, шкіряного взуття, панчох, шкарпеток, у середньому по всіх економічних групах населення було від 3,02 до 1,79 разу нижче максимальних раціональних норм споживання [2, с. 8].

Відвідування магазинів та базарів – одне з найбільш поширених занять у побуті міських робітників. У Дніпродзержинську на 1957 р. існувало 400 магазинів (195 магазинів та 205 кіосків) [10, с. 3]. На купівлю товарів та стояння у черзі жінки витрачали близько шести годин на тиждень (15 – 20 % часу їх домашньої праці), а чоловіки – більше трьох годин (відповідно 20 – 25 %) [7, с. 238].

Зі зміною державного вектора в бік поліпшення забезпечення соціальних потреб громадян змінювалася й система обслуговування у магазинах. Через газети пояснювалася зручність нових товарів: особистого транспорту, електроприладів, автоматичних установок. Міськторгвідділ пропонував усім магазинам відновити щити, вивіски, відкриту викладку товарів, що стало обов'язком, особливо для непродуктових магазинів. Проте перший магазин, що застосував повноцінний метод відкритої викладки, з'явився лише у 1965 р. [33, с. 3]. Повільними темпами впроваджувалася система самообслуговування у

магазинах. У 1957 р. по вул. Житловій з'явився перший магазин без продавців, але через відсутність достатньої кількості фасованої продукції ринкового фонду та крадіжки такі магазини у 1970 р. по всьому СРСР складали лише 15 % [6, с. 246]. Новий метод продажу – вільний доступ покупців до полиць, став допускатися в книжкових магазинах міста з 1960 р. У 1965 р. у магазинах одягу з'явився куток з манекенами, впроваджувалася послуга доставки товару додому, магазини оснащувалися автоматичним устаткуванням. У цьому ж році у магазинах з'явилася «книга добрих послуг», куди люди вносили найменування потрібного товару для замовлення, а коли він надходив, покупців повідомляли листівками. Така «книга» стала корисною через поширення «дефіциту», одного з недоліків планової економіки. Навіть у офіційній статистиці зазначалося, що за 1959 р. план роздрібної торгівлі виконаний лише на 99,8 % [23, с. 3]. Ремонтно-будівельні артілі, ательє виконували замовлення із матеріалів замовників, оскільки в магазинах не було відповідної продукції.

Відносно велика частина товарів мала недоліки чи зовсім не могла бути використана. Комбінати легкої промисловості випускали браковану продукцію, що продавалася за високими цінами [20, с. 4]. Ремонт придбаного, але неякісного товару покупці виконували за свої гроші.

Працівники сфери послуг були інертними й безініціативними, система постійного дефіциту не сприяла шановливому ставленню до клієнта [21, с. 3]. Товари могли бути простроченими, не відсортованими, дрібна решта не давалася, у магазинах було брудно, у торговельно-зали стояла пуста тара.

За умов дефіциту розвивалися «нелегальні» форми купівлі-продажу, наприклад, спекуляція. Спекулянти перепродували товари, завезені з інших міст УРСР, Москви, отримані через пошту, куплені у знайомих на підприємстві, придбані у колгоспах.

Особливості збільшення споживання товарів широкого вжитку та поширення комунальних послуг вплинули на сферу обслуговування. На 1957 р. жителів міста обслуговувало 140 майстерень побутового обслуговування [8, с. 4]. Щоденно послугами лише в майстернях артілі «Прогрес» користувалося 2 тис. людей [11, с. 3]. Через появу значної кількості побутових приладів у 1957 р. міськпромкомбінат відкрив павільйон побутового обслуговування, а у 1960 р. вже окремо існували майстерні з ремонту холодильників, капітального ремонту піаніно, настройки інструментів. У 1963 р. у місті з'явилося приміщення телеательє, яке у 1965 р. було заповнене телевізорами, що потребували ремонту [32, с. 3]. Через збільшення кількості нових установ у місті з'являється міська довідка. Її перевагою була наявність телефону, що значно спрощувало пошук [28, с. 3].

Натомість негативне явище відсутності в магазинах готового якісного одягу сприяло розширенню й спеціалізації мереж ательє. За 4 місяці 4 ательє Укродягу виконали 10 378 індивідуальних замовлень [10, с. 3]. Якість надання послуг поступалася їх кількості. Через це жінки займалися домашнім рукоділлям. У місті наприкінці 1950-х рр. популярними товарами були тканини й швейні машини, при клубах існували гуртки крою та шиття, в ательє окремо був стіл для розкрою тканини. У 1960 р. з'явився навіть окремий магазин продажу тканин «Марічка». Із середини 1960-х рр. попит на ці товари знижується через розширення та поліпшення продажу готового одягу.

Через дефіцит пральних машин та повільне оснащення населення центральним водогоном у цей період залишається популярним користування лазнями та пральнями. Але надалі, з поліпшенням умов проживання в індивідуальних квартирах, лазні з необхідної послуги перетворюються на елемент дозвілля [43, с. 71].

У більшості бюджетів робітників статті витрат на харчування не перевищують витрати на їдальні. За день у 1957 р. 32 їдальні у місті обслуговувало 33 тис. людей [11, с. 3]. На 1960 р. існувало вже 46 їдальень [13, с. 4]. Проте їх кількість була недостатньою, а обслуговування знаходилося на низькому рівні: готували несмачно, не вистачало посуду, асортимент страв був обмежений, автоматизація впроваджувалась дуже повільно [22, с. 3].

Перед великими святами – Новим Роком та Великим Жовтнем – їдальні приймали замовлення на організацію банкетних столів і залів. Для вибору банкетних страв заздалегідь проводилися кулінарні виставки.

Поступово більша частина чайних, бутербродних, кафе у центральній частині міста, продуктових магазинів, де качали пиво, лотків «Вино», їдальень навколо заводу ім. Дзержинського, буфетів на Базарному узвозі перетворилися на розсадники пияцтва. Зі статей місячних витрат родин на горілчані напої протягом 1940-х – 1990-х рр. видатки були найбільшими у 1960-х рр. [41, с. 47].

Збільшення пияцтва залежало від змін умов життя. Масове переселення людей із села до міста й отримання індивідуального житла сприяли появі зайвого вільного часу у чоловіків. Розгалужена державна соціальна політика насправді залишала незначні можливості покращити умови життя пересічних громадян, оскільки реальна заробітна плата зростала повільно, добробут залежав від соціальних пільг, отримання товарів широкого вжитку уповільнювалось дефіцитом, планова економіка нівелювала ініціативність та заповзятливість. Важкий психічний стан через неможливість змінити обставини, в яких опинилися люди, виробили інертність та нецікавість до життя.

Із чоловічими компаніями пов'язано й поширення таких видів дозвілля, як риболовля, доміно, судноводіння, радіоспорт. З'явилося й

таке явище, як радіохуліганство. Поява індивідуального житла сприяла поширенню домашніх форм дозвілля, основне місце серед яких посідав перегляд телебачення, що зростає із 5–6 годин (у комунальних квартирах) до 8 годин на тиждень [5, с. 235]. Але інтерес до газет як засобу отримання інформації не згасає. Щоденно із пресою знайомилися 90 % людей [7, с. 57].

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. зростає популярність кіно. Кількість відвідування кіносеансів на одного міського мешканця у середньому на рік збільшилася від 11 у 1950 р. до 21–22 у 60-х рр. [6, с. 235] У 1957 р. у Дніпродзержинську існуючі кінотеатри переобладнують на широкоекранні; з урахуванням сучасних технічних надбань будуються нові: силами тресту «Дзержинськбуд» по вул. Жовтневій та власними силами мешканців при Палацах культури [8, с. 3]. За один день 1957 р. у кінотеатрі «Родіна», двох палацах культури і 10 клубах фільми переглянуло 19 тис. людей [10, с. 3]. У 1965 р. спостерігається відтік глядачів з кінотеатрів через поширення телебачення. Втім, кінотеатри набирають нових форм, стають культурним центром – квитки доставляли на робочі місця, у фойє лежали газети й журнали, були шахи й шашки, грав оркестр [29, с. 4]. Кіноафіші на шпальтах газет стали ілюстрованими з переліком акторів.

Вечорами городяни гуляли у скверах, які були погано освітленими, а продавці вуличних кіосків працювали при свічках [25, с. 3]. У зазначений період набувають поширення сезонні форми дозвілля. Влітку була організована переправа на лівий берег Дніпра до міського пляжу. На березі встановили грибки, їжу до пляжу постачали автомобілі тресту їдалень, працював постійний павільйон харчоторгу [25, с. 4]. Із середини 1960-х рр. популярним зимовим відпочинком стала ковзанка. Всього у місті було сім стаціонарних ковзанок, на околицях люди самі заливали ковзанки у дворах [13, с. 3].

Форми дозвілля залежали не лише від попиту, а й ідеології, яка направлялася державою. Профспілки організовували родинний відпочинок на березі Дніпра, масові виїзди до нових кінотеатрів, музеїв, перегляд фільмів та прослуховування лекцій у дворах будинків. Лише у дворах нового селища дніпробудівців було обладнано шість літніх майданчиків [23, с. 3].

Внаслідок розгорнутої у 1958 р. антирелігійної кампанії виникає цікавість до нової обрядотворчості. Нові свята у побут дніпродзержинців входять із середини 1960-х рр. Урочисто відбувалися вручення паспортів, частування молодих робітників, отримання першої зарплатні. Театралізовано-постановочними стали свята вулиць, які закінчувалися масовим гулянням у парку [34, с. 4].

Таким чином, зміни у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни в роки хрущовської «відлиги» суттєво

вплинули на повсякденне життя дніпродзержинців у всіх його складових. Підвищення матеріального рівня, забезпечення окремим житлом і товарами широкого вжитку, попри всі недоліки та прорахунки, притаманні соціалістичній плановій економіці, привели насамперед до збільшення вільного часу громадян, що надало додаткові можливості для урізноманітнення дозвілля, у тому числі інтелектуального відпочинку. Дана обставина наклала відбиток на світосприйняття та світогляд певної частини громадян, що в результаті виявилось у подальших трансформаціях суспільства та держави.

Бібліографічний посилання

1. **Бондарчук П.** Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (сер. 1940-х – сер. 1980-х рр.) / П. Бондарчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 283–308.
2. **Бромлей Н. Я.** Уривок життя в СССР. 1950–1965 / Н. Я. Бромлей // Вопр. истории. – 1966. – № 7. – С. 3–18.
3. **Вовк В.** Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950–80-х рр. / В. Вовк // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського : зб. наук. пр. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 206–212. – (Серія: Історія).
4. **Гальченко С.** Організація громадського харчування в Центральній Україні в період відбудови / С. Гальченко // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1. – С. 243–251.
5. **Гордон Л. А.** Возрождение рабочего движения в России. Вторая половина 80 – нач. 90-х годов / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. / под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – М., 1997. – Т. 2. Апогей и крах сталинизма, 1997. – С. 445–508.
6. **Гордон Л. А.** Человек после работы. Социальные проблемы быта и вне рабочего времени / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. – М., 1972.
7. **Гордон Л. А.** Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов, Л. А. Оников. – М., 1977.
8. Дзержинець. – 1957. – 28 лип.
9. Дзержинець. – 1957. – 11 вер.
10. Дзержинець. – 1957. – 13 жовт.
11. Дзержинець. – 1957. – 27 лист.
12. Дзержинець. – 1960. – 9 січ.
13. Дзержинець. – 1960. – 10 січ.
14. Дзержинець. – 1960. – 30 січ.
15. Дзержинець. – 1960. – 2 лют.
16. Дзержинець. – 1960. – 3 лют.
17. Дзержинець. – 1960. – 4 лют.
18. Дзержинець. – 1960. – 10 лют.
19. Дзержинець. – 1960. – 13 лют.
20. Дзержинець. – 1960. – 3 бер.
21. Дзержинець. – 1960. – 5 бер.
22. Дзержинець. – 1960. – 10 бер.
23. Дзержинець. – 1960. – 18 бер.
24. Дзержинець. – 1960. – 16 черв.

25. Дзержинець. – 1960. – 22 черв.
26. Дзержинець. – 1960. – 26 черв.
27. Дзержинець. – 1964. – 12 листоп.
28. Дзержинець. – 1965. – 10 січ.
29. Дзержинець. – 1965. – 16 січ.
30. Дзержинець. – 1965. – 23 січ.
31. Дзержинець. – 1965. – 11 лют.
32. Дзержинець. – 1965. – 18 лют.
33. Дзержинець. – 1965. – 25 бер.
34. Дзержинець. – 1965. – 12 листоп.
35. Днепродзержинск: историко-экономический очерк : [машинопись / пред. редкол.: А. С. Фомкин.]. – Д., 1967 // Музей історії м. Дніпродзержинська (далі – МІД). – КВс – 4859.
36. **Жидкова Е.** Религиозные практики в СССР / Е. Жидкова // Государство. Религия. Церковь. – 2012. – № 3-4 (30). – С. 5–9.
37. Засідання Верховної Ради СРСР 15 березня 1953 р. : [стенографічний звіт]. – М., 1953.
38. Історична пам'ять Дніпропетровщини : колект. моногр. / під ред. С. І. Світленка. – Д., 2012.
39. **Казанцев Б. Н.** «Неизвестная» статистика уровня рабочего класса (1952–1970) / Б. Н. Казанцев // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 3–14.
40. **Клюско Е. М.** Культурно-досуговая деятельность населения России (май 1945–1985 гг.): Теор.-методолог. и истор. Аспекты : учеб. пос. / Е. М. Ключко. – М., 1999.
41. **Мерль С.** Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. Ожидания и реальность / С. Мерль // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 26–64.
42. О развитии жилищного строительства в СССР: Постановление ЦК КПСС и СМ СССР от 31 июля 1957 г. № 931. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5213.htm.
43. **Овчиннікова Л. П.** Соціальний розвиток Дніпродзержинська у 1950-х – 1960-х рр. : [істор. довідка; машинопис] / Л. П. Овчиннікова. – Дніпродзержинськ, 1994 // Документи. – МІД. – [б.н.].
44. **Подзерко И.** Мой город. Краеведческое издание / И. Подзерко. – Д., 2011.
45. **Пыжиков А.** Хрущевская «Оттепель» 1953–1964 гг. / А. Пыжиков. – М., 2002.
46. **Харитоновна А. Е.** Основные этапы жилищного строительства в СССР / А. Е. Харитоновна // Вопр. истории. – 1965. – № 5. – С. 63–67.
47. **Хоменко Н.** Дозвілля студентів України в період літніх канікул (50–60-ті рр. XX ст.) / Н. Хоменко // Укр. іст. зб. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 271–281.
48. **Швидкий В.** Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В. Швидкий // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 149–169.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94 (477)

І. О. Кочергін

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ДВОРЯНСЬКИЙ РІД АЛЕКСЕЄВИХ

Простежено історію представників п'яти поколінь катеринославського дворянського роду Алексєєвих, які входили до числа владної еліти Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: рід, дворянство, генеалогія, Придніпров'я.

И. А. Кочергин

ГВУЗ «Национальный горный университет»

Прослежена история представителей пяти поколений екатеринославского дворянского рода Алексеевых, которые входили в число властной элиты Российской империи в конце XVIII – начале XX вв.

Ключевые слова: род, дворянство, генеалогия, Приднепровье.

I. O. Kochergin

SHEI «National Mining Univesity»

KATERINOSLAV NOBLE FAMILY ALEKSEEV

There is the history of representative of five generation the Katerynoslav noble family Alekseev, which were among the ruling elite of Russian Empire in the end of XVIII – beginning of XX ct. traced in this article. Alekseev is one of the famous noble family Katerinoslav province. Alekseev is Russian noble family, which appeared in the South Ukraine in the period of incorporation of Zaporozhzhia lands to Russian Empire. However Alekseev served not only as Russian officials, but as patriots the lands on what they lived. They were patron of the arts, education, history and archaeological research. Several member of Alekseev family were the heads of noble and zemstvo self-government organisation. Their representative were the active participants of social, cultural and economic life during the end of XVIII – beginning of XX ct.

Key words: gender, gentry, genealogy, Prydniprivya.

Катеринославський дворянський рід Алексєєвих на даний час є відомий, принаймні на Дніпропетровщині, завдяки дослідженням дніпропетровського історика С. В. Абросимової. Базуючися на документах, які зберігаються в архівних зібраннях Дніпропетровська та Києва, їй вдалося простежити основні віхи життя й діяльності представників кількох поколінь роду Алексєєвих. Найповніше С. В. Абросимова вивчила біографію Георгія Петровича Алексєєва – відомого громадського діяча і мецената, який більше десяти років очолював катеринославське губернське дворянство [1; 2].

Завідувач відділом Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького В. І. Лазебник зосередила увагу на реконструкції біографії Г. П. Алексєєва в контексті його благодійної діяльності на користь міста Катеринослава (нині Дніпропетровськ), за що він отримав від міської влади звання почесного громадянина [8; 9].

Тож в останні 10 років завдяки зусиллям дніпропетровських дослідників більшість членів родини Алексєєвих стали відомі широкому загалу. До цього часу про цей катеринославський дворянський рід було мало що відомо. У відомій родословній книзі П. В. Долгорукова про рід Алексєєвих навіть не згадано. В «Русской родословной книге» О. Б. Лобанова-Ростовського вміщені короткі відомості лише про Г. П. Алексєєва [10, с. 6].

Незначна увага з боку відомих російських генеалогів та істориків до такого знаного роду, на нашу думку, не заслужена. Від кінця XVIII ст. до початку XX ст. Алексєєви входили до елітарної групи катеринославського дворянства, прямо впливаючи на соціально-економічні та соціокультурні процеси на Придніпров'ї.

Російський дворянський рід Алексєєвих з'явився на Півдні України внаслідок процесів, пов'язаних з ліквідацією Запорозької Січі та інкорпорації колишніх Вольностей Війська Запорозького до складу Російської імперії. Засновник катеринославського дворянського роду Алексєєвих Іларіон Спиридонович у 1779 р. отримав у рангову дачу село Очеретуване (згодом у складі Новомосковського повіту Катеринославської губернії), а також купив у запорозького козака С. Кота землі навколо с. Котовка [11, с. 126]. Котовка¹⁾ стала родовим гніздом Алексєєвих, яке передавалося старшому в роді.

І. С. Алексєєв тривалий час очолював Катеринославську палату карного суду. Син Іларіона Спиридоновича Дмитро більше 20-ти років очолював Катеринославське губернське дворянство. Завдяки одруженню з Варварою Іванівною Селецькою поріднився з

¹⁾ Котовка – у XIX – початку XX ст. перебувала в складі Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Нині село Магдалинівського району Дніпропетровської області.

Катеринославськими губернаторами І. Я. Селецьким (1743–1810) та І. М. Синельниковим (?–1789), а також козацьким шляхетським родом Апостолів, оскільки матір'ю Варвари Іванівни була правнучка гетьмана Данила Апостола Марія Данилівна. Завдяки шлюбом Алексеєвим вдалося поріднитися з багатьма відомими і знаними російськими, українськими та французькими шляхетськими родинами: Щекутіни, де ла Героньер, Запорозькі, Комарови, Коростовцеві, Дурново, Вертинські, Коновнічини, Лабунські, Надхіни та ін. [21, арк. 5–6].

Дмитро Іларіонович захоплювався просвітницькими ідеями. Разом з братом Степаном він входив до відомої полтавської масонської ложі «Любов до істини». Членами ложі також були відомі українські шляхтичі Василь Тарновський, Семен Кочубей, Іван Котляревський. Через участь у масонській організації Д. І. Алексеєв у 1826 р. був помилково притягнутий до справи декабристів, але потім виправданий [2, с. 127].

Традицію обрання губернським маршалком у родині Алексеєвих продовжив онук Дмитра Іларіоновича Георгій Петрович. Г. П. Алексеєв – непересічна особистість. Не обіймаючи жодних офіційних посад, він завоював серед катеринославського дворянства високий авторитет. Протягом 1874–1886 рр. він був маршалком Катеринославського губернського дворянства. Але найбільше він був відомий своєю доброчинною й меценатською діяльністю, що теж було своєрідною традицією в роду Алексеєвих.

У Г. П. Алексеєва було дві доньки, тож на ньому чоловіча гілка катеринославського дворянського роду Алексеєва перервалася. Однак рід Алексеєвих не згас і продовжився, завдяки Степану Іларіоновичу та його нащадкам, які володіли маєтностями в Полтавській губернії.

Нижче представлений поколінний розпис дворянського роду Алексеєвих, складений автором на підставі архівних джерел, що зберігаються в Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург).

Додаток

Поколінний розпис роду Алексеєвих

I

1. Ларіон (Ілларіон) Спиридонович Алексеєв (1744 – 28.10.1798)
 - На службі з 1755 р., 1763 р. – прапорщик, 1767 р. – капітан, 1769 р. – секунд-майор [5, арк.9].
 - 3.08.1786 р. всемілостиво наказано статському раднику і голові палати карного суду зайняти посаду правителя Кавказького намісництва. 28.09.1794 р. наказано зайняти посаду правителя Новгород-

Сіверського намісництва. 3.01.1797 р. призначено губернатором Тамбовської губернії. Із 23.03.1797 р. виконував обов'язки Псковської цивільного губернатора. 10.04.1798 р. нагороджений орденом Св. Анни I ступеню. Згідно з випискою Новоросійської палати кримінального суду і розправи від 3.05.1800 р. дійсний статський радник і кавалер, під час перебування на посаді голови кримінальної палати показаний нації російської, з дворян [19, арк. 4–5].

- Дійсний статський радник, учасник 7-річної війни (1756–1763), кавалер ордену Св. Володимира IV (1784 р.) ступеня. Купив у запорозького козака Семена Кота землю в Новомосковському повіті. У 1791 р. започаткував будівництво храму в Котовці. Очолював губернську палату карного суду [2, с. 126].

- У 1779 р. отримав у рангову дачу село Очеретувате в Азовській губернії. Губернський товариш, надвірний радник [11, с. 487].

- Помер у Пскові.

- Дружина: Наталія Вереміївна.

- Діти: Дмитро, Михайло, Степан, Варвара, Наталя, Марія.

II

2. Дмитро Іларіонович (1772 – ?).....1

- У 1800 р. мав 28 років, надвірний радник. У власності мав 1 568 чоловіків і 1 388 жінок кріпаків у Новомосковському повіті [19, арк. 3 зв.].

- На службу вступив до Лейб-гвардії Преображенського полку капралом 2.04.1778 р., 26.10.1779 р. – фурвер, 19.06.1781 р. – каптенармус, 1.08.1783 р. – сержант. 6.09.1785 р. переведений до Лейб-гвардії кінного полку вахмістром. До січня 1790 р. удосконалював науки в Англії, Геттінгені (Німеччина). Мандрував по Німеччині, Голландії, Франції, Швейцарії, Італії. Після повернення служив при генерал-фельдмаршалі Г. П. Потьомкіні. Із 1.01.1793 р. – ротмістр Полтавського легкокінного полку, з березня 1793 р. – секунд-майор у тому ж полку [18, арк. 1 зв. – 2].

- У травні 1793 р. брав участь у посольстві до Оттоманської Порти.

Із 1.01.1795 р. – прем'єр-майор Полтавського легкокінного полку. Перебував під командування графа П. Румянцева-Задунайського. 31.03.1799 р. залишив службу в чині надвірного радника [18, арк. 2 зв.–3].

- 31.03.1799 р. указом Сенату звільнений зі служби через хворобу у чині надвірного радника. 1.05.180 р. Катеринославське губернське дворянське зібрання внесло його з сім'єю до I частини Родовідної книги [19, арк. 5].

- 1.01.1803 р. обраний маршалком дворян Новомосковського повіту.

Із 27.10.1803 р. – колезький радник. Пожертвував значну суму для Харківського університету, за що отримав Височайше благовоління. У жовтні 1808 р. обраний маршалком дворян Катеринославської губернії. 29.04.1811 р. нагороджений орденом Св. Анни 2 ст. За відмінну службу на посаді губернського маршалка упродовж трьох термінів нагороджений орденом Св. Володимира IV ст. 14.03.1819 р. 25.05.1820 р. нагороджений орденом Св. Володимира III ст. 16.10.1823 р. – статський радник, із 21.06.1826 р. – дійсний статський радник. 16.09.1826 р. нагороджений орденом Св. Володимира II ст. [18, арк. 2 зв.–4].

- У 1808–1829 рр. – губернський маршалок дворян Катеринославської губернії [4, с. 239].

- Успадкував маєток в Котовці. У 1825 р. отримав право проводити в Котовці та Очеретуватому ярмарок. У 1830 р. нагороджений «Знаком безпорочної служби». Помилково був притягнений до відповідальності у справі 14.12.1825 р. (декабристів). Мав землю в Прилудському повіті Полтавської губернії, Чернігівському, Ніжинському та Борзенському повітах Чернігівської губернії [2, с. 127].

- Статський радник, маршалок дворян Катеринославської губернії, входив до масонської ложі «Любов до істини», до якої належав його брат Степан. Засідання ложі відбувалися в маєтку Василя Тарновського біля села Тернавщина неподалік Полтави [7, с. 100].

- Дружина: Варвара Іванівна Селецька.

- Діти: Петро, Ганна, Олена, Анастасія.

3. Михайло Іларіонович (1776 – ?) 1

- Капітан, у 1800 р. мав 24 роки, неодружений [19, арк. 3 зв.].

4. Степан Іларіонович (1778 – ?) 1

- У 1800 р. мав 22 роки, майор. Володів 430 кріпаками в Хорольському повіті Полтавської губернії [19, арк. 4 зв.].

- У 1785 р. поступив на службу до легкокінного полку вахмістром. Із 1795 р. у відставці. У 1808 р. надвірний радник. Із жовтня 1805 р. по січень 1809 р. – маршалок дворян Хорольського повіту. 1812–1819 рр. почесний наглядач Хорольського повітового училища. Колезький радник [13, с. XXXI].

- Член масонської організації «Любов до істини» [6, с. 47].

Заарештований у справі декабристів, але 21.02.1826 р. звільнений за відсутністю доказів.

- Дружина: Кулябко Парасковія Олександрівна (донька дійсного статського радника).

- Діти: Іларіон, Олександр, Дмитро.

5. Варвара Іларіонівна (? – ?) 1

6. Наталя Іларіонівна (? – ?) 1

7. Марія Іларіонівна (? – ?) 1

III

8. Петро Дмитрович (1798–1837).....2
- У 1811 р. мав 13 років [19, арк. 126 зв.].
 - У грудні 1822 р. почав службу. У 1831 р. – титулярний радник. У 1836 р. був відзначений діамантовим перснем за благодійність «на користь училищ» [2, с. 127–128].
 - 19.05.1829 р. вінчався з донькою військового радника Варварою Іллівною Запорозькою в Андріївському храмі с. Засулля Лубенського повіту Полтавської губернії [2, с. 138].
 - Дружина: Варвара Іллівна Запорозька (донька полтавського поміщика Іллі Івановича Запорозького).
 - Діти: Георгій.
9. Ганна Дмитрівна (1800? – ?)2
- У 1826 р. мала 26 років [18, арк. 2].
 - Отримала у спадок Очеретувате, Фащове, Осокорівщину Новомосковського повіту Катеринославської губернії [2, с. 127].
 - Чоловік (1818 р.): Григорій Степанович Тарновський (1788–1853) власник Качанівки.
10. Олена Дмитрівна (1799? – ?)2
- У 1811 р. мала 12 років [19, арк. 126 зв.]. У 1826 р. мала 24 роки [18, арк. 2].
 - Отримала у спадок село Бакаївка Новомосковського повіту Катеринославської губернії [2, с. 127].
11. Анастасія Дмитрівна (1801? – ?)2
- У 1811 р. мала 10 років [19, арк. 126 зв.].
 - У 1826 р. мала 23 роки [18, арк. 2].
12. Іларіон Степанович (1800–?).....4
- У 1811 р. мав 11 років [19, арк. 127 зв.].
13. Олександр Степанович (1802–?).....4
- Народився у 1802 р. [13, с. XXXII]. У 1811 р. мав 9 років [19, арк. 127 зв.].
 - Закінчив Пажеський корпус, у 1821 р. поступив до Охтирського гусарського полку і служив до 1826 р. Лубенський хорунжий. Штаб-ротмістр. У 1832–1835 р. – маршалок дворян Хорольського повіту. Брав участь у роботі комітету з покращення побуту селян [13, с. XXXII].
 - У 1844–1856 рр. – маршалок дворян Лубенського повіту Полтавської губернії [13, с. XXVII].
14. Дмитро Степанович (1809 – ?).....4
- У 1811 р. мав 2 роки [19, арк. 127 зв.].

IV

15. Георгій Петрович (14.05.1834–14.02.1914).....8

- Народився 14.05.1834 р. Похрещений в Преображенському храмі м. Котовка Новомосковського повіту. Хрещені: поміщик Чернігівської губернії, надвірний радник Георгій Степанович Тарновський і полтавська поміщиця Парасковія Олександрівна Алексеева [2, с. 135].

- Від батька успадкував Котівку, Фащове, Єленське, Заплавське, хутір Осокорівщину. Мав 14 883 десятин землі і 1 453 кріпаків.

- 16.03.1855 р. закінчив Харківський університет по юридичному факультету зі ступенем кандидата наук. 25.04.1856 р. призначений почесним наглядачем Катеринославського повітового училища в чині колезького секретаря. 26.08.1856 р. нагороджений бронзовою медаллю на Володимирській стрічці в пам'ять війни 1853–1856 рр. 11.02.1860 р. наданий чин титулярного радника [16, арк.12 зв.].

- Указом імператора від 24.08.1860 р. відправлений за кордон з науковою метою. 31.08.1862 р. призначений почесним членом Катеринославського губернського попечительства дитячих притулків. 6.12.1862 р. пожалуваний придворний титул камер-юнкера. 30.04.1863 р. указом Урядуючого Сенату наданий чин колезького асесора. 19.11.1865 р. нагороджений орденом Св. Анни III ст. Згідно з обранням катеринославського дворянства призначений 31.12.1865 р. почесним попечителем Катеринославської класичної гімназії на триріччя. 14.02.1867 р. указом Урядуючого Сенату наданий чин надвірного радника. 20.11.1867 р. нагороджений орденом Св. Анни II ст. [16, арк. 13 зв., 14 зв., 15 зв.].

- За вибором дворянства указом від 4.11.1868 р. призначений почесним попечителем Катеринославської класичної гімназії на триріччя. 1.01.1869 р. нагороджений орденом Св. Анни II ст. з імператорською короною. За вибором дворянства імператорським наказом 3.12.1871 р. призначений почесним попечителем Катеринославської класичної гімназії на триріччя. 2.10.1873 р. колезький радник. 7.01.1874 р. нагороджений орденом Св. Володимира III ст. 11.01.1874 р. наданий придворний титул камергера [16, арк. 16 зв., 17 зв.].

- 22.09.1874 р. на дворянських виборах обраний маршалком дворян Катеринославської губернії [16, арк.18 зв.]. Затверджений на посаді 19.10.1874 р. Із 1.01.1877 р. – дійсний статський радник. 20.09.1877 р. обраний маршалком дворян Катеринославської губернії [15, арк. 10 зв., 11 зв.].

- У 1875 р. обраний членом Катеринославської міської думи [3, с. 25].

- 27.10.1880 р. затверджений маршалком дворян Катеринославської губернії [14, арк. 7].

- 15.10.1883 р. затверджений маршалком дворян Катеринославської губернії. 30.08.1885 р. наданий титул гофмейстера Двору його імператорської величності [17, арк. 7, 9].

• 12.11.1887 р. Департамент герольдії Урядуючого Сенату затвердив рішення міської думи Катеринослава про надання Г. П. Алексєєву звання почесного громадянина міста Катеринослава. 15.12.1887 р. на урочистому засіданні міської думи Катеринослава було оголошено про дозвіл на прийняття Г. П. Алексєєвим почесного звання [22, арк. 1; 12, с. 5].

• 28.09.1895 р. імператор надав звання почесного громадянина м. Новомосковськ згідно з рішенням Новомосковської міської думи [23, арк. 1].

• Член Новомосковського повітового і Катеринославського губерньського земського зібрань.

• На 1907 р. володів 13 071 дес. у Новомосковському повіті [20, с. 52–53].

• Почесний член ради Обласного музею ім. О. Поля в Катеринославі [2, с. 130].

• Помер і похований в Катеринославі.

• Дружина: Єлизавета-Ангеліна Петрівна графиня де-ла-Героньєр (22.10.18?–?).

• Діти: Ольга, Віра.

V

16. Віра Георгіївна Алексєєва (30.05.1863–1955) 15

• Народилася 30 травня 1863 р. [16, арк. 13].

• Чоловік: Микола Петрович Урусов (1864–1918).

17. Ольга Георгіївна Алексєєва (17.10.1864–1899) 15

• Народилася 16 жовтня 1864 р. [16, арк. 13].

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** «Как говорят»: Из повседневной жизни Екатеринославского дворянства XIX в. (По материалам эпистолярной коллекции музея) / С. В. Абросимова // Скарби музеїв : матеріали обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 21–34.

2. **Абросимова С. В.** Катеринославські дворяни Алексєєви (За документами родинного архіву) / С. В. Абросимова // Південна Україна. – 2002. – № 7. – С. 126–140.

3. Адрес-календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав, 1875.

4. **Владимиров М. М.** Первое столетие Екатеринослава / М. М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887.

5. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Відділ рукописів. Друга частина Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії з 1886 р. – Арх. 536.

6. **Конопко Н. О.** Малоросійський губернатор М. Г. Репнін-Волконський і розвиток масонського та декабристського руху / Н. О. Конопко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці : Міжвуз. зб. наук. пр. – Д., 2004. – С. 44–54.

7. **Крижанівська О. О.** Таємні організації: масонський рух в Україні / О. О. Крижанівська. – К, 2009.

8. **Лазебник В. И.** Почетные граждане города Екатеринослава / В. И. Лазебник // Музей і місто. Музезнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури : матеріали обл. наук. конф., присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська. – Д., 2003. – С. 60–69.

9. **Лазебник В. И.** «Потилиця не аби яка, а триповерхова». Георгій Петрович Алексєєв / В. И. Лазебник // Золоті імена в історії міста. Почесні громадяни Катеринослава: Біобібліографічне видання / упоряд. : І. Голуб, В. Лазебник. – Д., 2009. – С. 39–45.

10. **Лобанов-Ростовский А. Б.** Русская родословная книга / А. Б. Лобанов-Ростовский. – СПб., 1873.

11. **Макаревский Ф.** Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы XVIII столетия / Ф. Макаревский. – Д., 2000.

12. Местная хроника // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1887. – № 99. – С. 5.

13. **Павловский И. Ф.** К истории Полтавского дворянства 1802–1902. Очерки по архивным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1906. – Вып. 1.

14. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1284, оп. 9, д. 49. – 1880 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии.

15. РГИА. – Ф. 1284. Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 54. – 1877 Б. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии.

16. РГИА. – Ф. 1284. Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 84. – 1874 А. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Отделение III, Стол I.

17. РГИА. – Ф. 1284. Департамент общих дел МВД, оп. 223, д. 133. – 1883 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии; РГИА. – Ф. 1286. Департамент полиции исполнительной МВД, оп. 4, д. 601 б. – Формулярные списки о службе чиновников, избранных на службу от дворянства на трехлетие с 1827 по 1830 г. по Екатеринославской губернии.

18. РГИА. – Ф. 1343. Третий департамент Сената, оп. 51, д. 98. Родословные книги дворян Екатеринославской губернии за 1798–1814 гг.

19. Учет земель Новомосковского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав, 1908.

20. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ) у м. Києві. – Ф. 265. – Особистий фонд Г. П. Алексєєва, оп. 1, спр. 12. Списки членів роду Алексєєвих, Тарновських, Сельських, Синельникових та ін.

21. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 265. Особистий фонд Г. П. Алексєєва, оп. 1, спр. 21. Повідомлення голови Катеринославської думи про присвоєння Алексєєву Г. П. звання почесного громадянина м. Катеринослава.

22. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 265. Особистий фонд Г. П. Алексєєва, оп. 1, спр. 31. Повідомлення міського голови Емірова Алексєєву про присвоєння йому звання почесного громадянина м. Новомосковська.

Надійшла до редколегії 06.08.2015

УДК 94 (477) Яворницький «1917–1920»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**УКРАЇНСЬКІ НАУКОВО-ОСВІТНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ
КОМУНІКАЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917–1920)**

Висвітлено різноманітні інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького в період революції 1917–1920 рр. Особлива увага сфокусована на науково-освітній діяльності вченого в галузі історичної україністики в Катеринославському університеті, у сфері популяризації історичних знань на курсах, з'їздах, зібраннях та в товариствах. Системно показано нові епістолярні контакти Д. І. Яворницького з ученими на державній службі нової української влади та молодими дослідниками, а також продовження старих листовних зв'язків з українськими науковцями.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, Катеринославський університет, історична україністика, епістолярні контакти, науково-освітня діяльність, науково-освітні комунікації, науково-освітня інтелектуальна мережа.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**УКРАИНСКИЕ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ
Д. И. ЯВОРНИЦКОГО ПЕРИОДА РЕВОЛЮЦИИ (1917–1920)**

Освещены разнообразные интеллектуальные контакты Д. И. Яворницкого в период революции 1917–1920 гг. Особое внимание сфокусировано на научно-образовательной деятельности ученого в области исторической украинистики в Екатеринославском университете, в сфере популяризации исторических знаний на курсах, съездах, собраниях и в обществах. Системно показаны новые эпистолярные контакты Д. И. Яворницкого с учеными на государственной службе новой украинской власти и молодыми исследователями, а также продолжение старых письменных связей с украинскими учеными.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, Екатеринославский университет, историческая украинистика, эпистолярные контакты, научно-образовательная деятельность, научно-образовательные коммуникации, научно-образовательная интеллектуальная сеть.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**D. I. YAVORNITSKIY'S UKRAINIAN SCHOLAR
AND EDUCATIONAL COMMUNICATIONS
AT THE PERIOD OF REVOLUTION (1917–1920)**

The author studies a variety of D. I. Yavornytsky's scholarly and educational contacts at the period of revolution, 1917–1920. It has been proved that even under the difficult conditions of the period the famous historian was able not only to keep and restore his pre-revolutionary scholarly ties, but also to add some new «components» into his communication system, that can be considered as a particular intellectual network. It is shown that the system can be determined as Ukrainian and national, according to content, internal horizontal and vertical communication links, institutional and personal features.

Special attention is focused on a research and teaching activity of the scholar in Katerynoslav University, when he popularized Ukrainian history in student courses, at meetings and congresses, as well as participating in educational societies. His activity supported the expansion of intellectual scholarly and educational communication. The author has studied new D. Yavornytsky's epistolary contacts with scientists who were involved into policy and power, young researchers and old intellectual epistolary partners. It is stressed that D. Yavornytsky's scholarly and educational communication (1917 – 1920) contributed significantly into the creation of a new Ukrainian national intellectual space.

Key words: D. I. Yavornytsky, Katerynoslav University, Ukrainian Studies, epistolary contacts, scholarly and educational activities, scholarly and educational communications, educational intellectual network.

Життя та діяльність визначного українського вченого Д. І. Яворницького періоду революції 1917–1920 рр. вже ставало об'єктом дослідження ряду сучасних істориків. Так, уже до 140-річчя від дня народження знаного дослідника української козаччини В. Я. Яценко підготував спеціальну доповідь «Д. І. Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917 р.», яка вийшла друком у збірнику «Регіональне і загальне в історії» [19, с. 8–10]. За десятиріччя, у статті того ж історика «Д. І. Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917–1920 рр.», що вийшла у світ у 150-ту річницю від дня народження нашого непересічного попередника, йшлося про три етапи вивчення біографії вченого зазначеного часу та достатньо докладно висвітлено різноманітну й інтенсивну наукову і громадсько-культурну діяльність Дмитра Івановича на тлі подій 1917–1920 рр. При цьому були не тільки узагальнені відомі в історіографії факти, а й залучені малознані дані з епістолярної спадщини та періодичних видань часів революції [20, с. 35–43]. У цьому ж на-

прямі розробляла біографію Д. І. Яворницького й О. О. Колпакова, яка розглянула наукову діяльність ученого періоду 1917–1918 рр. [10, с. 65–67], показала його постать у вирі історії за часів революції і в постреволюційну добу [9, с. 43–53].

Зазначені дослідження писалися здебільшого в контексті суспільно-політичної історії. Втім, на нинішньому етапі, коли засобами археографії актуалізована значна частина епістолярної спадщини вченого, є можливість розкрити тему з погляду інтелектуальної історії. Під таким кутом зору життя та діяльність Д. І. Яворницького періоду 1917–1920 рр. ще спеціально не розглядалися. А саме зазначений ракурс дозволяє показати багатовимірний світ інтелектуального співтовариства знаного вченого в переломний період життя нашого краю, що і ставить на меті автор даної статті.

Поставлена мета реалізовувалася в процесі поєднання традиційних конкретно-історичних методів, приміром історико-генетичного та історико-системного, і сучасного методу мережевого аналізу. Останній дозволяє поглянути на науково-освітню діяльність Д. І. Яворницького крізь призму моделювання його інтелектуальної комунікативної мережі, що складалася як із вертикальних ліній (учитель/учні, старше/молодше покоління), так і горизонтальних (сучасники-інтелектуали, кафедри, курси, товариства тощо), котрі співіснували паралельно в історичному часі та просторі. В сучасній українській історіографії широкий потенціал мережевого аналізу вже вдало продемонстровано І. І. Колесник у контексті розгляду мережі культурно-інтелектуальних комунікацій М. В. Гоголя [8, с. 557]. Застосуємо ж цей метод у процесі дослідження українських науково-освітніх інтелектуальних комунікацій Д. І. Яворницького.

У буремний період 1917–1920 рр., що характеризувався драматичними подіями революції та громадянської війни, Д. І. Яворницький не тільки не припинив свої науково-освітні інтелектуальні комунікації, а, попри всі труднощі епохи, навіть розширив їх змісти. Динамічний та суперечливий революційний процес 1917 р. накладав відбиток на науково-освітню діяльність Д. І. Яворницького, який в обстановці піднесення революції продовжував щоденну творчу працю в Катеринославі.

Свідчення діяльності подвижника-вченого закарбував у своїх спогадах К. Ф. Стародубов, тоді 13-літній хлопець, який приїхав до міста на Дніпрі в 1917 р. і був на все життя вражений блискучими імпровізаціями талановитого промовця Д. І. Яворницького під час його музейних екскурсій та публічних лекцій. Дмитро Іванович, за словами Кирила Федоровича (в майбутньому академіка АН України), «одразу ж зачарував слухачів», полонив щирою любов'ю до рідного краю, яскравими образами минулого [13, с. 63].

Справедливість цих оцінок підтверджується і спогадами польського письменника, перекладача і літературознавця Є. Єнджеєвича, який, навчаючись в Катеринославській гімназії, відвідував екскурсії Д. І. Яворницького в його музеї і перебував під незабутнім враженням від екскурсовода – «людини-університету», «адже усі його особисті знання могли бути здобутком цілої громади талановитих і високоосвічених науковців» [6, с. 58–59, 176].

Упродовж революційних років Д. І. Яворницький дійсно приділяв велику увагу популяризації історичних знань. У цей бурхливий час помітно посилювся потяг народних мас до освіти, а відтак і необхідність у підготовці й перепідготовці вчительських кадрів. За даними В. Я. Яценка, у червні – липні 1917 р. Д. І. Яворницький разом із В. В. Благонатьєвим, В. О. Бідновим, С. О. Липковським, А. С. Синявським, І. М. Трубою працював на українознавчих курсах для вчителів Катеринославського, Олександрівського та Павлоградського повітів, читаючи лекції з історії Запорозької Січі. На цю ж тематику вчений читав лекції в Катеринославському товаристві «Січ» восени 1917 р., на спархіяльному з'їзді в Катеринославі у червні 1918 р., на курсах українознавства для вчителів вищих початкових і середніх шкіл Катеринославщини у тому ж 1918 р., на лекції-концерті в Англійському клубі 19 січня 1919 р. і та ін. [15, с. 38–39].

Таким чином, незважаючи на непрості часи революції і громадянської війни, в науково-освітній діяльності Д. І. Яворницького по-стали нові вертикальні й горизонтальні інтелектуальні комунікативні зв'язки по лінії популяризації історичних знань.

Заснування Катеринославського університету влітку 1918 р. розширило і збагатило інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького, який на раді історико-філологічного факультету під головуванням професора М. К. Любавського був обраний на посаду професора молодого вищого навчального закладу [15, арк. 9 зв.]. Свідченням нового статусу Дмитра Івановича став лист ректора Катеринославського університету професора М. І. Лебедева, в якому містилося запрошення на засідання Ради Катеринославського університету, котре мало розпочатися ввечері 2 вересня 1918 р. в аудиторії № 8 Гірничого інституту [3, с. 293].

Очевидно, професор Д. І. Яворницький зберігав за собою членство у раді Катеринославського університету до організаційної трансформації цього ВНЗ в Інститут народної освіти. Принаймні, прізвище вченого знаходимо у складі Ради новоствореного на базі університету Катеринославського ІНО(з 1 травня 1920 р.) [14, арк. 67 зв.].

А незабаром втілилася в життя давня мрія Д. І. Яворницького – читати професорські лекції з університетської кафедри. Вже 20 вересня 1918 р. він як професор прочитав першу вступну лекцію для сту-

дентів Катеринославського університету – «Українсько-руське козацтво перед судом історії» [18, арк. 1]. Тим самим була започаткована ще одна вертикальна інтелектуальна науково-освітня комунікативна лінія із системної підготовки кадрів вищої школи. Її розвиток відбувався в процесі читання авторитетним дослідником університетських курсів лекцій.

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається «Обозрение преподавания на историко-филологическом факультете Екатеринославского университета в 1919–1920 гг.» Д. І. Яворницького. Цей цікавий документ засвідчує, що Дмитро Іванович викладав курс «Історія місцевого краю» по чотири години на тиждень для слухачів і слухачок в осінньому й весінньому семестрах на I та II курсах. Лекційні заняття проводилися по понеділках (від третьої – четвертої години дня), вівторках, четвергах і п'ятницях (від другої – третьої години дня). Практичні ж заняття професор Д. І. Яворницький вів у народному музеї ім. О. М. Поля по недільних днях від 10-ї – 12-ї години першої половини дня. Як бачимо, навчальні заняття Дмитра Івановича зі студентами молодших курсів відбувалися п'ять днів на тиждень, що створювало необхідні передумови для системної роботи студентства над матеріалом та інтелектуального діалогу з професором [17, арк. 1–2].

Рукопис лекційного курсу Д. І. Яворницького «Історія місцевого краю», котрий читався в Катеринославському університеті в 1920–1921 рр., а це 707 сторінок тексту, засвідчує, що в ньому професор виходив далеко за межі історичного краєзнавства, тісно пов'язуючи місцеву історію з історією України, всесвітньою історією, історією первісного суспільства, археологією та етнографією, використовуючи історіографічні екскурси [16, спр. 22345]. Все це дає можливість твердити, що Д. І. Яворницький був прихильником фундаментальності викладання та широкого залучення міждисциплінарних зв'язків.

Належна широта і глибина осягнення предмету в професорських лекціях мала підкріплюватися самостійною роботою студентів, котра, звичайно суттєво ускладнювалася за умов відсутності в тодішньому університеті необхідного бібліотечного фонду. Попри це, професор Д. І. Яворницький надавав студентам кожного курсу, хоч і невеликі, спеціальні списки рекомендованої літератури («посібників»). До їх складу входили праці з історії та археології, починаючи від «батька історії» Геродота і закінчуючи такими авторами, як П. В. Голубовський, О. С. Лаппо-Данилевський, Л. Нідерле, А. О. Скальковський, О. С. Уваров та ін. Помітне місце серед рекомендованих праць посідав і доробок самого професора, зокрема його «Публичные лекции по археологии России» (СПб., 1890), «История запорожских казаков»

(М., 1900. – Т. 1), «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888. – Т. 1–2) [17, арк. 1–2].

Не підлягає сумніву, що Д. І. Яворницький відіграв ключову роль у започаткуванні в Катеринославському університеті історичної україністики. Першорядне значення в цьому мало відкриття у 1918 р. кафедри історії місцевого краю і Запорожжя, на якій Дмитро Іванович став працювати професором. Наявність цього факультетського підрозділу обумовило формування нової інтелектуальної горизонтальної лінії науково-освітніх контактів ученого [7, с. 39; 20, с. 39].

Важливо, що, роблячи історичну україністику надбанням вищої історичної освіти в Катеринославському університеті, Д. І. Яворницький розвивав її на ґрунті української мови, котра являла собою консолідуючо-сміслову основу всіх його вертикальних і горизонтальних інтелектуальних комунікацій в університеті. За споминами Є. Єнджеєвича, українськомовні лекції професора в Катеринославському університеті справляли величезне враження на студентів. «Ця мова в його вустах, – згадував вищезазначений очевидець подій про Д. І. Яворницького-професора, – набувала неймовірної милозвучності, фразеологічне багатство дивувало навіть досвідчених слухачів». «Наша мова, – казав професор, – може не подобатися лише тим, хто її не знає або не опанував як слід». Задля посилення емоційного впливу на студентів Дмитро Іванович часто читав по пам'яті поезії або наспівував думи [6, с. 58–59]. Вищезазначене дає зрозуміти, чому навіть у ці непрості революційні роки Д. І. Яворницький не припиняв укладання тритомного «Словника української мови», перший том якого, вмістивши 8 тисяч слів, вийшов у світ у видавництві «Слово» 1920 р. [20, с. 40].

В університеті навколо Д. І. Яворницького почало гуртуватися коло патріотично налаштованих науково-педагогічних працівників. До їх числа безперечно належав професор В. О. Біднов, з яким Дмитра Івановича пов'язувала спільна робота у Катеринославській губернській вченій архівній комісії та в Катеринославській «Просвіті» ще в дореволюційний період. Улітку 1918 р. він був запрошений відомим істориком й організатором вищої історичної освіти М. К. Любавським до складу професорів історико-філологічного факультету Катеринославського університету, отримав посаду екстраординарного професора з правом викладати українською мовою і дав згоду очолити кафедру історії церкви. Проте вже 5 жовтня 1918 р. вчений покинув Катеринослав і переїхав до Кам'янця-Подільського, де незабаром був обраний деканом богословського факультету в місцевому університеті [7, с. 38; 12, с. 46–47].

Інтелектуальне коло Д. І. Яворницького не обмежувалося історико-філологічним факультетом. До його однодумців, напевно,

належав і професор О. М. Щербина, який в 1918 р. викладав у Катеринославському університеті філософію і грецьку мову, але згодом переїхав до Прилуцького педагогічного технікуму. Саме із Прилук Олександр Мусійович направив Дмитру Івановичу листа від 14 грудня 1920 р., в якому сповіщає про успіхи у справі українізації в Полтаві, про незадовільне становище просвіти у цьому місті, про заснування братства для відродження української церкви, про свою діяльність серед учителів Прилук [3, с. 627–628, 855].

За свідченням письменника А. Р. Палея, навіть у неспокійні й важкі роки революції та громадянської війни Д. І. Яворницький не був кабінетним ученим, а енергійно працював, постійно розширюючи свої інтелектуальні комунікації: викладав у Катеринославському університеті; читав лекції з археології: популярні публічні – для громадськості й систематичні – на приватних загальноосвітніх курсах [11, с. 68]. Як лектора Д. І. Яворницького, крім університету, добре знали в Гірничому інституті, Вищому педагогічному інституті, Першій реальній школі, що свідчило про розгалуженість його науково-освітньої мережі [20, с. 39].

Незважаючи на складні часи революції і громадянської війни, Д. І. Яворницький був у числі тих патріотично налаштованих учених Катеринослава, які прагнули відродити старі або започаткувати нові наукові інституції. Так, ще в березні 1917 р. Д. І. Яворницький взяв участь у відродженні Катеринославського товариства «Просвіта» і був обраний кандидатом у члени правління. На 5 січня 1919 р. планувалося скликати установчі (відновлювальні) збори Катеринославської губернської вченої архівної комісії, а на 12 січня того ж року загальні збори цієї установи мали вже заслухати доповіді Д. І. Яворницького, В. О. Біднова і Д. Ф. Чернявського. Того ж січня відбулося перше установче зібрання Катеринославської наукової спілки, і Дмитро Іванович був обраний членом її ради. Зазначені факти свідчать, що за часів революції і громадянської війни Д. І. Яворницький, поряд з новими елементами своєї науково-освітньої інтелектуальної мережі, намагався відновити старі, що функціонували в дореволюційний період.

Навесні 1919 р. знаного українського вченого запросили перейти працювати до Києва для роботи в історико-філологічному відділі Всеукраїнської Академії наук. Однак Д. І. Яворницький не пристав на цю почесну пропозицію через піклування про музей та стан свого здоров'я [20, с. 39, 40; 2, с. 106].

Інтелектуальна науково-освітня мережа Д. І. Яворницького мала не тільки інституційний, а й персоналістичний вимір, що яскраво відбилося в епістолярних комунікаціях ученого. Промовистим підтвердженням великого авторитету Дмитра Івановича стало листування з ним багатьох науковців, зокрема українського археолога, етнографа,

мистецтвознавця та визначного музейного діяча М. Ф. Біляшівського, у 1917 р. голови Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. Зокрема, 25 квітня 1917 р. Микола Федотович писав Д. І. Яворницькому про необхідність поставити комісарів охорони пам'яток старовини й мистецтва в Катеринослав'ї та в Катеринославській губернії, вважаючи, що ці посадовці мають належати до українців. При цьому М. Ф. Біляшівський запрошував Дмитра Івановича поєднати в одній особі ці дві посади. Окрім того, кореспондент Д. І. Яворницького просив його підбирати з українців або їхніх прихильників до складу Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Катеринославщині, на який покладалося проведення повної реєстрації пам'яток, стежив за будівництвом церков та інших будівель в українському стилі тощо [3, с. 71, 788, 789].

16 травня 1917 р. М. Ф. Біляшівський поінформував Д. І. Яворницького про створення у Києві «Центрального Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні» і просив його взятися за справу заснування місцевого комітету, принагідно запитуючи: «Як справа з комісаром по охороні старовини на Катеринославщині? Конче треба вибрати» [3, с. 71–72].

За часів гетьманату П. Скоропадського листування між М. Ф. Біляшівським та Д. І. Яворницьким тривало. Так, 15 (28) червня 1918 р. Микола Федотович поінформував Дмитра Івановича з Києва про задум підготувати видання історичних українських портретів, просячи дозволу сфотографувати такі портрети з колекції Катеринославського обласного музею [3, с. 72].

Заслугує на увагу й інтелектуальна комунікація Д. І. Яворницького з професором кафедри української літератури історико-філологічного факультету Харківського університету М. А. Плевако. 10 травня 1917 р. Микола Антонович направив Дмитру Івановичу листа, в якому порушив питання про необхідність розвитку української школи. В цьому контексті він сповіщав українського історика про утворення у Харкові гуртка однодумців, який ставив на меті започаткувати курси для вчителів по повітових місцях Харківської губернії і підготовку для них лекторів, які б читали вчителям лекції з української мови, літератури, історії, географії тощо. У зв'язку із цим М. А. Плевако просив Д. І. Яворницького надіслати для цих потреб низку його книжок до історії Запорожжя [3, с. 430, 829].

Те, що Д. І. Яворницький був небайдужим до справ розвитку української національної школи не викликає сумнівів. Прямим підтвердженням цього є лист Дмитра Івановича до відомого українського громадського, політичного й культурно-освітнього діяча і комісара народної освіти Катеринославської губернії періоду Української Центральної ради І. М. Труби від 20 серпня 1917 р. У ньому знаний

історик просив Івана Михайловича влаштувати свого доброго знайомого П. І. Павловського письмоводом або помічником класного наставника при українській гімназії в Томаківці. Вже 23 серпня того ж року І. М. Труба повідомив Дмитру Івановичу про критерії комплектування вчительських кадрів для першої селянської української гімназії на землях колишнього Війська Запорозького, за якими учителями мали бути не тільки свідомими українцями, а й знати українську мову. На жаль, П. І. Павловський не знав української мови, а тому не міг здобути підтримки у Івана Михайловича [5, с. 249, 471; 4, с. 314].

У свою чергу Дмитро Іванович отримував листовні прохання й від своїх давніх однодумців. Приміром, у 1919 р. до нього направив листа відомий український мовознавець, літературознавець та культурно-освітній діяч А. С. Синявський, в якому просив Д. І. Яворницького звернутися «з доброю увагою» «до нашого почесного гостя і земляка», відомого державно-політичного та громадського діяча періоду Гетьманату П. Скоропадського А. Я. Шульгина [3, с. 477].

У розглядуваний період Д. І. Яворницький цікавив не тільки вчених, котрі перебували на державній службі за нової української влади, а й представників молодого покоління дослідників, пов'язаних зі старими інтелектуальними контактами вченого. Прикладом творення таких нових інтелектуальних комунікацій Дмитра Івановича стало листування з ним молодого харківського дослідника І. Я. Айзенштока. Під час студій з історії української літератури він за рекомендацією професора М. Ф. Сумцова, спираючися на свідчення останнього та К. О. Білиловського, звернувся до «катеринославського старожила» й директора обласного музею з приводу можливого ознайомлення з рукописами призабутих українських літераторів І. І. Манжури та Я. І. Щоголева, що зберігалися в Катеринославі.

Незабаром 18-річний дослідник прибув із Харкова в катеринославський музей. Д. І. Яворницький показав юнаку рідкісні колекції і дозволив попрацювати над автографами поета-народолюбця І. І. Манжури. Ці контакти мали продовження. Д. І. Яворницький і І. Я. Айзеншток зрідка зустрічалися в Харкові на засіданнях «правописної наради», бачилися й на Шевченківській виставці 1930 р. [3, с. 9; 1, с. 65].

Молоді історики Харкова знали й про науково-педагогічну діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославі. Так, 20 травня 1919 р. харківський історик В. О. Барвінський запропонував Дмитру Івановичу свої послуги «в якості асистента при Вашій кафедрі». Наступний лист цього кореспондента від 25 грудня 1920 р. свідчить про те, що Д. І. Яворницький, напевно, не відмовив, хоча у В. О. Барвінського й не склалося з переїздом до Катеринослава.

Судячи з подальшого листування, Дмитро Іванович направляв харківському кореспонденту свої книжки. Наукова діяльність кате-

ринославського професора викликала захоплення В. О. Барвінського, який на початку 1920-х рр. відмічав, що Дмитро Іванович продовжував наукові студії, «не дивлячись на тяжкі обставини». Тоді ж харківський історик сповіщав Д. І. Яворницького про обрання його членом науково-дослідної кафедри з історії України у Харкові, запитуючи, що, напевно, він уже завідує такою ж кафедрою в Катеринославі. Епістолярні контакти В. О. Барвінського з Д. І. Яворницьким тривали і в подальшому до 1936 р. [3, с. 30–34, 36].

Незважаючи на складні часи революції та громадянської війни, Д. І. Яворницький отримував листи від ряду своїх давніх кореспондентів. Відтак його інтелектуальна комунікативна мережа, сформована ще в дореволюційний період, продовжувала функціонувати, хоча, звісно, не без труднощів.

У 1917 р. Дмитро Іванович отримав листа із Ніжина від професора В. Г. Ляскоронського, з яким епістолярні контакти зародилися ще в 1901 р. Василь Григорович цікавився відомостями про знахідки римських монет на Катеринославі та взагалі у Південній Україні [3, с. 302–304].

Упродовж 1917–1918 рр. до авторитетного дослідника козаччини неодноразово надходили листи від К. В. Болсуновського, з яким інтелектуальні контакти тривали ще з 1906 р. У них дослідник із Сквири цікавився новою будівлею катеринославського музею, сповіщав про знахідку документів про Січ доби 1734 р., опікувався дарунками рукописів та документів XVII–XVIII ст. для музейної колекції [3, с. 89, 94–96].

Публікація епістолярної спадщини Д. І. Яворницького свідчить про те, що в цей період учений підтримував інтелектуальні контакти і зі своїм давнім другом, українським письменником, видавцем, перекладачем, лікарем і культурно-громадським діячем К. О. Білиловським. Останній після 1917 р. працював у Криму і зазнав утисків з боку більшовиків, які конфіскували в нього велику бібліотеку і звільнили з посади головного лікаря Феодосійської морської лікарської станції.

6 серпня 1918 р. Дмитро Іванович направив своєму «любому і дорогому другу» листа. В ньому вчений не тільки цікавився життям Кесаря Олександровича, а й сповіщав цікаві дані про свою педагогічну діяльність у Катеринославі: «Оце усе читав лекції по-українськи аж чотирьом курсам, а швидко розпочну читати в місцевому університеті, куди мене вибрали професором по кафедрі історії місцевого краю і Запорожжя». З листа дізнаємося, що Д. І. Яворницький відмічав брак «люду ученого на нашій Україні», а тому вказував на потребу читати лекції ще й у Полтаві, але на заваді цьому став поганий стан очей («бачу тільки одним оком») [5, с. 44–45, 427].

У подальші тижні й місяці листування між друзями тривало. Свідченням цього є другий лист Д. І. Яворницького до Феодосії К. О. Білиловському від 5 жовтня 1918 р., в якому писав про «дуже велику працю» як професора нового Катеринославського університету. Судячи з листа, Дмитро Іванович читав лекції, попри численні хвороби, ще й піддавав «вогню своїм слухачам», тобто ставився до професорської місії вельми відповідально і натхненно віддавав своєю енергією студентам [5, с. 45].

У зазначений період Д. І. Яворницький підтримував інтелектуальні контакти з видатним українським етнографом, фольклористом, істориком, літературознавцем і громадським діячем, харківським професором М. Ф. Сумцовим, з яким епістолярне листування розпочалося ще 1882 р. З його листа-відповіді від 7 березня 1918 р. із Харкова до Катеринослава видно, що Дмитро Іванович просив Миколу Федоровича посприяти в отриманні «докторства». Проте М. Ф. Сумцов радив своєму дорогому старому товаришу і другу перетерпіти якийсь короткий час і залишатися на старому місці в Катеринославі, тому що харківська професура до українського ставиться «вороже занадто» і українську мову нехтує. За цих обставин спроба здобути докторський науковий ступінь могла закінчитися безрезультатно. Дізнавшись про отримання Д. І. Яворницьким посади професора в Катеринославському університеті, М. Ф. Сумцов щиро привітав Дмитра Івановича листом, в якому назвав його «щирим українцем» [3, с. 527, 538, 539, 845].

Як свідчить лист від 26 травня 1920 р., Микола Федорович був утішений виходом у світ «коштовної дорогоцінної книги» Д. І. Яворницького – першого тому «Словника української мови». Харківський професор наголошував, що дане видання стало результатом тривалої наукової праці, підготовленої «з великою любов'ю до народного слова, повагою до народу, яко історичної величної постаті». Високу оцінку цієї роботи надав М. Ф. Сумцов і в листі від 26 грудня 1920 р., в якому відмітив, що це не кабінетна праця, а наповнена чуттям самого життя, людини, краю, людської спільноти [3, с. 540].

Вищезазначене переконує, що навіть за складних і драматичних подій Української революції та громадянської війни Д. І. Яворницький зміг не тільки зберегти і відновити важливі старі елементи, а й вибудувати нові складові своєї інтелектуальної комунікативної системи у формі науково-освітньої мережі, що мала як вертикальні, так і горизонтальні лінії поступу. За своєю змістовою сутністю, внутрішніми горизонтальними й вертикальними комунікативними зв'язками, інституційними та персоналістичними особливостями її слід розглядати як українську й національну.

Розвиток інтелектуальних комунікацій Дмитра Івановича цього періоду міцно пов'язаний з його науково-педагогічною діяльніс-

тю на відкритому історико-філологічному факультеті Катеринославського університету, де було започатковано новий науково-освітній напрям – історична україністика. Водночас за умов революційного піднесення Д. І. Яворницький інтелектуальні комунікації набули динаміки в процесі популяризації історичних знань, під час виступів на курсах, з'їздах, зібраннях та в товариствах. Незважаючи на складні часи революції та громадянської війни, відомий знавець української козаччини зав'язав нові епістолярні контакти з ученими на державній службі тодішньої української влади та з молодими дослідниками, а поряд із тим не припиняв старих листовних зв'язків з українськими науковцями. Науково-освітні комунікації Д. І. Яворницького періоду 1917–1920 рр. вийшли за межі одного регіону і зробили свій помітний внесок у створення нового українського національного інтелектуального простору.

Бібліографічні посилання

1. **Айзеншток Ієремія.** «Ключ передайте дідусяві» / Ієремія Айзеншток // Чабан Микола. Сучасники про Яворницького / Микола Чабан. – Д., 1995. – С. 65–66.
2. **Васковський Р. Ю.** Газета «Республіканець» як джерело з історії Катеринославщини доби Директорії / Р. Ю. Васковський // 3 минувшини Подніпров'я : зб. матер. наук. конфер., присвяч. Міжнар. дню музеїв, 17 травня 1994 р. – Д., 1995. – С. 107–111.
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг.ред. Н. І. Капустіної. – Д., 1999.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.
6. **Єнджеєвич Єжи.** Володар дивовижного світу / Єжи Єнджеєвич // Чабан Микола. Сучасники про Яворницького / Микола Чабан. – Д., 1995. – С. 57–59.
7. **Заруба В. М.** Постаті (Студії з історії України. Книга друга) / В. М. Заруба. – Д., 1993.
8. **Колесник Ірина.** Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / Ірина Колесник. – К., 2009.
9. **Колпакова О. О.** Історик у вирі історії: Дмитро Іванович Яворницький в революційну і постреволуційну добу / О. О. Колпакова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 43–53.
10. **Колпакова О.** Наукова діяльність Д. І. Яворницького у 1917–1918 рр. / О. Колпакова // Гуманітарний журн. – 2002. – № 2 (14). – С. 65–67.
11. **Палей Абрам.** Зустріч з Еварницьким / Абрам Палей // Чабан Микола. Сучасники про Яворницького / Микола Чабан. – Д., 1995. – С. 67–69.

12. **Світленко С. І.** Біднов Василь Іванович (1874–1935) / С. І. Світленко // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 1918–2008 : біобібліограф. довідник / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д., 2008. – С. 46–47.

13. **Стародубов Кирило.** Він полонив душевною щедрістю / Кирило Стародубов // Чабан Микола. Сучасники про Яворницького / Микола Чабан. – Д., 1995. – С. 63–64.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 250.

15. **Яворницький Д. І.** До біографії акад. Д. І. Яворницького: [автобіографія від 22 квітня 1932 р.] / Д. І. Яворницький // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). – Ф. X, спр. 6553, арк. 1–10.

16. **Яворницький Д. І.** Історія місцевого краю. Курс лекцій, які читані в Катеринославському університеті 1920–1921 рр. / Д. І. Яворницький // ІР НБУ. ВР. – Ф. I, спр. 22345, ч. 1–3.

17. **[Яворницький Д. І.]**. Обозрение преподавания на историко-филологическом факультете Екатеринославского университета в 1919–1920 гг. / [Д. І. Яворницький] // ІР НБУ. ВР. – Ф. I, спр. 22162, арк. 1–2.

18. **Яворницький Д. І.** Українсько-руське козацтво перед судом історії: [лекція перед студентами Катеринославського університету, читана 20 вересня 1918 р.] / Д. І. Яворницький // ІР НБУ. ВР. – Ф. I, спр. 22039, арк. 1–33.

19. **Яценко В. Я. Д. І.** Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917 р. / В. Я. Яценко // Регіональне і загальне в історії. – Д., 1995. – С. 8–10.

20. **Яценко В. Я. Д. І.** Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917 – 1920 рр. / В. Я. Яценко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 35–43.

Надійшла до редколегії 17.04.2015

УДК 94(477)

О. А. Сміянова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БУДИНОК Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Висвітлено і проаналізовано побутові умови будинку Д. І. Яворницького в Катеринославі в першій половині ХХ ст., простежено взаємовпливи побуту і професійної діяльності вченого.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, будинок, діяльність, побут, господарство.

О. А. Смянова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОМ Д. И. ЯВОРНИЦКОГО В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX в.

Освещены и проанализированы бытовые условия дома Д. И. Яворницкого в Екатеринославе в первой половине XX в., рассмотрены взаимосвязи быта и профессиональной деятельности ученого.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, дом, деятельность, быт, хозяйство.

О. А. Smiyanova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

D. YAVORNYTSKY'S HOUSE IN THE FIRST HALF OF XX CENTURY

Deals with domestic issues and the building of Dmitri Ivanovich Yavornytsky in Yekaterynoslav in the first half of the XX century have been shown and analized. The mutual influences of life and professional work of the scientist were traced by me. I found out that Yavornytsky's everyday of first half of the XX century was holding in too comfortable conditions in home. It was the great merit of Dmitry Ivanovich, a charismatic personality who through their abilities embodied dream in life – built exquisite “hut” – that is, building on the banks of the Dnieper. At this time when intellectuals lived wretchedly in difficult conditions. Yes, there were difficulties in academic, particularly in times of war, when even he wanted to leave the city, during the Revolution, the Soviet government excesses. But the material conditions in peaceful years of the older generation of intellectuals during the XX century were quite acceptable. Cozy atmosphere helped to create a reliable advisor and assistant – the second wife of academician.

Key words: D.I. Yavornytsky, domestic deals, house life, activity, farm.

Д. І. Яворницького завдяки його довготривалій і наполегливій роботі на благо краю, особливо в період проживання в місті (1905–1940 рр.), можна назвати яскравим репрезентантом української катеринославської інтелігенції.

У цьому контексті є цікавим його повсякдення, яке зокрема проходило і в його «курені» – двоповерховому будинку, збудованому на власний смак у 1905 р. Це був свій куток в Україні, на березі Дніпра, про який вчений мріяв все життя. Хоча окрім цього він ще мав значну земельну ділянку на Харківщині та не забавив переїжджати туди і продав її.

Домівка в Катеринославі розміщувалася на Палацовому майдані – це був і є один з найкращих районів у місті, де проживала місцева аристократія. Але Дмитро Іванович облаштував все так, що садиба більше нагадувала козацький хутір, ніж елітарне помешкання: на-

саджав найкращих сортів плодово-ягідних дерев (ранні абрикоси, вишні, сливи також яблуні, груші), винограду, що плівся, квітів польових, щоб про Дике Поле нагадували, в кінці двору стояла пасіка, пізніше й курчата по двору бігали, а ще любив котів, тому завжди одного мав при дворі.

У період громадянської війни вчений проміняв затишний будинок на своє «дітище» – неопалюване приміщення Музею. При кожній черговій зміні влади вчений кидав хату, залишав дружину, все, що мав, і переходив жити туди. Намагався будь-якою ціною зберегти музей і його скарби за умови, що влада могла змінюватися кілька разів протягом тижня [1; 2; 8, с. 62]. В ті часи будинок декілька разів піддавався нападам.

Від'їжджаючи на археологічні розкопки, на відпочинок до пансіонатів Криму і Кавказу чи до лікарні у Харків, учений залишав приглядати за справами в закладі та його господарством з будинком Т. М. Романченка – головного хранителя Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля. Помічниками в цьому були співробітники закладу (прибиральниця, сторож і слюсар). Шляхом листування з головним хранителем усе тримав під контролем. Розпоряджався як, що, де й коли робити навіть з приводу домашніх чи господарських дрібниць. Наприклад: «Обрикоси треба було б посушити на сонечку, щоб можна було з них зварити узвар» [4, с. 226].

Більшість музейних робітників також допомагала Дмитру Івановичу в усьому по господарству вдома. Взагалі Дмитро Іванович користувався своїм службовим становищем і поки був директором музею, благоустроєм його будинку та прилеглої території займалися прибиральниці та працівники музею. Із 1918 р. господинею в будинку та саду стала дружина – Серафима Дмитрівна. Себе навіть називала «садоводом», насаджувала багато квітів у дворі.

У радянський період умови життя вченого знову дещо покращилися: він зміг домовитися, і його будинку та майна не торкнулася хвиля націоналізації та вилучення, хоча декілька разів відбувалися напади на оселю з метою пограбування (один був вже в 1934 р., після складних голодних 1932–1933 рр.). Про заможність ученого в той час свідчить те, що навіть дружина з 1924 р. пішла з роботи і перебувала на утриманні Дмитра Івановича. Хоча інколи вона займалася переписуванням рукописів чоловіка для друку, за що отримувала платню як техперсонал. Найскладнішим був лише період, коли Дмитра Івановича звільнили з музею і була тримісячна затримка з оплати жалувannya від ВУАН (із середини жовтня по середину січня) [4, с. 277].

Під час цих подій Серафима Дмитрівна писала Наталії Дмитрівні Полонській-Василенко: «Еще никогда так у нас не было, потому-то мы и приуныли» [4, с. 276]. В той час навіть зібралися продавати бібліоте-

ку Дмитра Івановича для отримання коштів на проживання та допомоги зв'язки Яворницького з першими посадовими особами Радянської України. Саме завдяки зверненню вченого до них вдалося відновити щомісячне жалування з Академії, яке становило 102 крб. 50 коп. на місяць. А з вересня цього ж 1934 р., після чергового звернення Д. І. Яворницького до Затонського, його підвищили до 150 крб. Опісля ще декілька разів відбувалося підвищення [4, с. 281]. Проте звичними були затримки з виплатою, що непокоїло подружжя, змушувало звертатися до посадових осіб та до бухгалтерії Академії, в чому завжди допомагала друг сім'ї Н. Д. Полонська-Василенко.

Відтепер більше часу перебуваючи вдома, Д. І. Яворницький все одно не покладав рук: знаходив різну роботу (упорядковував Словник, готував доповіді для виступів на сесіях ВУАН) і заробіток (писав спогади про В. В. Тарновського, а також про І. Ю. Рєпіна на прохання художника І. Е. Грабаря). Звичайною справою для академіка було написання різноманітних заміток у місцеву пресу [5].

На початку 1930-х дружина академіка почала дуже хворіти, почалися значні проблеми з ногами, тому подовгу залишала Дмитра Івановича самого, від'їжджаючи на один-два місяці до санаторіїв у Єсентуки, Сочі, Кисловодськ, на Кавказ (Цхалтубо, Кутаїсі) [4]. Поїздки відбувалися по путівках від АН УРСР, що надавалися рідним, зокрема дружинам від наукової установи [4, с. 282]. Із 1935 р. академік взяв служницю Катерину, яку пізніше сприймали як дочку і опікувалися її навчанням та матеріальним становищем [9]. Катерина прожила з ними все життя і залишилася жити в будинку після їх смерті, разом із сестрами Серафими Дмитрівни.

У більш важких справах по господарству допомагали його студенти, зокрема Микола Костюк, якого Яворницькі називали «секретарем», і Павло Козар [5]. До хлопців він теж ставився як до синів. Микола Костюк був постійним помічником по господарству і супровідником академіка під час відряджень до Києва на сесії Академії наук УСРР [6].

До речі, міф, що благоустроєм міста (вирішення комунальних питань, підтримання чистоти на вулицях, біля будинків усіх форм власності і т. д.) опікувалася радянська влада, не підтверджується документами. Подібну практику почали впроваджувати лише через десятки років, до цього часу це все лежало на плечах мешканців міста, що сприймалося за норму, на відміну від сучасності [7; 12].

У холодні пори року, зокрема під час хвороб, характерно для повсякдення у подружжя було читання літератури. Коли Дмитро Іванович почував себе гаразд, він читав у себе у кабінеті, а іншим часом уголос декламували Серафима Дмитрівна чи Катерина. Уподобання були найрізноманітніші: від пригод М. М. Миклухо-Маклая та Стенлі

Генрі Мортон до величезної спадщини Л. М. Толстого, якою особливо зацікавилися. Це окрім спеціалізованої літератури, якою до останнього цікавився дослідник і виписував все необхідне. Інколи розважали себе пасьянсом (карткова гра) [4].

Знаючи гостинність Дмитра Івановича, не можна уявити його будинок без численних відвідувачів, що розбавляли щоденність та були втіхою для його господарів. У спогадах про вченого згадують як про невибагливу, просту людину, без великих вимог до життя. Та й сам Дмитро Іванович говорив про це, формуючи такий образ, ведучи мову, що не подобається сидати на м'які меблі, бо то шкідливо для здоров'я – «панськими витребеньками» називав [11, с. 66]. Проте сам зізнався своєму хрещенику – Георгію Тушкану: «Не стає вже паперу (зігхає), люблю, грішник, писати на доброму папері гарним пером, тоді й думка летить, ніде не затримується... Оце написав кумові, Іллі Юхимовичу Репіну, щоб знову надіслав мені паперу з Фінляндії».

Окрім того, Д. І. Яворницький полюбляв користуватися старовинними речами. Наприклад, побувавши в будинку Дмитра Івановича, Г. Тушкан згадував про годинники: «Долинув гучний, надпотужний, з переливками звук – і весь дім заповнив мелодійний передзвін... З першим ударом старовинного годинника пролунав другий, третій. Били механізми, що стояли в різних кімнатах, часом по двоє-троє разом, вибовкували не водночас, а з перервами, щоб не заглушили одне одного. А господар сидів зачарований: «Люблю слухати час» [11, с. 67].

Будинок Дмитра Івановича був обставлений вишуканими дорогоцінними раритетними меблями та речами. Навіть стіни історик вирішив розмалювати козацькою тематикою, що дивувало гостей. І це при тому, що в той час модно було стіни обклеювати шпалерами. Як відмічав російський філософ В. М. Розін: «Російський інтелігент віддавав перевагу життю в світі книжок, ідей, аніж у сірій, а часом і страшній російській дійсності». Тобто так вчений хотів вдома зробити свою «Запорозьку Січ», абстрагуватися від сучасної йому дійсності.

Отже, повсякдення Д. І. Яворницького першої половини ХХ ст. більшою мірою проходило в комфортних умовах, у затишному будинку. Це було великою заслугою самого Дмитра Івановича як харизматичної особистості, котрий, завдяки своїй умілості, втілював мрію життя – побудував вишуканий «курінь», себто будинок на березі Дніпра. І це у той час, коли інтелігенція жила убого, у складних умовах. Так, були труднощі і в академіка, зокрема в періоди війни, коли хотів навіть втекти з міста, під час революції, перегинів радянської влади, але в мирні роки матеріальні умови інтелігента старшого покоління протягом ХХ ст. були досить прийнятні. Затишну атмосферу допомагала створити і помічник та надійний порадник – друга дружина академіка Серафима Дмитрівна.

Бібліографічні посилання

1. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту / В. Домонтович. – К., 1999.
2. Дніпропетровськ: віхи історії / А. Г. Болебрух, І. Ф. Ковальова, І. С. Сто-роженко, М. Е. Кавун; передне слово І. І. Куліченка. – Д., 2001.
3. Дубровський В. Дмитро Іванович Яворницький / В. Дубровський // Чабан М. П. Сучасники про Д. І. Яворницького / М. П. Чабан. – К., 2006. – С. 102–118.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Васи-ленко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.
5. Козар П. А. На Дніпрельстан через пороги / П. А. Козар. – Д., 2000.
6. Костюк М. П. Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька. Докум. вид. / М. П. Костюк; упоряд. М. П. Чабан. – Д., 2008.
7. Обязательное постановление Екатеринославского окрисполкома 8 янва-ря – 4 ноября 1926 г. // Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 5, оп. 2, спр. 2036, арк. 69.
8. Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, пер-спективи розвитку музейної галузі : зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з про-блем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетр. іст. музею ім. Д. І. Яворницького). – Вип. 11. – Д., 2009.
9. Спогади К. І. Литвиненко від 26.07.1984 // Дніпропетр. нац. іст. музей ім. Д. І. Яворницького. – Ф. 10, спр. 47688.
10. Старостін В. С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ: Нариси з історії міста / В. С. Старостін. – Д., 2004.
11. Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. П. Чабан. – К., 2006.
12. Центральный державный архив вищих органов власти та управління Укра-їни. – Ф. 5. – Обязательные постановления, циркуляры и распоряжения Екатери-нославского губисполкома, оп. 2, спр. 129.

Надійшла до редколегії 17.06.2015

УДК 94 (477) «1917/1918»

М. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ ПЕРІОДУ ПОЧАТКОВИХ ЕТАПІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

Зроблено спробу проаналізувати на основі мемуарної літерату-ри основні здобутки та прорахунки Катеринославської еліти періоду національно-визвольних змагань.

Ключові слова: національна еліта, еліта, інтелігенція, Мала Рада, «істо-рична нація».

М. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭЛИТА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ
В ГОСУДАРСТВЕННО-СОЗИДАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ
ПЕРИОДА НАЧАЛЬНЫХ ЭТАПОВ УКРАИНСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ (март 1917–апрель 1918 гг.)**

Сделано попытку проанализировать на основании мемуарной литературы главные достижения и прощеты Екатеринославской элиты в период национально-освободительных соревнований.

Ключевые слова: национальная элита, элита, интеллигенция, Малая Рада, «историческая нация».

М. А. Man'ko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**NATIONAL ELITE OF EKATERINOSLAVSHCHINA
IN STATE AND CREATIVE PROCESSES OF THE PERIOD
OF THE INITIAL STAGES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION
(march 1917 – april 1918)**

During the creation of the national state, one of the most important things in Ukraine is still remain the overestimation of its own past history, studding of the ways of forming of the national elite in different periods of the Ukrainian history. The investigations that today are devoted to the national liberation struggle of Ukrainian people (March 1917 – April 1918) presents the events in Ukraine. The question about the formation and functioning of the national elite in context of fundamental changes in the Ukrainian society. The main component in the estimation of the political situation is the analysis of competence of the state employees. In this article it was made an attempt to analyses with the help of common concrete historical methods and in the light of elitistic theories of cultural scientific potential of the Ukrainian national elite together with the state building and to stress the common tendencies of the formation of the national elite during the national liberation struggle. Problems of interrelation of the central and regional elite rise. The reasons of defeat of the Central Rada in fight for independence of Ukraine are opened.

Key words: national elite, elite, intelligentsia, Small Soviet, «historical nation».

На початку другого десятиліття ХХІ ст. Україна зіткнулася з рядом викликів, які не були вирішені на попередніх етапах державотворення. Це наявність сформованого громадянського суспільства та відповідальної національної еліти, яка б вдало функціонувала на всіх щаблях влади. Тож сьогодні як ніколи актуальним залишається вивчення функціонування національних еліт на всіх етапах державотворення.

Питання формування, циркуляції та функціонування еліт у різні епохи історичного розвитку світових цивілізацій розробляли: Аристотель, Платон, Макіавеллі, В. Парето, Г. Моска, К. Мангейм, Р. Міхельс, Х. Ортега-і-Гасет, М. Вебер, А. Тойнбі та ін. [2, с. 5; 11, с. 91]. На українських землях цей напрям починає активно розвиватися на початку ХХ ст. у працях Д. Донцова, М. Шаповала та В. Липинського. Значний вклад у розуміння поняття «еліти» внесли й українські вчені: В. Андрущенко, В. Горський, В. Журавський, М. Михальченко [11].

У радянський період у вітчизняному суспільствознавстві поняття еліти майже не використовувалося. Воно розглядалося лише в контексті буржуазних суспільств [11, с. 92]. Тракткування поняття «національна еліта» на сьогодні є дискусійним. Доктор економічних наук, професор С. Вовканич розглядає національну еліту як «відкриту систему з перманентними процесами, до яких може долучитися кожен, хто здатний своїм інтелектом, духом, хистом, творчістю та іншими достоїнствами, особистими якостями збагатити національну скарбницю знань, досвіду, цінностей, здобутків» [4, с. 191]. О. Воронянський трактує «національну еліту» як різновид політичної еліти в суспільствах, побудованих на національних засадах, яка здійснює політичну владу від імені нації як колективного носія суверенітету [5, с. 207]. Під поняттям «національна еліта» автор розумітиме усіх представників політичної, економічної, інтелектуальної, професійної, військової еліти, що проживали на території України, визнавали концепт української національної ідеї та своїм головним завданням вбачали політичний та культурний провід української нації.

Питання еволюції української еліти недостатньо вивчене як вітчизняними, так і закордонними політологами та істориками. Радянські науковці ігнорували питання державотворення в УНР, ЗУНР, Українській Державі. Дослідники української діаспори заклали основи вивчення процесу формування еліт на українських землях у період національно-визвольних змагань. У роботах І. Лисяка-Рудницького, П. Феденка процес становлення української еліти розглядається як синтез низки внутрішньополітичних і зовнішньополітичних факторів [3; 13; 14]. Історики діаспори (Р. Млиновецький, П. Мірчук, Т. Гунчак) у своїх працях дещо ідеалізують представників політичного Олімпу того періоду, зокрема: В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюру.

Сучасні українські дослідники зробили значний вклад у вивчення Української революції, зокрема персоналій. Проте свою увагу вони звертають переважно на осіб, діяльність яких була тісно пов'язана із центральними органами влади, тоді як представники регіональних еліт залишаються поза їх увагою [3; 13; 14]. Хоча останнім часом з'являються дослідження, що висвітлюють революційні події напе-

риферії [8; 15]. У спогадах М. Омеляновича-Павленка, П. Феденка, І. Мазепи містяться відомості про розгортання революційних подій на Катеринославщині [9; 12; 16]. Сучасні дослідження репрезентовані низкою наукових публікацій, що висвітлюють як діяльність окремих персоналій в 1917 р., так і перебіг подій [1; 6; 10].

У лютому – березні 1917 р. у зв'язку з падінням царського режиму українське суспільство опинилося у складних умовах. В один момент було зруйновано старі інститути влади, а на їх місці почали формуватися нові. На Катеринославщині з початком революції у боротьбі за владу зійшлися російські більшовики, що почали набирати ваги у великому промисловому центрі, адміністрація Тимчасового уряду та власне українські сили. Таким чином, можна стверджувати, що на теренах Катеринославської губернії було представлено три елітарні гілки, кожна з яких мала різні політичні платформи та цілі. У статті мова піде про спробу формування місцевою національною елітою осередків української влади у зазначеному регіоні.

Функціонери Центральної Ради, які з початком революції взяли на себе відповідальність піднімати українську справу в Катеринославській губернії, вказували на слабкість національних сил у регіоні. Зокрема, П. Феденко у книзі «Ісаак Мазепа. Борець за волю України» зазначав: «Українські сили в самому місті Катеринослав були дуже малі і не на високому рівні» [16, с. 21].

Причини слабкої підтримки українського руху серед місцевого населення необхідно шукати в соціальній структурі тогочасного суспільства. Більшість населення Катеринославщини – робітники, які з усіх усюд величезної Російської імперії стікалися до залізного серця України, тож для них українська справа була чужою. Суттєвою проблемою був і низький рівень освіченості українського селянства, що репрезентувало значну частину української нації. М. Шаповал, український соціолог та учасник революційних подій, характеризуючи українське селянство, писав: «Культурний рівень селян був дуже низький» [20, с. 8], «селянство на Україні було майже неграмотне (неграмотних між українцями на 1917 р. – 71 %, на селах ще більше)» [21, с. 28].

Це явище тодішнього українського соціуму яскраво демонструє на сторінках своєї біографічної книги П. Феденко: «Мазепа зустрічався з делегатами (мова йде про Селянський з'їзд), малосвідомими національно селянами, які повторяли демагогічний клич російської пропаганди: «Воно автономія, – само собою це ще нічого, но територія – значить земля панам!... росіяни казали, що українці не зможуть переселитися за Волгу, за Урал і на Північний Кавказ, коли їм не вистачить землі в Україні. Несвідомі селяни казали: – От тобі автономія! Значить і Сибір не наша, і Кавказ не наш?» [16, с. 24].

Виплекані столітньою російською пропагандою, замучені важкою працею, консервативні селяни навряд чи могли прилучитися до національних прагнень українців, якщо їм не гарантувалося одного – справедливого вирішення аграрного питання, та поки що із цим центральна влада зволікала. Не до кінця розуміла домагань українців інтелігенція. І. Мазепа, згадуючи перебіг революційних подій на Катеринославщині, зазначав, що представники українства, які зібралися у травні 1917 р. на губерніяльний український з'їзд, не мали чіткої мети [9, с. 35].

На тлі причин, що гальмували популяризацію української ідеї серед широких верств населення, була одна найголовніша – відсутність власної сформованої національної еліти, яка б вдало функціонувала на всіх рівнях управлінської вертикалі. На основі мемуаристики проаналізуємо, до яких реальних кроків вдалася еліта Катеринославщини для організації української політичної влади в губернії.

Першим реальним кроком, який би мала вчинити свідомі частини українства з початком революції – створення власних крайових органів влади. Натомість бачимо, як у перші дні революції у Катеринославі утворилася Рада солдатських і робочих депутатів, в якій український елемент був незначним. Паралельно з Радою організовується і губернський Виконавчий комітет, де знову-таки українців було небагато [7; 9; 16]. Тимчасовий уряд також не гаяв часу. Замість царської адміністрації було призначено губерніяльного комісара К. Гесберга, відомого своїми антиукраїнськими поглядами [11, с. 24].

У той момент, коли неукраїнські сили організовували свої органи влади, українська інтелігенція влаштовувала демонстрації та починала свою роботу на культурному поприщі. 11 березня 1917 р. було відновлено діяльність катеринославської «Просвіти», починають закладатися українські школи, створюється Українське учительське товариство, але на політичну організацію не було звернено належної уваги [7, с. 61; 9, с. 37]. Лише наприкінці травня українці після губерніяльного з'їзду спромоглися організувати Українську губерніяльну раду.

Активний учасник українського руху у губернії І. Мазепа зазначав, що рада збиралася регулярно, хоча й нагадувала радше засідання «Просвіти» [9, с. 36]. Полковник Омелянович-Павленко у своїх спогадах відмічав, що на початку жовтня відбулися збори губерніяльної ради. Вони, на його думку, були багаточисленними та «політично досить солідно представлені...» [12, с. 61]. Натомість П. Феденко та І. Мазепа стверджували, що українські політичні партії, хоч і були представлені в Катеринославі, проте залишалися досить слабкими [16, с. 21–22; 9, с. 38].

Свідченням неефективної роботи політичних українських партій може бути і відсутність їх осередків у віддалених повітах губернії.

У доповідній записці П. Феденка до вищого керівництва Центральної Ради, датованій від 09 серпня 1917 р., зазначалося, що у центрі Криворізького залізорудного басейну не було жодної української партії [16].

Влітку – восени 1917 р. поступово починає зростати авторитет проукраїнських сил. Індикатором підтримки стали вибори до міської Думи, що відбулись у серпні 1917 р., і на яких український рух отримав близько 6 500 голосів [7, с. 40]. Прикладом активізації політичних домагань українців є і звернення вчительства Катеринославщини до П. Стебницького, в якому останні висловлювали обурення щодо політики Тимчасового уряду, «...який зважився політичною межею різати живе тіло етнографічної України і землю сивого Запорозжя – Катеринославщину лишив поза владою автономного українського уряду» [15].

Поглиблення протистояння між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, а також передчуття швидкого краху останнього наvertало до української ідеї навіть ворожі до неї елементи. У жовтні 1917 р. Катеринославська дума ухвалила резолюцію, в якій вказувала на те, що Тимчасовий уряд порушує право української нації на самовизначення. Справжнім випробуванням для українських сил стали вибори до Всеросійських установчих зборів, що відбулися наприкінці листопада 1917 р., на яких український блок здобув перемогу [10, с. 29]. Поряд із цим до центральних органів влади надходили заяви про організації місцевих органів влади. Так, наприклад, у заяві від 13 листопада 1917 р. зазначалося, що на Шмаківській копальні на Катеринославщині закладено районний виконавчий комітет Української організації. Його очільником обрано І. Грабаренка [17].

Проголошення III Універсалу Української Центральної Ради в Києві стало важливою віхою у державотворчому процесі. Проте ані проголошення федерації, ані обіцянки швидкого вирішення соціальних проблем не могли вже повернути Центральній Раді прихильності широких верств населення. Представники національної еліти Катеринославщини П. Феденко та І. Мазепа стверджували, що у краї Універсал не викликав особливого ентузіазму через усвідомлення свого безсилля у розбудові федерації [7, с. 44; 14, с. 30].

Відсутність цілісного підходу до пропагандистської діяльності виявлялася не лише у відсутності упродовж тривалого часу власного періодичного видання, що висвітлювало б основні віхи пробудження українства у Катеринославській губернії, а й у відсутності механізму запобігання поширенню ворожих агіток, зокрема більшовицьких. Підтвердження цього факту знаходимо на сторінках біографічної книги П. Феденка, який зазначав: «...всюди по найглухішим селах, уже були поширені друковані документи російського совєтсько-

го уряду Леніна: «Декрет про землю», «Декрет про війну» і інші. Ці прокламації висіли всюди... Ніхто не перешкоджав ширенню цих демагогічно зложених документів» [14, с. 34].

Револьюційні події 1917 р., породжені війною та соціальною напругою у суспільстві, загострили й національне питання, проте провідники українства ані в центрі, ані на місцях не були готові перейняти на себе роль політичних лідерів. На другий план відкидали як роботу в середовищі народних мас, так і організацію політичних інституцій. Представники катеринославських українців зосереджували свою увагу перш за все на культурно-просвітницькій роботі, тоді як політику залишали на потім.

Суттєвим прорахунком, який допустила національна еліта у Катеринославській губернії – відсутність власного агітаційного апарату, який би вчасно та зрозуміло доносив до малограмотного населення краю основні прагнення та домагання як Центральної Ради в цілому, так і її регіональних представництв.

Отже, головну битву за Катеринославську губернію представники українських сил програли не на полі бою у прямому протистоянні з більшовиками, а тоді, коли зайняли позицію очікування й ухиляння від політичного супроводу нації.

Бібліографічні посилання

1. **Буланова Н.** Діяльність місцевих органів влади Катеринославщини у 1917 (на прикладі Карнаухської волості) / Н. Буланова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 7. – 2010. – С. 55–61.
2. **Васильєва Л. Н.** Теория элит: социология политики / Л. Н. Васильева. – М., 2011.
3. **Верстюк В.** Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років : зб. наук. ст. / головн. ред. Р. Я. Пиріг; НАН України; Інститут історії України. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 5–22.
4. **Вовканич С.** Пріоритет еліти–інтелект і творчість у злагоді з духовністю / С. Вовканич // Сучасність. – 1997. – Ч. 7–8. – С. 189–197.
5. **Воронянський О.** Національна еліта сучасної України: проблема визначення [Електронний ресурс] / О. Воронянський // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 205–207. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukralm_2012_8_66.pdf.
6. **Грачевська Т.** Панас Феденко в революційних подіях 1917–1919 років на Катеринославщині / Т. Грачевська // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 1. – 2004. – С. 69–75.
7. **Дорошенко Д.** Історія України 1917–1921 рр. : у 2 т. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932.
8. **Логінов О.** Вінниця у 1917: Революція у провінційному місті / О. Логінов. – Вінниця, 2011.
9. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К., 2003.

10. **Малиновський Б.** Катеринославська губерніальна рада / Б. Малиновський // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 1. – 2004. – С. 130–135.
11. **Марусик Т.** Еліта як духовно інтелектуальний феномен суспільства / Т. Марусик // Регіональні та національні еліти: Хто формує політику? – Чернівці, 2002.
12. **Омелянович-Павленко М.** Спогади командарма (1917–1920) / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007.
13. **Солдатенко В.** Революційна доба в Україні 1917–1920 / В. Солдатенко. – К., 2011.
14. **Солдатенко В.** Українська революція / В. Солдатенко. – К., 1999.
15. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині: Т. 1 / упоряд. Г. М. Іванущенко. – Суми, 2010.
16. **Феденко П.** Ісаак Мазепа. Борець за волю України / П. Феденко. – Лондон, 1954.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 5.
18. ЦДАВОВ України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 44, арк. 7.
19. ЦДАВОВ України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 44, арк. 11.
20. **Шаповал М.** Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1928.
21. **Шаповал М.** Великий зрив. Нарис з історії Української революції 1917 – 1920 / М. Шаповал // 1 част.: Доба Української Центральної Ради. – Львів, 1936.

Надійшла до редколегії 20.04.2015

УДК 94(477.63)«1960–1985»

Н. М. Шейміна

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

УЧАСТЬ ДНІПРОПЕТРОВЦІВ У ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУХІ УКРАЇНИ (1960–1985 рр.)

Використано матеріали про участь дніпропетровців у дисидентському русі. Окреслено проблеми та особливості дисидентського руху в Україні. Висвітлено долі учасників дисидентського руху, їх боротьба за демократизацію суспільства та незалежність України.

Ключові слова: дисидентський рух, методи боротьби, шістдесятники, термін покарання, трагічні форми опору.

Н. М. Шеймина

*Днепропетровский национальный исторический музей
имени Д. И. Яворницкого*

УЧАСТИЕ ДНЕПРОПЕТРОВЦЕВ В ДИССИДЕНТСКОМ ДВИЖЕНИИ УКРАИНЫ (1960–1985 гг.)

Использованы материалы об участии днепропетровцев в диссидентском движении. Очерчены проблемы и особенности диссидентского движения в Украине. Освещены судьбы участников диссидентского движения, их борьба за демократизацию общества и независимость Украины.

Ключевые слова: диссидентское движение, методы борьбы, шестидесятники, сроки заключения, трагические формы сопротивления.

N. M. Sheimina

Dnipropetrovsk national historical Museum. D. I. Yavornytsky

PARTICIPATION OF DNIPROPETROVSK CITIZENS IN THE DISSIDENT MOVEMENT OF UKRAINE (1960–1985)

This article contains material on the participation of Dnipropetrovsk citizen in Ukraine the dissident movement. Problems and features of dissident motion are outlined. Participants highlighted the fate of the dissident movement, their struggle for democratization and independence of Ukraine. The dissident movement in Ukraine was the manifestation of the national liberation movement aimed at the democratization of political life. Proponents of the national-cultural rights protested against purposeful Russification policy, destruction of monuments of history and culture, unlawful arrests, harassment of national intelligence and the like. Dissident activity consisted of different components: personal actions, cultural, political, public, social independent social initiatives, national and religious movements.

Key words: dissident movement, methods of struggle of the sixties, sentences, tragic forms of resistance.

Після початку процесу розвінчання культу особи Й. В. Сталіна та демократизації радянського суспільства в Україні та в інших республіках Радянського Союзу зароджується дисидентський рух. З'являються організації, що намагаються діяти легальними методами, спираючись на пропаганду та агітацію серед населення. Головними центрами активності українського дисидентського руху були міста Київ і Львів. Відкриті прояви інакомислення спостерігалися також у містах Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Одесі, Дніпропетровську [1, с. 20–21]. За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які протягом 60–70-х рр. XX ст. брали участь у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі осіб. Се-

ред них були інженери, лікарі, вчителі, журналісти, робітники, науковці, літератори, студенти, митці, священнослужителі, селяни [8, с. 94–95; 10, с. 84].

Показано, що Національно-культурницький напрям у дисидентському русі базувався на необхідності духовного і культурного відродження українського народу, передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав протестували проти цілеспрямованої русифікаторської політики, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції тощо. Наприкінці 50-х рр. XX ст. з'явилася нова течія, яка становила цілий етап розвитку українського національного руху. Цей рух отримав назву «рух шістдесятників». Основу його складали молоді люди, розбуджені хрущовською «відлигою»: поети, художники, музиканти, історики, публіцисти.

Головний зміст руху – боротьба проти русифікації України, відродження національної культури. Рух шістдесятників пройшов складний шлях до відвертого громадянського протистояння владі. Саме цей рух заснував перші осередки громадянського суспільства та визначив подальший розвиток руху опору в Україні [16, с. 156].

Серед дослідників, що займалися вивченням дисидентського руху, слід виділити авторів монографічних праць. Це Л. Олексієва, Б. Захаров, Г. Касьянов, В. Овсієнко, Л. Русначенко. Їх праці присвячені загальному розвитку дисидентського руху. Водночас роботи про історію та розвиток дисидентського руху в окремих регіонах майже відсутні. У Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького зберігаються матеріали О. Береславського, І. Сокульського, В. Сіренка, В. Макуха – учасників дисидентського руху в Дніпропетровській області. Використання цих документів, поряд з іншими, дозволило автору повніше освітити тему участі дніпропетровців у дисидентському русі опору в Україні.

У 1968 р. події «Празької весни» у Чехословаччині остаточно розвіяли міф про «соціалізм із людським обличчям». Ця подія стала початком руху опору «шістдесятників», який в той час набув трагічних форм. Так, 5 листопада 1968 р. колишній член Української Повстанської Армії і політ'язень, учасник дисидентського руху опору на Дніпропетровщині Василь Макух приїхав до Києва, вийшов на Хрещатик, облив себе бензином і підпалив. Потім, палаючи як факел, біг і кричав: «Хай живе вільна Україна!».

Василь Омелянович Макух (14.11.1927, с. Каров-Рава Сокальського району Львівської області – 6.11.1968, м. Київ) мав світогляд, що формувався під впливом національно свідомих батьків і сусідів, а також у читальні товариства «Просвіта». У 1944 р. він вступив до лав Української Повстанської Армії, яка діяла на теренах Західної

України. Його призначили у військову розвідку, в якій мав псевдо «Микола». У 1946 р. під час збройної сутички Василя Макуха було поранено – одна із куль спричинила перелом правої ноги вище коліна.

15 лютого 1946 р. В. Макух неспритомним опинився у стінах Вєликомостівського районного відділу НКВС, де витримав важке слідство у Львівській тюрмі № 4 (сумнозвісній «Бригідки»). 11 липня 1946 р. військовим трибуналом Львівського гарнізону він був засуджений до 10-ти років каторжних робіт з обмеженням у правах на п'ять років. Термін ув'язнення відбував у сумнозвісному Дубровлазі – на станції Потьма у Мордовії та в концтаборах Сибіру [30].

18 липня 1955 р. В. Макух був звільнений з ув'язнення і висланий на спецпоселення. На засланні Василь Макух познайомився з Лідією Іванівною Запарою, засудженою за перебування на примусових роботах у Німеччині, яка була родом із міста Дніпропетровська. Одружившись із нею, В. О. Макух переїхав з дружиною до міста Дніпропетровська, тому що повернутися в Західну Україну не мав права [12].

Не маючи освіти та професії, він влаштувався працювати у цех вогнетривів заводу «Промцинк», а згодом, за станом здоров'я, влаштувався слюсарем з ремонту побутової електротехніки. Працюючи, вступив на навчання до вечірньої школи і отримав атестат про середню освіту. Потім спробував поступити на навчання до Дніпропетровського університету. Але його не зарахували на навчання, тому що він мав судимість за політичними статтями.

Усе своє життя В. Макух не сприймав радянської влади. Його боляче вражала русифікація України, приниження української мови, обурювала існуюча несправедливість. Весь цей час він не приховував своїх політичних поглядів і націоналістичних переконань, брав участь у виданні та розповсюдженні творів самвидаву. Ввечері 5 листопада 1968 р. зарубіжні радіостанції на весь світ повідомили приблизно таке: «Громадянин України Василь Макух, протестуючи проти комуністичного тоталітаризму, поневолення українського народу та агресії СРСР проти Чехословаччини, здійснив у Києві акт самоспалення. Перед мужнім вчинком українця-патріота схилив голову вся прогресивна світова спільнота». Василь Опанасович Макух, отримавши опіки шкіри 70 %, помер у лікарні у віці 40 років. Похований 14 листопада 1968 р. у лівобережній частині міста Дніпропетровська на цивільному кладовищі житлового масиву Клочко.

10 лютого 1969 р. ще один мешканець міста Дніпропетровська Микола Олександрович Береславський на знак протесту проти беззаконня і свавілля існуючої влади також вирішив здійснити акт самоспалення біля пам'ятника Т. Г. Шевченку. Проте погодні умови – сніг та холод, а також відсутність достатньої кількості народу змусили його перенести акт самоспалення до вестибюлю Київського універси-

тету ім. Т. Г. Шевченка. Він повісив на себе саморобні плакати з написом: «Боріться за законні права української мови» та «Свободу діям української культури» і намагався себе підпалити, але його схопили та передали до рук співробітників КДБ.

Микола Олександрович Береславський (18.05.1924, с. Новоспівка Бердянського району Запорізької області – 12. 08. 2006, м. Дніпропетровськ) був очевидцем колективізації, розкуркулення і виселення українських селян на північ, голодомору в 1932–1933 рр., репресій 1930-х рр. Середню школу закінчив у 1941 р. Під час Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. М. О. Береславський за розповсюдження патріотичної української літератури, яку отримував від похідної групи ОУН, був депортований до Німеччини.

Після звільнення, 5 квітня 1945 р. М. О. Береславський був мобілізований до Радянської армії. Служив у Німеччині, Чехословаччині і Австрії. У 1949 – 1953 рр. М. О. Береславський навчався в Бердянському та Донецькому педагогічних інститутах. Обурений політикою русифікації в Україні, порушеннями прав людини, дисидент у 60-х рр. XX ст. поширював інформацію про масові арешти і розповсюджував самвидав.

М. О. Береславський зневірився в можливості домогтися справедливості і вирішив на знак протесту проти беззаконня провести акт самоспалення. Київський обласний суд інкримінував М. О. Береславському антирадянську діяльність, намір самоспалення. 30 травня 1969 р. Київський обласний суд засудив М. О. Береславського за 62-ою ч. 1 статтею КК УРСР до 2,5 років позбавлення волі в таборах суворого режиму [30].

Після звільнення в 1971 р. М. О. Береславський попри тяжкий стан здоров'я, співпрацював із журналами «Український вісник», «Пороги», «Монастирський острів». За кордоном були опубліковані його праці «Хто винен?», «Куди йдемо?», «Мовні проблеми слід вирішувати справедливо», «Хто і як встановлює радянську владу в Україні» [2, с. 445–454]. 28 серпня 1992 р. М. О. Береславського було реабілітовано. Указом Президента України від 26 листопада 2005 р. він нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. тиск з боку влади на інакомислячих ще більше посилювався. Так, у місті Дніпропетровську на 4,5 роки був засуджений поет Іван Григорович Сокульський за написання і поширення «Листа творчої молоді Дніпропетровська».

Іван Григорович Сокульський (13.07.1940, хутір Червоноярський Синельниківського району Дніпропетровської області – 22.06.1992, м. Дніпропетровськ) – поет, правозахисник, член Української Гель-

сінської групи. «Лист творчої молоді міста Дніпропетровська» – звернення-протест патріотичних дніпропетровців [11, с. 87–99]. Ідея написання колективного листа-протесту виникла після того, як партійна преса провела нищівну кампанію проти роману Олеса Гончара «Собор».

Особливо активно критикували роман у місті Дніпропетровську. Секретар Дніпропетровського обкому Компартії України О. Ф. Ватченко впізнав себе в негативному герої роману. «Лист творчої молоді» став поштовхом зародженню дисидентського руху в Дніпропетровській області. Ті, хто захищав роман та висловлював обурення проти цькування Олеса Гончара, були звільнені з роботи, вигнані з університету та отримали партійні стягнення.

14 червня 1969 р. поет Іван Сокульський як співавтор «Листа» і його розповсюджувач був заарештований управлінням Комітету державної безпеки у Дніпропетровській області [29; 31]. Його також звинуватили у наклепі на радянську дійсність і розповсюдженні у своєму оточенні літератури антирадянського змісту [15, с. 173, 187]. 27 січня 1970 р. І. Г. Сокульського було засуджено Дніпропетровським обласним судом за 62-ю ч. 1 статтею Карного кодексу УРСР – «антирадянська агітація і пропаганда» – на 4,5 роки з відбуванням покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму у Мордовії, з кінця 1971 р. – у Владимирській в'язниці, потім – у психіатричній лікарні мордовської зони ЖХ-385 / 3 [25, с. 169–173].

Вдруге І. Г. Сокульський був заарештований 11 квітня 1980 р. 13 січня 1981 р. він був засуджений до 5-ти років ув'язнення в тюрмі, 5-ти років у таборах особливого режиму з подальшим засланням на п'ять років. Дії підсудного суд кваліфікував за 62-ю ч. 2 статтею Карного кодексу УРСР та визнав його особливо небезпечним рецидивістом. Йому інкримінували як наклепницькі в основному вірші, навіть ті, за які він уже був покараний у 1969 р., наприклад «Ностальгія».

Винним він себе не визнав і відмовився давати покази. Останнє слово І. Г. Сокульський виголошував 6 годин. Термін покарання відбував у Чистопольській тюрмі та в таборі особливого режиму ВС-389 / 36 у селищі Кучино Пермської області. За 9 днів до закінчення тюремного терміну 3 квітня 1985 р. дисидент був утретє заарештований і засуджений Чистопольським міським судом до трьох років таборів за сфабрикованими звинуваченнями у «хуліганстві». У жовтні 1985 р. переведений на дільницю особливо суворого режиму Кучинського табору ВС-389 / 36-1 Пермської області. Неодноразово його карали штрафним ізолятором за відмову від роботи та інші «порушення режиму». У 1987 р. І. Г. Сокульський був переведений на 1 рік в одиночну камеру та позбавлений права на передачі.

І. Г. Сокульський був звільнений з ув'язнення у серпні 1988 р. Після повернення до Дніпропетровська працював в Українській Гельсінській спілці [26], був одним із засновників обласної організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Народного руху України, «Меморіалу». Очолював обласну організацію Української Республіканської партії. Із 1989 р. редагував і видавав журнал «Пороги» [23; 24]. Він активно підтримував відродження Української автокефальної православної церкви.

20 травня 1991 р. І. Г. Сокульський був жорстоко побитий в Дніпропетровську під час пікетування з вимогами демократичних перетворень в Україні. Це побиття призвело до різкого погіршення здоров'я. 22 червня 1992 р. Іван Григорович Сокульський помер. Похований у Дніпропетровську. Посмертно був прийнятий до Спілки письменників України (1995) та нагороджений орденом «За мужність» (2006), орденом Свободи (2010).

Після арешту в 1969 р. І. Г. Сокульського на допити в управління КДБ неодноразово почали викликати мешканця міста Дніпропетровська О. О. Кузьменка. З'ясувалося, що це він відвозив «Лист творчої молоді Дніпропетровська» до міст Києва і Львова, після чого цей лист потрапив за кордон і транслювався по радіо «Свобода».

Олександр Олексійович Кузьменко (26.02.1926, сел. Лоцкам'янка – 14.07.1999, м. Дніпропетровськ) – член Організації українських націоналістів, учасник Українського руху опору, політв'язень. Під час німецької окупації, влітку 1942 р., 16-річний Олександр Кузьменко був зв'язковим з районним проводом ОУН, розповсюджував націоналістичну літературу.

У березні 1944 р. за участь у національно-визвольній боротьбі був засуджений на 8 років. Покарання відбував в Інті (Комі АРСР). На засланні одружився з Оленою Федорівною Золотнюк із Галичини, яка була зв'язковою Української Повстанської Армії і за це отримала 10 років таборів.

Після закінчення осудного терміну родина приїхала жити до міста Дніпропетровська. Їхній будинок по вул. Арміїський, 20-А в 60 – 80-х рр. XX ст. став осередком українського національного життя у місті Дніпропетровську. Господарі дотримувалися народних звичаїв, релігійних свят, окрасою великої родинної бібліотеки були видання «Кобзаря». Це товариство відзначало дні пам'яті Т. Г. Шевченка, покладало квіти до його пам'ятника. З настанням перебудови в Україні родина Кузьменків брала активну участь у діяльності українських громадських організацій [21, с. 119–126].

Ще одним із фігурантів справи «Лист творчої молоді» став асистент Дніпропетровського металургійного інституту Савченко Віктор-Васильович (22.03.1938, м. Вознесенськ Миколаївської області). Він

відвідував літературне об'єднання імені Павла Кононенка при Дніпропетровському обласному відділенні Спілки письменників України, познайомився з літераторами. Коли вийшов роман Олеся Гончара «Собор», В. В. Савченко купив 40 примірників цього роману і роздав студентам. Під час допитів не назвав жодного прізвища. Але інші свідки показували, що одержували від В. В. Савченка три документи «самвидаву», а це вже «систематичне розповсюдження антирадянської літератури» [18, с. 153–163]. Він був покараний умовно за 187-ю, ч. 1 статтею на два роки з відтермінуванням відбуття покарання на три роки. Упродовж 1994 – 2002 рр. він очолював Дніпропетровську організацію Національної Спілки письменників України.

Другий співавтор листа – журналіст Михайло Скорик був затриманий як підозрюваний 20 серпня 1969 р. На суді М. Т. Скорик визнав себе співавтором «Листа», але за наявними у кримінальній справі матеріалами про «злочинну діяльність по виготовленню та розповсюдженню антирадянських документів» їх було виділено в окреме провадження для подальшого розслідування слідчими [22, с. 68–93]. У місті Новомосковську Дніпропетровської області у цій же справі за 187-ю, ч. 1 статтею Карного кодексу УРСР за розмноження та розповсюдження антирадянської літератури на 2,5 роки був засуджений робітник Микола Георгійович Кульчинський з відбуванням покарання у виправно-трудовій колонії загального режиму [10, с. 194–196].

Микола Георгійович Кульчинський (10.04.1947, м. Дубно Рівненської області) – журналіст, просвітянин, громадський і політичний діяч. У його родині панував дух української пісні, музики, літератури [7, с. 1–3].

М. Г. Кульчинський був заарештований 14 червня 1969 р. та звинувачений у розповсюдженні літератури самвидаву, яку залишав на вокзалах, автобусних станціях, розсилав на адреси з телефонних довідників [32]. Під час слідства і на суді тримався гідно, винним себе у скоєнні злочину не визнав. Після звільнення у 1973 р. працював на будівництві машиністом баштового крану. У 1994 – 2000 рр. депутат Полтавської обласної Ради народних депутатів, Народний депутат України III і IV скликання (2000 – 2006 рр.), член фракції «Наша Україна».

У селі Олександрополь Синельниківського району Дніпропетровської області в родині селян-нащадків запорозьких козаків 20 грудня 1937 р. народився Григорій Андрійович Приходько. У 1959 – 1964 рр. він навчався в Одеському інституті інженерів зв'язку. Проходив службу в лавах Радянської армії, офіцер. Уперше Г. А. Приходько був заарештований 27 грудня 1973 р. у місті Калузі. Розповсюдження ним листівок суд кваліфікував як «антирадянську агітацію і пропаганду з метою підризу та послаблення радянської влади». І хоча в

тексті листівок не було закликів ані до насильства, ані до повалення влади, 10 липня 1974 р. Г. А. Приходько був засуджений до п'яти років позбавлення волі в тюрмі та в таборах. Термін покарання відбував у пермському таборі № 36 та у Володимирській тюрмі.

Після повернення у рідне село Олександрополь вже 1 липня 1980 р. його було вдруге заарештовано за звернення до Голови КДБ СРСР Ю. В. Андропова з вимогою не допустити запроторення поета та дисидента І. Г. Сокульського до психлікарні. 13 січня 1981 р., разом з І. Г. Сокульським він був засуджений до 5-ти років ув'язнення в тюрмі, 5-ти років у таборах особливого режиму з подальшим засланням на п'ять років. Суд визнав їх особливо небезпечними рецидивістами. Термін покарання відбував у Чистопольській тюрмі та в таборі особливого режиму ВС-389/36 у селищі Кучино Пермської області. У зв'язку з ліквідацією таборів для політв'язнів та зміною внутрішньої політики в СРСР в липні 1988 р. Г. А. Приходько був звільнений.

У лютому 1989 р. Г. А. Приходько почав видавати й редагувати нелегальний журнал «Український час», який орієнтував українців на боротьбу за свою державу. У жовтні 1989 р. він став фундатором Української Національної партії – першої в новітній історії України політичної партії. Після проголошення незалежності України Г. А. Приходько відійшов від практичної політики і зайнявся політичною публіцистикою. Із 2003 р. – член редакційної ради журналу «Воля і Батьківщина» [14].

Дисидент, член Української Гельсінської групи Віталій Васильович Калініченко народився 3 січня 1938 р. у селищі Васильківка Васильківського району Дніпропетровської області. У 1960–1964 рр. він навчався в Київському інституті народного господарства, а згодом продовжив навчання в місті Ленінграді. Був заарештований у вересні 1964 р. за намір емігрувати з країни, але в січні 1965 р. його звільнили з-під варті.

20 липня 1966 р. В. В. Калініченко при спробі перетину радянсько-фінського кордону був заарештований. Під час проведення психіатричної експертизи в Інституті судової психіатрії ім. В. П. Сербського визнаний психічно здоровою людиною. 12 січня 1967 р. рішенням Мурманського обласного суду дисидент засуджений до 10 років таборів суворого режиму за звинуваченням у «спробі зради Батьківщини». 13 червня 1972р. він був переведений до табору ВС-389/36, у село Кучино Чусовського району Пермської області.

В. В. Калініченко брав активну участь в акціях за статус політв'язня, за поліпшення умов утримання в'язнів. На початку 1974 р. разом із групою політв'язнів він відмовився від радянського громадянства. У 1975 р. його було переведено до Володимирівської в'язниці, звідки почали возити по психіатричних лікарнях, а потім по-

вернули до табору у село Кучино. До кінця лютого 1976 р. дисидентів утримували на карантині, а потім його перевели в табірну лікарню, звідки звільнили 19 березня 1976 р.

Оселився В. В. Калініченко у батьків, у селищі Васильківка Васильківського району Дніпропетровської області, де перебував під адміністративним наглядом. У жовтні 1977 р. дисидент став членом Української Гельсінської групи. 23 жовтня 1977 р. він відіслав до Верховної Ради УРСР відмову від радянського громадянства, свій паспорт, військовий квиток і диплом про вищу освіту. 29 листопада 1979 р. В. В. Калініченка як члена УГГ було заарештовано за звинуваченням в «антирадянській агітації та пропаганді».

18 травня 1980 р. Дніпропетровським обласним судом В. В. Калініченко визнаний особливо небезпечним рецидивістом і засуджений до 10-ти років позбавлення волі в таборах особливо суворого режиму і п'яти років заслання. Із Дніпропетровського слідчого ізолятору його направили відбувати термін покарання у 10-й виправній трудовій колонії Дубровлагу в Мордовії. Із 10 жовтня 1980 р. термін покарання відбував на дільниці особливо суворого режиму в колонії ВС-389/36-1, у селі Кучино Чусовського району Пермської області.

Після серії відсидок у карцерах 15 жовтня 1981 р. за спробу передати на волю заяву-протест В. В. Калініченко був ув'язнений до одиначної камери терміном на 1 рік. 20 січня 1983 р., за активну участь в акціях протесту в таборі, В. В. Калініченко за рішенням суду був переведений на три роки до Чистопольської тюрми Татарської АРСР. Згодом його повернули до табору у село Кучино. 8 грудня 1987 р., у зв'язку з ліквідацією кучинської колонії, він був переведений до ВС-389/35 на станцію Всесвятська, звідки звільнений 18 квітня 1988 р. [14]. Весною 1989 р. він виїхав до США, проживав у Вашингтоні.

Микола Олександрович Сарма-Соколовський (19. 05. 1910, с. Хороше Петропавлівського району – 09. 08. 2001, м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.) людина-легенда дисидентського руху. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст., коли М. О. Сарма-Соколовський навчався на художньо-професійних курсах у Дніпропетровську, він вступив до підпільної організації української молоді. У серпні 1929 р. його було заарештовано та звинувачено у причетності до Спілки української молоді (СУМ). У камері попереднього ув'язнення він сидів із тими, хто проходив по слідству у справі Спілки визволення України [19, с. 73–82].

Після закінчення Київського художнього інституту в 1935 р. він працював у Полтавському історичному музеї, а потім в обласному Будинку народної творчості методистом з образотворчого мистецтва. Будучи лейтенантом інтендантської служби, у 1941 р. під час бомбардування попав в оточення і лишився на окупованій німцями тери-

торії. Закінчив пасторські курси Української автокефальної церкви, отримав сан священника, після чого виїхав разом з дружиною до м. Коломия, де працював художником при шляховому управлінні під документами Г. Боднара. Там потрапив під вплив районного провідника ОУН під псевдо «Юрко», пізніше був прийнятий до ОУН, діяв під псевдо «М. Біда». Купував пістолети та постачав зброєю оунівців, міняв гроші, малював карикатури на керівників партії та уряду.

На початку 1945 р. М. О. Сарма-Соколовський був заарештований. Двічі – у лютому та травні 1945 р. – здійснив втечу. Після втечі проживав в областях Західної України, отримав церковну парафію на Буковині в районі м. Чернівці і читав проповіді українською мовою. У 1948 р., після богослужіння перед Різдвом Христовим, отця Миколая заарештували і він був засуджений Прикарпатським військовим трибуналом до смертної кари. Однак незабаром розстрільний вирок було змінено – М. О. Сарма-Соколовського було засуджено до 25-річного терміну таборів особливого режиму.

Після звільнення М. О. Сарма-Соколовський переїхав до міста Новомосковська Дніпропетровської області. Його будинок часто відвідували відомі дисиденти та ветерани національно-визвольного руху. Співробітники Управління Комітету Державної Безпеки Дніпропетровської області поставили собі за мету скомпроментувати М. О. Сарма-Соколовського і сфабрикували лист до газети «Зоря» під назвою «Мене мучить моє минуле». Цією публікацією вони намагались запламувати гідність дисидента [20].

На початку 90-х рр. ХХ ст. М. О. Сарма-Соколовський брав активну участь у створенні організацій «Просвіта», Народний Рух України, Українська республіканська партія. Він – автор поетичних і прозових книг: «Дорогою жнив», «Коріння пам'яті», «Анафема», «На осонку літа», документальної новели «Моя причетність до ОУН». Останній прижиттєвий збірник поезії «Срібне перо соколиного лету» він написав, коли вже був прикутий до ліжка.

М. О. Сарма-Соколовський – член Національної Спілки письменників України, лауреат Міжнародної премії Фонду ім. Тараса Шевченка, лауреат літературних премій ім. Богдана Лепкого та імені Яра Славутича. На знак визнання його як відомого поета, кобзаря і патріота, на будинку, в якому він жив у місті Новомосковську, в 2008 р. встановлена пам'ятна дошка. У місті Коломия Львівської області за рішенням міської ради одна з вулиць перейменована на вулицю Миколи Сарми-Соколовського [17].

Дисидентський рух в Україні був виявом національно-визвольного руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного життя. Людей, котрі прагнули визволення, було багато. Але переважна більшість із них не бачила перспективи відкритої боротьби, і кожен оби-

рав свій спосіб розхитування системи. Дисидентська активність складалася із найрізноманітніших компонентів: особистих вчинків, культурних, політичних, громадських, соціальних, незалежних суспільних ініціатив, національних та релігійних рухів. Та були й такі особистості, котрі відчували біль усього народу: його минулих, сучасних і майбутніх поколінь. Вони й узяли на свої плечі важкий хрест боротьби і страждань усього українського народу. Зусилля й жертви дисидентів не були марними. Ці люди несли народові України правду, відкрили Україну світові. Їхні принципи стали базою для сучасного суспільства та державного будівництва в незалежній Україні.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеева Л.** История инакомыслия в СССР / Л. Алексеева. – Вильнюс; М., 1992.
2. **Береславський М.** Хто винен? / М. Береславський // Український вісник. – Вип. 7-10. – 1987. – Торонто; Балтимор, 1988. – С. 445-455.
3. Вести из СССР. – Т. 1 : 1978 – 1981. – Мюнхен, 1981. – Вип. 7-10.
4. Вести из СССР. – Т. 2 : 1982 – 1984. – Мюнхен, 1982. – Вип. 1-16; 1984. – Вип. 7-19.
5. Вести из СССР. – Т. 3: 1985-1986. – Мюнхен: Права человека. – 1985. – Вип. 20-24.
6. Вісник репресій в Україні. Закордонне представництво Української Гельсінкської групи. – Н.-Й., 1982. – Вип. 7-8; 1984. – Вип. 4.
7. **Дениско Г.** Від собору козацького до собору душ / Г. Дениско [Біографічна стаття про М. Г. Кульчинського, світлина] // Полтава – рухінформ. Інформаційний бюлетень. – 1998. – Ч. 1. – Березень. – С. 1-3.
8. **Захаров Б.** Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Б. Захаров / Харківська правозахисна група. – Х., 2003. – С. 94-95.
9. **Касьянов Г.** Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років / Г. Касьянов. – К., 1995.
10. **Кульчинський М. Г.** Десять під вербою журно йдуть літа; Сонце сповнило туча; Пісню мою українську (вірші і стаття) / М. Г. Кульчинський // Чорновіл В. Твори: у 10 т. – Т. 3. («Український вісник», 1970-72). – К., 2006. – С. 194-196.
11. Лист творчої молоді м. Дніпропетровська // Чорновіл В. Твори: у 10 т. – Т. 3. «Український вісник», 1970-72 / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косів. – К., 2006. – С. 87 – 99.
12. **Макух Л.** Спогади дружини В. Макуха / Л. Макух // ДІМ, арх. – 1155290.
13. Мандрівки життя. Інтерв'ю з Петром Павловичем Розумним... // Кур'єр Кривбасу, № 198. – 2006. – С. 132.
14. **Овсієнко В.** Музей дисидентського руху / В. Овсієнко // Сайт <http://khpg.org/archive/index.php?id=1113997845>.
15. **Плахотнюк М.** За ними – правда (Відповідь наклепникам) / М. Плахотнюк // Чорновіл В. Твори: у 10 т. – Т. 3. «Український вісник», 1970-72 / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косів. – К., 2006. – С. 173.
16. **Русначенко А.** Національно-визвольний рух в Україні / А. Русначенко. – К., 1998.
17. **Рыжков В.** Судьба, вместившая «все боли XX века» / В. Рыжков // День. – 2012. – 12 янв.

18. **Савченко В. В.** Хроніка одного кримінального процесу / В. В. Савченко // Сучасність, 1993. – № 9. – С. 153 – 163.
19. **Сарма-Соколовський М.** Змушений лист / М. Сарма-Соколовський // Зона. – 2007. – № 22. – С. 73 – 82.
20. **Сарма-Соколовський М.** Мене мучить моє минуле / М. Сарма-Соколовський // Зоря. – 1984. – 18 июля.
21. **Сіренко В.** Велика зона злочинного режиму. Про переслідування та репресії українських інакодумців у 70–80-х роках минулого століття / В. Сіренко. – Д., 2005.
22. **Скорик М.** Зима. Сповідь про пережите / М. Скорик. – К., 2000.
23. **Сокульський І.** Владар каменю / І. Сокульський. – К., 1992.
24. **Сокульський І.** Означення волі / І. Сокульський. – Д., 1997.
25. Судовий процес у Дніпропетровську // **Чорновіл В.** Твори: у 10 т. – Т. 3. («Український вісник», 1970–72) / упоряд. В. Чорновіл.; передм. М. Косів. – К., 2006. С. 169–173.
26. Українська Гельсінська група. До 20-річчя створення К., 1996. – С. 24.
27. Український правозахисний рух. Документи і матеріали УГГ. – Балтимор; Торонто, 1978.
28. Хроника текущих событий. – Нью-Йорк: Хроника, 1983. – Вип. 63. – С. 79.
29. **Цуканов Ф.** Маска та обличчя наклепників / Ф. Цуканов // Зоря. – 1970. – 7 лют.
30. **Шейміна Н.** Трагічні форми протесту в історії дисидентського руху на Україні в 60–70-ті роки / Н. Шейміна // Проблеми вивчення та відтворення історико-культурної спадщини. Інститут історії НАН України : зб. ст. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 322–326.
31. **Шило І.** Отравленные перья / І. Шило // Днепровская правда. – 1970. – 8 лют.
32. **Шморгун І.** Рано-вранці вітри заголосять / І. Шморгун [життєпис родини Кульчинських]. – Рівне, 1994.

Надійшла до редколегії 09.06.2015

ІІІ. ІСТОРІЯ ОСВІТИ, ДУХОВНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

УДК 821.161.204-142.094(=101.2)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ ЯК СИМВОЛІЧНИЙ ПІВДЕННИЙ КОРДОН РУСІ ЧАСІВ ВОЛОДИМИРОВОГО ХРЕЩЕННЯ

Теоретико-методологічно, історично та лінгвістично обґрунтовано гіпотезу про свідоме творче використання давньоруськими книжниками подій повалення язичницьких ідолів за наказом князя Володимира після хрещення останнього та подальшого публічного знущання над бовваном Перуна для юридичного й богословського підтвердження символічного південного кордону Русі в районі Дніпровських порогів.

Ключові слова: Дніпровські пороги, південний кордон, Давня Русь, східнослов'янський язичницький пантеон, Перун.

Г. Н. Виноградов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ДНЕПРОВСКИЕ ПОРОГИ КАК СИМВОЛИЧЕСКАЯ ЮЖНАЯ ГРАНИЦА РУСИ ВРЕМЕН ВЛАДИМИРОВОГО КРЕЩЕНИЯ

Теоретико-методологически, исторически и лингвистически обосновано гипотезу о сознательном творческом использовании древнерусскими книжниками событий ликвидации языческих идолов по приказу князя Владимира после крещения последнего и дальнейшего публичного глумления над истуканом Перуна с целью юридического и богословского подтверждения южной границы Руси в районе Днепровских порогов.

Ключевые слова: Днепровские пороги, южная граница, Древняя Русь, восточнославянский языческий пантеон, Перун.

G. M. Vynogradov*Oles Honchar Dnipropetrovsk National University***THE DNIEPER RIVER RAPIDS AS THE SYMBOLIC SOUTHERN BORDER OF RUS IN THE VOLODYMYR THE BAPTIST TIMES**

The article is devoted to the theoretical, methodological, historical and linguistic base of the hypothesis touching the Dnieper river rapids as a symbolic border of the Rus' state in the Great Kyiv Duke Volodymyr times after his baptism. Besides the article shows the active role of the orthodox Byzantium and Old Rus' authors of chronics in the creative using of the Hebrew, Greek, Latin and German intellectual segments for the base of the Ancient Rus' state. It has been studied the influence of the Kaganat system and the Khazarian-Viking trade union on the Rus' state development in whole and in border sphere. The author has concluded that intellectual models created by Byzantium and Old Rus' orthodox thinkers played direction role in political, cultural, social and economic life. It is noted the role of the historiography and source studies traditions. The main attention in the article is paid to an elucidation of purpose and problems of the influence of the German period of the People Great Migration (I – IV centuries) on the statehood formation in the Eastern Europe. The great symbolic influence on the destructive actions against the Pagan idols in Kyiv are analyzed. Also historiography and source competence studies situation in modern historical science in whole and in the Ukrainian Slavic studies are displayed. Special attention is devoted to new original methods of narrative sources analysis and reanimation of mediaeval methods in contemporary situation. Besides the article contains some segments with its argumentations of authors conception of Ancient Rus' feudalism touching specific relations between the tradition pagan system of views and the new Christian system of values on the East Europe territory.

Key words: the Dnieper River Rapids, the South Border, the Ancient Rus' State, the Eastern Europe Pagan Pantheon.

Вступ. Запропоноване формулювання теми, що неважко помітити і автор даної розвідки це повністю усвідомлює, на перший погляд є доволі дивним з кількох позицій. По-перше, викликає здивування словосполучення «символічний кордон» як для доби Середньовіччя, яке, як добре відомо, досить прискіпливо ставилося до меж світської влади як в ієрархічно-династичному, так і, безсумнівно, територіальному сенсах, максимально прагнучи запобігти непорозумінню чи конфліктів між володарями та державами; по-друге, цілком зрозумілі питання потенційного читача щодо обраного періоду давньоруської історії не як до такого (важливість для Русі – і не тільки – часів так званого Володимирового хрещення, сфокусованих навколо 988 р., не викликає жодного сумніву), а у зв'язку з актуальністю визначення саме південного кордону країни, та ще й у символічному вимірі. Власне

спробі розплутати цю інтригу та запропонувати кілька гіпотез щодо її вирішення з відповідними науковими поясненнями і є наміром публікації.

Поштовхом до саме такого ракурсу тлумачення південного напрямку державної політики Русі на переломному етапі її історичного поступу став хрестоматійний фрагмент із «Повісті временних літ», присвячений висвітленню наказу князя Володимира після його повернення з Херсонесу, де він хрестився за православним обрядом, скинути ідоли язичницьких богів, а найголовнішого – Перуна – спустити Дніпром аж до Порогів. Зазначений фрагмент так багато разів потрапляв до уваги дослідників, що тільки історіографічний огляд авторських позицій представників різних світських та богословських (оскільки йдеться про протистояння язичницької та християнської релігій) наукових напрямів може стати предметом цілої серії аналітичних розвідок.

Утім, більшість авторів, зосереджуючися на численних і доволі складних питаннях світоглядного й суспільного навантаження східнослов'янського язичницького пантеону, тривалого, а інколи трагічного протистояння політеїстичної та нової монотеїстичної ментальної систем, не ставили мети пов'язати цілеспрямоване прагнення великого князя київського ліквідувати культ одного з богів, хай і найавторитетнішого, з не менш свідомим визначенням південного кордону країни, яка остаточно стала на рейки розвитку як члена православної, чи, ширше, християнської спільноти. З огляду на ці обставини, якщо до них долучити більш уважне прочитання відповідних фрагментів із руських літописів, а також додатково врахувати низку сучасних підходів до феноменів, з одного боку, середньовічної християнської цивілізації, а з іншого, – Давньоруської державності на етапі становлення та входження до християнської ойкумени, символічний сегмент південного напрямку політики Русі цілком може бути поставленим у фокус спеціальної дослідницької уваги, наповнивши змістом постановку завдання.

Як вже зазначалося, *історіографічний компонент* даної розвідки складається з класичних (М. Костомарова, О. Афанасьєва, Є. Анічкова, М. Гальковського, Г. Ловмянського, В. Іванова, В. Топорова, Б. Рибакіна та ін.) і сучасних (А. Кузьміна, М. Толстого, М. Васильєва, Л. Клейна, В. Петрухіна, В. Живова та ін.) досліджень східнослов'янського язичництва. Крім того, не залишилися поза увагою праці, в яких висвітлювалися питання тривалого протиборства, але, одночасно, і не менш тривалого співіснування язичеського та християнського світогляду, причин глибокої укоріненості численних язичеських пережитків у народній ментальності (згадані вище М. Гальковський, В. Живов, В. Петрухін та ін.). Автор орієнтував-

ся на результати власних наукових пошуків останніх років, у результаті яких було сформульовано низку гіпотетичних суджень щодо обставин становлення Давньоруської державності не стільки як збалансованої сукупності об'єктивних суспільно-політичних, соціально-економічних, юридичних, етнокультурних тощо чинників (що, безперечно, важко заперечити), скільки як практичного втілення штучно сконструйованої в першу чергу візантійськими інтелектуалами моделі з позицій християнського світогляду ідеальної країни як земної проекції Царства Небесного.

Стосовно *джерелознавчої складової* роботи слід зауважити, що ми, врахувавши величезний класичний досвід вивчення давньоруських пам'яток (класичні дослідження О. Шахматова, М. Присьолкова, Д. Лихачова, Я. Лурье, А. Кузьміна та ін.), насамперед орієнтувалися на праці останніх років, в яких науковці запропонували низку сучасних оригінальних підходів до виявлення та методично більш досконалої обробки в середньовічних оповідних джерелах додаткових пластів інформації. Це дозволило не тільки суттєво скорегувати установлені судження про Давню Русь, але і в окремих випадках принципово по-новому охарактеризувати здавалося хрестоматійні події (йдеться про здобутки останніх років І. Данилевського, О. Толочка, В. Рички, В. Петрухіна, О. Шайкіна, О. Гіппіуса, С. Ціба та ін.).

Новизна стосується активного застосування широкого спектра методів текстологічно-семіологічного та герменевтичного аналізу, значна частина яких є «реанімованими» на рівні сучасних вимог і можливостей методами давньоруських книжників-інтелектуалів. Ці методи в процесі, починаючи з межі XV – XVI ст., тобто із закінчення Середньовіччя, яке тривало, згідно з оригінальними розрахунками ще так званих отців церкви, з 492 р. до 1492 р., так званої секуляризації світогляду в цілому й наукового мислення зокрема значною мірою були в силу відсутності попиту втрачені, тому з великими об'єктивними й суб'єктивними труднощами реконструюються останніми роками, проте, на жаль, переважно одинаками-ентузіастами.

Результати дослідження. Розпочати доцільно із двох принципових моментів: характеристики нашого розуміння поняття «символічний кордон», а також пояснення причини нашої зосередженості, з-поміж кількох загальновідомих персонажів східнослов'янського язичницького пантеону, саме на фігурі Перуна. З приводу першого вважаємо за необхідне сказати, що згадане словосполучення може мати широкий смисловий діапазон вже з огляду на досить розлогі семантичні обрії понять «символ» і «кордон», залежні від філософських, теоретико-методологічних та інших позицій інтерпретаторів, історичних, часових тощо вимірів.

Стосовно середньовічної Русі в цілому, досліджуваного часу та історичних обставин зокрема, ми дозволимо собі під, так би мовити, «реальними кордонами» мати на увазі конкретні обрії державної компетенції великих князів київських, які є загальновідомими науковцям і викликають серед них дискусії хіба що в деталях. Останнє зауваження пояснюється тим, що взагалі середньовічні кордони були доволі нестійкими, залежали від успіхів чи поразок у зовнішній політиці, геополітичних процесів у цілому тощо. Реальний південний кордон простягався на правобережжі Дніпра вздовж річки Рось, у районі якої традиційно розселилися на рівні федератів кочові народи, які визнали підданство руських князів (торки, чорні клобуки та ін.), на лівобережжі – вздовж південної Переяславщини, хоча руські фортеці (з перервами через руйнування в результаті печенізьких і половецьких нападів) існували на берегах Псла і навіть Ворскли.

«Символічний кордон» – дещо умовна назва стосовно тих територій, на які потенційно могли претендувати руські князі династії Рюриковичів з огляду на шлюбні зв'язки з династіями інших країн, історичні прецеденти, усвідомлення особливої місії Русі в християнській цивілізації тощо. Зацікавлених відсилаємо до серії наших статей, в яких обґрунтовується гіпотеза щодо унікального місця Давньоруської держави в християнській ойкумені з огляду на оригінальний процес державотворення та активне й творче використання середньовічними інтелектуалами багатого символічного арсеналу епохи [3].

Стосовно південного вектора символічних геополітичних амбіцій Русі слід сказати, що країна з позицій середньовічних критеріїв владних претензій на часи Володимирового правління цілком могла розраховувати за умов вдалої міжнародної кон'юнктури не тільки на терени північних Причорномор'я, Приазов'я і Кавказу (після вдалих походів Святослава Ігоревича), але і на болгарську і навіть на візантійську державну спадщину [6]. Але з огляду на історичні реалії кінця X ст. Володимир власні владні амбіції свідомо обмежив Дніпровськими порогами, використавши для цього для надання події особливої символічності скинутий ідол Перуна.

Перш ніж перейти до характеристики символічних складових ритуальних дій навколо перунового боввана слід зауважити, що універсальний в історії людства феномен символічного в християнстві набув особливого сакрального статусу насамперед завдяки основному принципу цієї релігії – ідеї Боговтілення. Як добре відомо, в результаті Боговтілення Слово Боже стало плоттю, а отже в мові в цілому, в кожному реченні, словосполученні, конкретному слові та навіть букві зосереджений в містичний спосіб Промисел Божий, слово у такий спосіб є важливішим, ніж усі конкретні предмети чи абстрактні по-

няття, які воно означає, символічна основа слова є моделлю, взірцем того, що християнин зобов'язаний сумлінно реалізувати практично.

Тому середньовічні інтелектуали, фіксуючи інформацію, ретельно обирали її словесне оформлення, свідомо вкладаючи в нього стільки явної і особливо прихованого смислу, скільки було можливо, акумулюючи весь попередній досвід. Тому символічний супровід літописного оповідання про повалення Перуна є більш важливим, ніж просто викладення конкретних фактів; до того ж невідомо, чи повністю літописна версія відповідає реальним подіям, чи давньоруський книжник виклав ідеальний, бажаний варіант, який відповідав моделі досконалої держави і, зрозуміло, досконалого володаря.

Щодо постаті Перуна, то, по-перше, не викликає сумніву його лідерський статус, зокрема не тільки як покровителя великокнязівської дружини, але і (а це в нашому випадку принципово), наскільки можна судити з аналізу свідчень про його культ, державної діяльності як такої. По-друге, ідол Перуна не тільки фігурує в давньоруських літописах серед язичницьких культових споруд, які були повалені за наказом князя Володимира після його повернення з Херсонесу у процесі підготовки до хрещення киян, але саме ідол бога-громовержця зазнав найбільшої травми.

Цей аспект чи не найдраматичніший з точки зору подальших наслідків подій в історії Давньої Русі має привернути увагу на максимально прискіпливому рівні. З одного боку, наше завдання суттєво полегшується тим, що згадані події мають зі зрозумілих причин доволі тривалу дослідницьку традицію (серед праць останніх років, автори яких або обмежилися констатацією своєї згоди з хрестоматійними тлумаченнями процесу повалення язичницьких ідолів за наказом Володимира як демонстрацією перемоги християнства, або запропонували власні інтерпретації окремих нюансів у мотивах київського князя, зокрема драматичного психологічного перелому чи, ширше, світоглядних принципів, можна виокремити розвідки М. Васильєва, Л. Клейна, О. Карпова, О. Моці, В. Рички та ін. [1; 11; 12; 19; 23; 24]).

Утім, безпосередньо на символічний аспект публічного знущання над бовваном Перуна звернув увагу, здається, тільки В. Петрухін, який вказав у давньоруських літописних пасажах щодо зовнішності ідолів, ритуальних аспектів у ставленні до них в якості «загальних місць» на низку біблійних паралелей та відповідників у візантійських (Георгія Амартола, Іоанна Малали та ін.) і навіть чеських (Козьми Празького) хроніках, болгарському і східнослов'янському фольклору; помітив російський дослідник і зв'язки з римською історією. Особливо показовий епізод із вигнанням з Риму повинного в падінні міста узурпатора Февралія (Февруарія) 12 спеціальними чоловіками з повноваженнями катів (це важливо, оскільки 12 «мужів» фігурують і

серед тих, хто покарав ідола Перуна), а також пов'язав київські події з окремими витоками європейської карнавальної культури [22; див. також окремі пасажі, дотичні нашої теми: 21].

Може видатися дивним, проте немало цінного для запропонованого погляду на зв'язок обставин повалення Перуна із символічною складовою південного кордону Русі дають короткі, але надзвичайно насичені інформацією статті Е. Мелетинського, В. Іванова й В. Топорова про героїв слов'янської, балтійської й германської язичеської міфології, зосереджені в авторитетному енциклопедичному «Мифологическом словаре» 1991 р. Але з огляду на високий рівень фаховості, прискіпливості аналізу й ґрунтовності висновків згаданих авторів зроблені ними спостереження, навіть за умови, коли вони не ставили мети висвітлювати питання, які нас безпосередньо цікавлять, можуть бути дуже корисними. Насамперед, це стосується ретельного обґрунтування зв'язку на рівні спільних рис, про що вже йшлося вище, слов'янських і германських богів в етимології імен (навіть у випадках, якщо ми не можемо погодитися з деякими із запропонованих варіантів) і покровительства над природними стихіями, суспільними процесами тощо.

Прикро, проте власне історики-медієвісти доволі рідко використовують у власних наукових пошуках здобутки колег-філологів чи спеціалістів із стародавньої міфології, а особливо фахівців із семіології – науки про знакові системи, образи, символи як унікальні акумулятори глибинної суті речей, понять, уявлень, універсальних рис поведінки, осмислення та способів фіксування інформації. У зв'язку зі сказаним не зайвим буде зазначити, що згадані вище В. Іванов і В. Топоров були свого часу першими з науковців, які ще в середині 60-х рр. минулого століття застосовували семіологічні (в прийнятій у 60–70-х рр. XX ст. термінології – семіотичні) підходи стосовно східнослов'янського язичницького пантеону [10].

Свого часу в одній зі статей ми висловили припущення, що деякі з імен представників східнослов'янського язичницького пантеону були не, так би мовити, природного походження, тобто утворені жерцями в процесі тривалого культурного розвитку, увібравши тисячолітній досвід спостережень за людиною, довкіллям, сонячними та місячними циклами, планетами тощо, а були свідомо змодельовані православними місіонерами та іншими представниками інтелектуальної еліти в процесі християнізації Русі та подальшого утвердження православ'я. На нашу думку, це робилося свідомо з метою більш ефективного протистояння з глибоко укоріненим у свідомості більшості населення Русі язичництвом, швидко побороти яке було вкрай важко, тому в якості одного із засобів використовувався оригінальний спосіб стилізації під язичницьких богів штучно створених обра-

зів, але в такий спосіб, щоб вони мов зонд (чи, як варіант – катетер) проникали в «тіло» язичницького світогляду, «лікуючи» його від політеїзму.

Ми висунули гіпотезу, згідно з якою такими східнослов'янськими язическими богами-зондами були Хорс і Симаргл, не тільки стилізовані за давньоєврейськими монотеїстичними взірцями, але і їхні імена штучно утворені з єврейських лексичних компонентів, які на латентному рівні, зрозумілому тільки обізнаним, орієнтувалися на досить престижні елементи іудаїзму, цілком прийнятні і з погляду християнства. Більше того, згадані імена богів містили фрагменти слів з єврейської мови, які за умов майстерного використання суттєво піднімали статус Русі серед інших країн християнської ойкумени [2].

До речі, досить прозору словесну структуру, яка може засвідчувати штучне походження, має ім'я ще одного зі східнослов'янських язичницьких богів Стрибог, що прямо й відверто відсилає до основного християнської догмату – Трійці, всі іпостасі якої (Бог-Батько, Бог-Син і Бог-Святий Дух), як добре відомо, мають рівноцінну божественну сутність, навіть з урахуванням розбіжностей в православних, католицьких чи аріанських інтерпретаціях.

У зв'язку з висловленим дозволимо сформулювати ще одну стилістично подібну гіпотезу, яка, проте, стосується язичницького персонажа, який цікавить нас найбільше, а саме – Перуна. Традиційно його ім'я лінгвісти й семіологи виводять від загальнослов'янського *Perunъ*, спорідненого, на думку В. Іванова й В. Топорова, з литовським *Перкунасом*, давньоіндійським *Парджаньєю*, хетським *Пирвою* та іншими богами індоєвропейських народів [8; 9]. Але з огляду на поширену в християнському Середньовіччі практику штучного утворення слів (імен, етнонімів, топонімів, навіть назв країн, зокрема таких, як «Русь», «Польща», «Німеччина» тощо) ризикнемо припустити, що ім'я Перун утворено від двох латинських слів: *per-*, прийменника, досить поширеного в багатоскладових словах (для прикладу, в стандартних енциклопедичних словниках латинської мови займає більше 20 сторінок з різноманітними лексичними формами), оскільки має кілька важливих для словотворення значень («через», «крізь», «в», «перед», «впродовж», «протягом», «заради», «за допомогою», «в силу», «в результаті», «завдяки», «шляхом» тощо).

Для нашої розмови принципово, що прийменник *per-*широко застосовувався в латинській мові для комбінування фраз, які стосувалися клятв, запевнень у вірності та інших необхідних для культово-релігійних практик) і *unus*, а, *un* – «один», «єдиний», «будь-який», «який-небудь» тощо. Неважко помітити, що при бажанні можна утворити низку двокоренових слів з цікавим, глибоким змістом, сфокусованим навколо світоглядних і релігійних проблем.

Для розробки запропонованої теми принципове значення має помічений В. Івановим, В. Топоровим і Е. Мелетинським глибокий генетичний зв'язок між складовими культу слов'янського Перуна і литовського Перкунаса, зокрема таких особливостей, як зорієнтованість їх ідолів на чотири сторони та виготовлення частини бовванів не з дерева, яке досить швидко з природних причин псувалося, а з каменю (варто згадати відомий Збруцький ідол та численні інтерпретації зображень на ньому) з готським словом *fairguni* – «камінь», «скеля» та, що особливо важливо, з германо-скандинавською богинею Фьоргюн [18] – матір'ю громовержця Тора («грім», «громовик») – одного з основних давньогерманських богів [15], адже Перун теж був громовержцем.

До речі, християнські інтелектуали обов'язково мали звернути увагу на «кам'яні» складові германських відповідників Перуну, адже, як добре відомо, друге ім'я апостола Симона, дане йому самим Сином Божим, було саме Кіфа (Петро грецькою мовою) – «камінь», «скеля» єврейською та, відповідно, грецькою, а він посідав особливе місце не тільки поміж іншими учнями Христа, але і в християнській релігії взагалі; про принципову важливість і її причину символічного навантаження слів у християнській релігії вже говорилося вище. Але ще більш цікавим є типологічна спорідненість і на рівні етимології, і на рівні функціональних обов'язків згаданої германо-скандинавської богині ще з кількома персонажами германської міфології, а саме з Фрігг та Фрейєю [див.: 16; 17], які, згідно з генетичними зв'язками між германськими язичницькими богами, безпосередньо пов'язані з верховним богом Одіном (Воданом) та асами – богами другого рівня, виконавцями волі Одіна [13; 14].

Одін і аси мають найтісніший зв'язок з давньогерманською міфологічною прабатьківщиною Ойумом, яка розташовувалася на теренах північних Причорномор'я і Приазов'я, а переселення саме сюди, згідно з нашою гіпотезою, було однією з основних причин початку германського етапу Великого переселення народів [4]. Варто також нагадати, що територія Ойуму повністю співпадала з так званими «Великою Скіфією» і «Великою Швецією» (які нерідко вважалися тотожними поняттями) [5; 7], концептуальне осмислення яких виправдовувало претензії шведських королів на давньоруську державну спадщину та на Східну Європу в цілому аж до Північної війни початку XVIII ст., а усвідомлення відповідної обґрунтованості владних претензій скандинавських володарів на Русь дуже ймовірно стало підставою для давньоруських літописців виправдовувати і сам факт запрошення плеємною верхівкою Рюрика в якості правителя, і утвердження династії Рюриковичів як загальнодержавної взагалі.

Якщо стосовно Північної Русі претензії Рюриковичів особливих сумнівів не викликали, то розширення владних амбіцій останніх щодо

Південної Русі навіть після переможного походу Олега 882 р., кількох договорів з Візантією, низки вдалих зовнішньополітичних акцій Святослава на межі 60–70-х рр. X ст. проти Волзької Булгарії й Хозарського каганату, в результаті яких останні увійшли до складу Русі [7], могли викликати закономірні сумніви з боку реальних та потенційних конкурентів. Тому руська князівська влада в обов'язковий спосіб мала подбати про бездоганну з позицій християнських цивілізаційних вимог юридичну і богословську аргументацію як власної легітимності, так і законних територіальних меж країни в реальному та потенційному вимірах, чому мали посприяти насамперед інтелектуалі-богослови в першу чергу на найбільш переконливому як для тих часів рівні, а саме – символічному як зосередженню інтелектуального потенціалу [3].

Із наведених міркувань, які, нагадаємо, мають гіпотетичний характер, стає зрозумілим, що Дніпровські пороги, куди за наказом Володимира мали сплавити, постійно відштовхуючи від берега, ідол Перуна, навіть до так званої «ріни» – піщаної мілини вже за порогами, яку після цього стали називати «Перуна Рѣнь», набували статусу символічного кордону Русі з територіями колишніх державних утворень готів – нащадків германських переселенців з Південної Прибалтики. Зрозуміло, що з огляду на складні стосунки Русі з кочовими ордами Південно-Східної Європи. До речі, знов таки символічно, що етнонім «готи» походить від германського «Gott» (англійський відповідник – «God») – Бог, чим володарі готів у спілкуванні з місцевим сарматським населенням, адміністраціями римських гарнізонів, а пізніше – візантійським чиновництвом, дипломатами й місіонерами, підкреслювали або божественне походження свого народу, або виконання ним у процесі переселення волі богів, про що йшлося вище, чим прагнули в богословський та юридичний спосіб виправдати право на терени Ойму.

Про те, що германські історичні, релігійні, політичні та інші сегменти залишалися актуальними в державному становленні Русі ще й за часів Володимира, свідчать германські елементи в назвах слов'янських племен (наприклад, дуліби, сіверяни) і навіть народів (болгари), а також в деяких князівських іменах: як не парадоксально, Володимир, що помітно, правда, тільки в оригінальному церковнослов'янському варіанті написання – Володимеръ (-меръ походить від німецького «mehr» (англійський відповідник – more) – «зверх», «більше», «дуже» тощо), а також Гліб, де, за аналогією з попереднім прикладом, оригінальний варіант – Глѣбъ – за допомогою «ять» передає германський дифтонг «іє», присутній в німецькому імені Gottlieb – дослівно «Бог любить» або «Божа любов».

Останнє слово було, у свою чергу, калькою з поширеного грекомовного неологізму, який міг з'явитися тільки з поширенням христия-

янства, та, відповідно, імені Теофіл. І наостанок, щоб наші міркування не здалися неймовірними, побіжно зазначимо, що грецьке слово для позначення Бога – Θεός – свого часу з метою, з одного боку, передавання унікального іудейського феномена єдинобожжя, а з іншого – щоб носії язичеського політеїстичного світогляду мали певні асоціації з власним пантеоном, теж було штучно утворене шляхом видозміни відомого в античний період усім грекам (і не тільки) імені грецького бога Зевса (Ζεύς). Очевидно, що середньовічна практика творення неологізмів ґрунтувалася, крім біблійно-іудейської, на потужній античній традиції, що блискуче продемонстрували християнські інтелектуали у період ранньохристиянської патристики – часів духовного подвигу Отців Церкви.

Висновки. Таким чином, врахувавши фундаментальні світоглядні особливості середньовічної християнської інтелектуальної культури в цілому та її багато у чому специфічного давньоруського сегмента, своєрідні, а в окремих моментах – унікальні обставини становлення державності Давньої Русі, яка прагнула максимально увібрати досвід державного створення на теренах Східної Європи від часів Великого переселення народів і чотирьох каганатів V–X ст., існування протягом VIII – X ст. щільної хозарсько-норманської торговельної мережі в зазначеному регіоні тощо, є достатньо підстав для формулювання гіпотези стосовно свідомого використання символічних аспектів обставин повалення за наказом князя Володимира, який вже прийняв хрещення, ідолів язичницьких богів, а насамперед – Перуна, для обґрунтування південних кордонів країни в районі Дніпровських порогів.

Герменевтичний аналіз, орієнтований на досягнення сучасної славістичної медієвістики, текстології та семіології, літописних описів згаданих подій дає можливим припустити, що давньоруські книжники для досягнення важливої загальнодержавної мети щодо утвердження країни, яка знаходилася в процесі християнізації, в християнській ойкумені з її суворою ієрархією творчо і на найвищому як для тих часів професійному рівні використали усі можливі історичні, етимологічні, а найбільше – символічні аспекти персонального складу східнослов'янського язичницького пантеону, включаючи, безсумнівно, і одного з головних богів – громовержця Перуна, – за допомогою постаті якого можна було надійно не тільки окреслити південні кордони Русі, але і визначити діапазон потенційних територіальних і владних претензій київських володарів з династії Рюриковичів на державну спадщину готів на північних теренах Причорномор'я, Приазов'я і Кавказу: як відомо, германський компонент в становленні християнської цивілізації в цілому й Давньоруської держави зокрема не викликав жодного сумніву у представників середньовічної світської та духовної еліти.

Бібліографічні посилання

1. **Васильєв М. А.** Язычество у восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира / М. А. Васильев. – М., 1999.
2. **Виноградов Г. М.** Латентний іудейський вплив на формування давньоруської державності: парадокси монополітеїстичного діалогу (Хорс і Семаргл) / Г. М. Виноградов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 5–17.
3. **Виноградов Г. М.** Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Серія «Історія та археологія». – 2013. – Т. 21. – № 1 / 1. – С. 194–202.
4. **Виноградов Г. М.** Римський імперський чинник у створенні міграційного вектора германських етносів з Прибалтики до Нижнього Подніпров'я у пізньо-античну добу / Г. М. Виноградов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2007. – Вип. 4. – С. 282–299.
5. **Виноградов Г. М.** Давні германці в Нижньому Подніпров'ї: історичне та лінгвістичне обґрунтування локалізації «Ойму» / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Серія «Історія та археологія». – 2006. – Вип. 14. – № 6. – С. 3–9.
6. **Виноградов Г. Н.** Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава / Г. Н. Виноградов // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. – Д., 2002. – С. 153–163.
7. **Виноградов Г. М.** Принципи локалізації в Подніпров'ї, Причорномор'ї та Приазов'ї германського «Ойму» та норманської «Великої Швеції» / Г. М. Виноградов // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. – Д., 2006. – С. 292–301.
8. **Иванов В. В.** Перун / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 438–439.
9. **Иванов В. В.** Перкунас / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 436–437.
10. **Иванов В. В.** Славянские языковые моделирующие семиотические системы: Древний период / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1965.
11. **Карпов А. Ю.** Владимир Святой. – 2-е изд., испр. и доп. / А. Ю. Карпов. – М., 2004.
12. **Клейн Л. С.** Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества / Л. С. Клейн. – СПб., 2004.
13. **Мелетинский Е. М.** Асы / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 68.
14. **Мелетинский Е. М.** Один / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 410–411.
15. **Мелетинский Е. М.** Тор / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 545–546.
16. **Мелетинский Е. М.** Фрейя / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 576.
17. **Мелетинский Е. М.** Фригг / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 576–567.
18. **Мелетинский Е. М.** Фьёргюн / Е. М. Мелетинский // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 578.
19. **Моця О. П.** Київська Русь: Від язичництва до християнства / О. П. Моця, В. М. Ричка. – К., 1996.

20. **Пастуро М.** Символическая история европейского средневековья / М. Пастуро. – СПб., 2013.

21. **Петрухин В. Я.** Древнерусский пантеон: итоги и перспективы междисциплинарных исследований / В. Я. Петрухин // Петрухин В. Я. «Русь и все языки»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки / В. Я. Петрухин – М., 2011. – С. 182–199.

22. **Петрухин В. Я.** Проводы Перуна: древнерусский «фольклор» и византийская традиция / В. Я. Петрухин // Петрухин В. Я. «Русь и все языки»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. – М., 2011. – С. 209–215.

23. **Ричка В. М.** «...И просвѣти крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі) / В. М. Ричка. – К., 2013.

24. **Ричка В. М.** Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті / В. М. Ричка. – К., 2012.

Надійшла до редколегії 13.03.2015

УДК 94:02(477.63) «17/18»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПЕРШІ БІБЛІОТЕКИ КАТЕРИНОСЛАВА

Виявлено умови формування та чинники становлення перших бібліотечних осередків Катеринослава наприкінці XVIII – середині XIX ст. Досліджено історію, напрями діяльності та особливості розвитку бібліотек різного підпорядкування.

Ключові слова: бібліотеки, середні навчальні заклади, духовні заклади, публічні осередки культури, Катеринослав.

Л. Н. Лучка

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПЕРВЫЕ БИБЛИОТЕКИ ЕКАТЕРИНОСЛАВА

Виявлены условия формирования и факторы становления первых библиотечных центров Екатеринослава в конце XVIII – середине XIX вв. Исследованы история, направления деятельности и особенности развития библиотек разного подчинения.

Ключевые слова: библиотеки, средние учебные заведения, духовные заведения, публичные центры культуры, Екатеринослав.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

FIST LIBRARIES OF KATERINOSLAV

The article dwells upon conditions and factors of forming of first libraries in Katerinoslav in the end of the 18th – in the middle of the 19th centuries. The author analyzes historical milestones, directions of activity and peculiarities of development in libraries of different purposes.

First libraries in Katerinoslav were church and private. They kept books donated by cossacks and private persons of the region. The library of Main People's College was among the first ones. The College was opened in Katerinoslav in 1793. Great attention was paid to book acquisition of the library. Among donators we can find the names of well known Katerinoslav activists who were interested in development of textbook collection. Significant book replenishment was received from Leipzig in 1812 (3000 books in number). Library duties were performed by teachers of Katerinoslav Classical Gymnasium (1805).

The Library of Katerinoslav Theological Seminary began its history in 1804. Greek, Latin and Russian editions were used in its educational process. The Library of Katerinoslav Theological Seminary had interesting rules of using literature for senior students. The Library kept classical literature, theological publications in Latin, books in Greek, philosophical literature in Russian. Fiction was also among new acquisitions.

The opening of Province Main Public Library was a significant event in Katerinoslav. It was founded in 1834 by order of the President. Repeated openings of the library in the first half of the 19th century testified its difficult historical path. The Library's first collection totaled 200 books which were donated by different societies and local activists. The main function of the library was to spread knowledge and increase cultural and educational level of the Province population. First libraries were a strong foundation for further development of extensive library net in Katerinoslav Province.

Key words: libraries, secondary schools, religious institutions, public cultural centers, Katerinoslav.

Історичні аспекти вивчення українського бібліотекознавства як важливого компонента вітчизняного культурного простору викликають все більший дослідницький інтерес сучасних науковців. Історія перших бібліотек переплітається із сьогоденням. Витоки бібліотечної справи допомагають виявити передумови і чинники становлення, розвитку та трансформації бібліотечних установ на теренах України. Актуальність теми полягає у висвітленні історії та основних напрямів діяльності перших бібліотек Катеринослава наприкінці XVIII – середині XIX ст. Вагомий науковий доробок з визначеної тематики внесла український історик, дослідник культурно-освітнього простору Катеринослави С. В. Абросимова, яка розглянула процес започатку-

вання приватних бібліотечних зібрань та розвиток книжної культури на Катеринославщині [1].

Першими бібліотеками краю були козацькі бібліотеки, що створювались та зберігались у церквах і монастирях на землях Запорозької Січі. У XVIII ст. відомим книжковим осередком став Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, до якого надходили книги від кошового отамана Петра Калнишевського, курінних отаманів та козаків. Вони дарували службові книги та трактати отців церкви [3, с. 338–342].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. формувалися особисті бібліотеки місцевих катеринославських діячів. Їх увагу привертала історико-географічні книжки, зокрема з вітчизняної історії та історії зарубіжних країн. З художньої літератури в приватних бібліотеках переважали переклади французьких романів. Власниками великих бібліотек у губернії були катеринославські дворяни, військовослужбовці, викладачі навчальних закладів, службовці, лікарі. Цікавою за змістом була бібліотека родини Андрієвських, зокрема О. І. Андрієвського – директора Катеринославської класичної гімназії.

Бібліотека відомого фольклориста, етнографа, історика, археолога з Олександрівська Катеринославської губернії Я. П. Новицького увійшла до першого ґрунтового видання «Частные библиотеки России» російського бібліографа У. Г. Іваска. Приватне зібрання зберігало історичні монографії, законодавчі пам'ятки, географічні книжки, описи подорожей.

На особливу увагу заслуговує бібліотека культурно-освітніх діячів Катеринославщини братів Мізків. В історії губернії найбільш відомим був Д. Т. Мізко, який присвятив своє життя освітній галузі. Приватне зібрання знане історичними, філософськими, географічними, юридичними та математичними виданнями. Власники мали каталог бібліотеки [1, с. 96–99].

Таким чином, можна констатувати, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Катеринославській губернії діяли церковні та приватні бібліотечні осередки, що свідчили про рівень культури й освіти вищих верств населення та міської інтелігенції.

Серед перших бібліотек міста нашу увагу привернула історія та діяльність Головного народного училища – першого середнього навчального закладу Катеринослава. Відкриття навчальної бібліотеки стало вимогою часу з метою підвищення рівня освіти та зростання кола писемного населення губернії. Відкриття Головного народного училища відбулося у 1793 р. За статтю 80 % учнів складали хлопці і тільки 20 % – дівчата. Із самого початку існування училище опікувалося відкриттям та розвитком бібліотеки, яка б мала навчальні посібники, рекомендовані для народних училищ, із 13 предметів, зокре-

ма архітектури, графічного мистецтва, мови (латинської, німецької, французької).

Осередком підтримки місцевого закладу виступив «Приказ общественного призрения». У 1792 р. його діячі придбали 4 925 примірників навчальних книг та посібників, географічних атласів, мап, глобусів, архітектурних креслень, геометричних фігур. Отже, на початок заснування бібліотека мала певне зібрання. Крім того, початкові фонди народного училища вміщували 406 томів книг, написаних п'ятьма мовами, що перейшли до нього після закриття державного виховного закладу («казенных воспитанников»).

У 1797 р. з причини закриття Головного училища у Симферополі 1 881 примірників підручників та різногалузевих книжок надійшли до Катеринославського головного училища. Зазначимо, що перші внески у бібліотечну справу губернії зробили чотири губернатори та попечителі навчального закладу. Завдяки ініціативним діям попечителя М. П. Миклашевського бібліотека отримала у 1800 р. 2 456 примірників різних книг та посібників; у 1804 р. – 16 творів та 100 примірників навчальних посібників. Діяч виявляв інтерес до нових столичних книг, що виходили у Петербурзі [5, с. 9; 9, с. 25–26].

У 1799 р. бібліотека училища отримала 243 творів різними мовами – дублікатів книг, призначених для відкриття університету в Катеринославі (бібліотека князя Г. Потьомкіна та архієпископа Євгенія Булгаріса). Таким чином, на початку XIX ст. бібліотека князя Г. Потьомкіна в Катеринославі була розпорошена. Гордістю відділу рідкісних видань наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеса Гончара є 77 томів книг з бібліотеки намісника Катеринославського краю. Друга частина була відправлена до Імператорської гімназії в Казані. Сьогодні ці видання утворюють основу колекції наукової бібліотеки Казанського державного університету.

У поповненні бібліотеки значну роль відігравали дарувальники. Попечитель училища генерал-майор І. І. Хорват подарував 40 примірників гравірувальних прикордонних мап Російської імперії. Викладач французької мови, француз за походженням, К. Обюртен поповнив фонди французькомовними книгами у кількості 32 томів. Серед дарувальників закладу значиться прізвище архієпископа Катеринославського, Херсонського та Таврійського Платона (Любарський), який пожертвував кілька книг та давню срібну монету [9, с. 88].

Із «Исторической записки» Г. В. Донцова відомо, що у 1804 р. фонди бібліотеки зменшилися на 63 томи унаслідок вилучення їх для новоутвореного Харківського університету (1805 р.). Незважаючи на несприятливі умови розвитку закладу, у 1805 р. завдяки приватним пожертвуванням Головне народне училище Катеринослава було достатньо забезпечено книгами. На цей період фундаментальна бібліо-

тека налічувала близько 850 томів. Із 1805 р. народне училище переіменовано на класичну гімназію.

На початку XIX ст. постійним джерелом комплектування бібліотечних фондів стала книжкова крамниця Харківського університету, що в цей час була відомою як потужний освітньо-видавничий осередок Слобожанщини. Таким шляхом надходили до бібліотеки у великій кількості навчальні керівництва, обов'язково затверджені Міністерством народної освіти. Значне поповнення відбулося у 1812 р. з німецького міста Лейпциг у кількості 305 томів книжок, написаних грецькою, латинською, французькою та німецькою мовами. Зазначимо, що латинською мовою надійшла класична література, німецькою та французькою – кращі твори письменників XVIII – початку XIX ст. Важливими для бібліотеки були 80 томів книг-дарунків від архієпископа Платона [5, с. 10, 24].

Бібліотека виконувала соціальні функції, які визначалися державними органами. Зміни міністерської політики російського уряду позначились на діяльності бібліотек навчальних закладів Катеринославщини. Так, у 1819/20 н. р. у Класичній гімназії викладали 12 предметів. Із навчальної програми гімназії було вилучено п'ять дисциплін, зокрема міфологія, загальна граматика, початковий курс філософії та «изящных» наук, політекономія, комерційні науки. Замість цього підвищена увага приділялась давнім мовам, поглибленому вивченню курсу географії та історії. Бібліотека складалася з основних та допоміжних фондів. Деяка література вводилася до навчального процесу тільки за розпорядженням попечителя Одеського навчального округу, наприклад «Поэтика» професора К. П. Зеленецького, «Космография» професора В. Петровського [9, с. 51–52].

У 1805 р. гімназія отримала нове приміщення: на розі вул. Клубної та Стародворянської, напроти будинку В. Хреннікова. Головний корпус містив дві кімнати для бібліотеки. Фізичний стан дерев'яних будівель постійно потребував ремонту та фінансової підтримки (15 тис. крб.). Із 1835 р. керівництво Класичної гімназії надавало бібліотеці щорічні асигнування. Катеринославський навчальний заклад відносився до третьої категорії, відповідно до якої на бібліотеку витрачали 250 крб. на рік. Для порівняння: заробітна платня вчителя малювання складала 300 крб. на рік, вчителя-мовознавця – 400 крб. Із 1835 р. до 1848 р. відбулося значне поповнення бібліотечного зібрання підручниками, які надходили від Головного правління училищ та Департаменту народної освіти. Навчальна література була глибоко змістовною та вагомою у викладацькому процесі [9, с. 67–68].

У середині XIX ст. загальний фонд бібліотеки Катеринославської класичної гімназії нараховував понад 4 тис. томів, тобто зріс у 5 разів. Обов'язки бібліотекарів класичної гімназії виконували викладачі

навчального закладу. За внутрішнім розпорядженням процесом комп'ютеризації керував один із старших викладачів. Серед них: вчитель математики І. С. Афанасьєв (1819 р.), старший вчитель-мовознавець О. І. Бартошевич (1831–1853) [5, с. 26;].

Отже, мережа джерел поповнення бібліотеки Катеринославської класичної гімназії свідчить про її розгалуженість та потужність. Місцева влада та керівництво закладу спрямовували свою увагу та дії на підвищення її ролі у розвитку освітнього потенціалу губернії.

Наступною бібліотекою Катеринослава на початку XIX ст. стала бібліотека Катеринославської духовної семінарії. Із 1804 р. Духовна семінарія переїхала з Новомиргорода до Катеринослава. У 1806 р. архієпископ Платон (Любарський) провів ревізію бібліотечного майна і виявив фінансові порушення. Повчальною є історія префекта Єгора Сорокіна, який, виконуючи обов'язки бібліотекаря, виявилися її боржником (573 крб. 05 коп.). За розпорядженням Платона Любарського з платні Є. Сорокіна щорічно відраховували певну суму (погашення боргу). Але архієпископ Платон вважав, що справу треба передавати до кримінального суду, оскільки бібліотекар не тільки видавав книги студентам, а й продавав їх – розтрата державного майна. Відомо, що кошти він сплачував до самого звільнення з роботи. У Духовній семінарії діяли суворі правила поведінки для семінаристів та складні програми з латинської мови, за невиконання яких учнів відраховували [2, с. 38; 11, с. 10–11].

Поповнення бібліотеки відбувалося за рахунок держави (щорічно по 2 тис. крб.). Бібліотека не мала власного приміщення, не була єдиним цілим: фонди були розпорошені. На початку XIX ст. обов'язки бібліотекаря виконував учитель граматики, ієрей Ф. Круп'янський, отримуючи за цю посаду 10 крб. на рік (як викладач – 40 крб.). Бібліотека зберігала класичну літературу, книги «отцов церкви», богослужбові книги та коментарі латинською мовою. Це викликало невдоволення учнів, і відомі випадки, коли вони залишали заклад. Крім того, певний відсоток складали твори грецькою мовою, література філософського змісту надходила російською мовою.

Окремий комплекс складала художня література (проза та вірші). У процесі навчання підвищену увагу приділяли вивченню класичних мов. Учні Духовної семінарії користувалися виданнями тільки семінарської бібліотеки, відвідувати інші бібліотеки міста їм заборонялося. Також бібліотека духовного закладу рекомендувала для читання тільки чітко відібрані окремі твори, проаналізовані керівництвом навчального закладу та наставником [2, с. 42, 52–54].

Знаменною подією в історії міста стало урочисте відкриття у Катеринославі 9 травня 1834 р. в Будинку дворянського зібрання Губернської публічної бібліотеки, створеної за ініціативою відомого ро-

сійського державного діяча, президента «Вольного экономического общества», адмірала М. С. Мордвинова. Документом, відповідно до якого виникла бібліотека, є циркуляр міністра внутрішніх справ начальникам губерній Російської імперії «О заведении в губерниях публичных библиотек для чтения». Повну інформацію з цього приводу знайдено у виступі бібліотекаря Г. П. Герценвіц на відкритті осередку.

Із 1834 р. по 1839 р. бібліотека в Катеринославі функціонувала. Пожежа 1839 р., що знищила будинок Дворянського зібрання, пошкодила й бібліотеку, частина якої тут розташовувалась. Катеринославська публічна бібліотека припинила свою діяльність на довгих чотири роки. У 1843 р. відбулося відновлення осередку в будинку міського голови І. Т. Артамонова. На її відкриття було зібрано 634 крб. 64 коп. сріблом – пожертвування різними особами міста. Бібліотека повністю відновила роботу, але її успіх був нетривалим. Із 1851 р. напередодні Кримської війни бібліотека припинила свою діяльність. Катеринославську публічну бібліотеку спіткала доля більшості бібліотек Російської імперії, які закривалися до кращих часів [4, с. 40; 10, с. 4].

Відновлення публічної бібліотеки, за інформацією «Екатеринославского юбилейного листка», відбулося 1 вересня 1859 р., при ній відкрито Кабінет для читання. До складу читальні входили залишки книг першої губернської бібліотеки, а також нові надходження. Книги, що містилися у підвалі у вигляді архівного мотлоху, були зібрані та приведені в порядок. Бібліотека розташовувалась у приміщенні книжкової книгарні, якою керував губернський чиновник В. Ульман. Він виконував обов'язки розпорядника та господаря бібліотеки. Майже 30 років проіснувала бібліотека у приватній книгарні. Подальша історія культурного осередку пов'язана з відкриттям Міської громадської бібліотеки у 1889 р. [6, с. 115–116].

Перші книги, що надійшли до публічної бібліотеки, а з часом стали міцним книжковим зібранням губернії, надруковані на сторінках «Екатеринославского юбилейного листка» з переліком дарувальників, прізвищамі авторів та назв видань. Початковий фонд складав 200 видань, зростання зібрання відбулося у 1848 р. та сягнуло 2 598 томів. У 1859 р. бібліотека зберігала лише 546 томів творів, поділених систематично за 11 відділами: найбільшим за обсягом був відділ словесності (143 книги), література з мистецтвознавства була представлена п'ятьма книгами.

Основна функція Публічної бібліотеки полягала у поширенні знань та підвищенні рівня грамотності серед населення губернії, тому важливу роль відігравав процес обслуговування читачів. Послугами бібліотеки користувались учні середніх навчальних закладів та інте-

лігенція. Зміст фонду та платні послуги не давали можливості звертатися до бібліотеки нижчим верствам населення. Читання книг та журналів у читальній залі було безкоштовним, видання літератури додому – платним [7; 8].

Таким чином, перші бібліотеки Катеринослава стали надійним підґрунтям для майбутнього розвитку розгалуженої бібліотечної мережі губернії. Відкриття та функціонування бібліотечних осередків залежало від економіко-політичної ситуації, що складалася на українських землях, представників міської влади та інтелектуального середовища Катеринославщини. На той час бібліотеки стали першими осередками у процесі поширення знань, заохочення до читання, підвищення освітнього рівня та морального виховання молоді.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** З історії книжної культури Катеринославщини кінця XVIII – XIX ст. (за матеріалами книгозбірні Дніпропетровського історичного музею) / С. В. Абросимова // Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 95–102.
2. **Беднов В. А.** Краткие исторические сведения об Екатеринославской духовной семинарии / В. А. Беднов. – Екатеринослав, 1904.
3. **Беднов В. А.** Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря / В. А. Беднов // Летопись Екатеринославской архивной ученой комиссии / под ред. А. С. Синявского. – Екатеринослав, 1908. – Вип. 4. – С. 337–356.
4. Днепропетровску 200 лет, 1776–1976 : сб. докум. и матер. / редкол. И. В. Васильев, В. Я. Борщевский и др. – К., 1976.
5. **Донцов Г. В.** Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882 гг. / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
6. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 13. – С. 115–116.
7. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 14. – С. 122.
8. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 15. – С. 133.
9. **Локоть Ф.** Столетие Екатеринославской классической гимназии, 1805–1905 гг.: краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
10. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1890 г. – Екатеринослав, 1891.
11. Правила поведения для воспитанников Екатеринославской духовной семинарии. – Екатеринослав, 1896.

Надійшла до редколегії 30.04.2015

УДК 377(477.63) «18/19»

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
НАДУ при Президентові України*

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИНО- СЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано розвиток професійної освіти на Катеринославщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: професійна освіта, реформи професійної освіти, земства.

Л. Л. Прокопенко

*Днепропетровский региональный институт государственного
управления НАГУ при Президенте Украины*

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ вв.

Проанализировано развитие профессионального образования на Екатеринославщине во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв.

Ключевые слова: профессиональное образование, реформы профессионального образования, земства.

L. L. Prokopenko

*Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration, National
Academy of Public Administration, Office of the President of Ukraine*

DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION AT KATERINOSLAVSHCHINA IN THE SECOND HALF XIX – EARLY XX CENTURY

Development of vocational education is analysed at Katerinoslavshina in the second half of XIX – early XX century. It is defined the reasons of reformation of the vocational education in the post-reform period. It is noted that in the 80s of XIX century. Government policy in this regard was limited mainly promotion of private and public initiatives to open a vocational training institutions. Described the main content of the first reform of vocational education – reorganization of the system of agricultural education in the late 70's – 80's years of XIX century.

As well as it is characterized the following three reforms when the government initiated (in the late XIX – early XX century) to establish and improve the system of industrial, agricultural and women's education. In this context, it highlighted the main directions of the development of vocational

education at Katerynoslav region to ensure the basic sectors of the economy, particularly agriculture, mining, railway transportation, qualified personnel. In the analysis of the governmental, the public and the district councils activity at the development of vocational education, special attention is paid to the disclosure the initiative of zemstvos of Ekaterinoslav province in this sphere.

Key words: vocational education, reform of vocational education, zemstvos.

У Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. був накопичений значний досвід розвитку професійної освіти, обумовлений бурхливим розвитком економіки у пореформений час. Певна увага цій проблематиці приділена у працях М. Ф. Пузанова і Г. І. Терещенка [19], В. І. Кізченко [8; 9], І. Л. Лікарчука [10], у статтях А. Е. Петренка та Ю. А. Корчанової [17], С. М. Ситняківської [22], С. Й. Татарінова [25], П. О. Чорнобая [26], С. Г. Улюкаєва [27] та ін. Проте досі відсутні спеціальні дослідження, в яких би розглядалося формування системи професійної освіти в губернії у зазначений період у цілому, внесок земств у її розвиток. Метою даної статті є заповнити цю прогалину і проаналізувати розвиток системи професійної освіти Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

Початок формування системи професійної освіти відноситься до першої половини XIX ст. У пореформений час уряд посилює увагу до її удосконалення, проте на першому етапі професійної освіти не існувало як єдиної системи, оскільки навчальні заклади відкривали різні відомства. До того ж, у цілому, до 80-х рр. XIX ст. урядова політика в цьому питанні обмежувалася переважно заохоченням приватної та громадської ініціативи щодо відкриття закладів професійної освіти. Подібні заклади діяли за індивідуальними статутами. Крім того, промислові навчальні заклади, як правило, здійснювали підготовку кадрів для ремісничого, а не фабрично-заводського виробництва [21, с. 189].

Першою зазнала реорганізації система аграрної освіти, що зумовлювалося величезною роллю сільського господарства в такій аграрній країні, як Росія. Посилення його товаризації в пореформений період виявило потребу в покращенні агрономічного обслуговування. У 70-80-х рр. XIX ст. уряд намагався об'єднати розрізнені сільськогосподарські навчальні заклади в певну систему, яка б включала нижчі сільськогосподарські училища і школи, а також сільськогосподарські відділення при загальноосвітніх школах.

На забезпечення одноманітності сільськогосподарської освіти були спрямовані «Положення та штати землеробного училища» (1878) та «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи» (1883). Останні поділялися на два типи – загальні і спеціальні, які, у свою чергу, поділялися на розряди. Аналогічною була і система жіночої сільськогосподарської освіти, запроваджена в 1900 р. [27, с. 139–140].

На початку 1980-х рр. стало зрозумілим, що розвиток економіки неможливий без докорінного поліпшення підготовки фахівців середньої і нижчої ланки для промисловості. Наприкінці XIX – на початку XX ст. уряд ініціював три реформи професійної освіти. Перша реформа розпочалась із 1888 р. після прийняття «Основних положень про промислові училища», які визначили місце професійно-технічних навчальних закладів у системі народної освіти, встановили єдиний зміст промислової освіти. Для кожного типу училищ і шкіл були розроблені примірні навчальні плани і програми, затверджені статuti, тобто замість окремих закладів нижчої професійної освіти почали створюватися відповідні системи підготовки робітничих кадрів [10; 16, с. 153; 21, с. 190].

Відповідно до закону система технічної освіти мала складатися із трьох основних типів промислових училищ: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих. У наступні роки система професійно-технічної освіти розширилась за рахунок створення більш спрощених і здешевлених шкіл: у 1893 р. видається «Положення про школи ремісничих учнів», у 1895 р. – «Положення про нижчі ремісничі школи». У підсумку, на кінець XIX – початок XX ст. система професійно-технічної освіти складалася з п'яти типів навчальних закладів: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих училищ, шкіл ремісничих учнів і нижчих ремісничих шкіл [8, с. 39; 10].

У 1902 р. розпочалася друга реформа професійної освіти, яка передбачала реорганізацію діяльності технічних училищ з метою їхньої орієнтації на підготовку техніків та спеціалістів середньої ланки (замість кваліфікованих робітників). Водночас у 1902 р. був затверджений закон «Про ремісничі та навчальні майстерні і курси». Протягом 1903–1907 рр. законодавчо були оформлені ремісничі та професійні відділи при загальноосвітніх школах. Приймаються також Положення щодо розвитку окремих видів професійної школи: «Про мореплавні навчальні заклади» (1902), «Про художньо-промислову освіту» (1902) тощо [10; 21, с. 321].

Отже, протягом 1870-х – 1900-х рр. в Україні була створена система промислової, сільськогосподарської та жіночої освіти, яка, проте, відрізнялася строкатістю. За підрахунками І. Л. Лікарчука, в Україні у цей період функціонувало 22 типи закладів нижчої професійної освіти, тому основним завданням третьої реформи, підготовленої в 1916 р., було об'єднання промислової, сільськогосподарської, жіночої освіти та підготовки і перепідготовки робітників на виробництві в єдину систему. Однак, ця реформа не була реалізована через революційні події 1917 р. [10].

Ведучи мову про розвиток професійної освіти на Катеринославщині в цей період, можна виділити три напрями діяльності: урядовий,

громадський і земський. Їх зусиллями в Катеринославській губернії було організовано навчання робітників для основних галузей народного господарства, насамперед для сільського господарства, гірничої промисловості, залізничного транспорту.

Якщо вести мову про розвиток окремих типів навчальних закладів, то середніх технічних училищ у другій половині XIX ст. у губернії, як і в цілому в Україні, не було створено. Їх заснування відноситься вже до наступного періоду. Одним з перших було створено в 1900 р.

Олександрівське семикласне механіко-технічне училище, яке готувало фахівців середньої кваліфікації – техніків-механіків передусім для підприємств сільськогосподарського машинобудування міста. Нині це Запорізький національний технічний університет [7, с. 74].

Відкривалися нижчі технічні училища різного профілю: залізничні, гірничі, механіко-технічні та ін., які готували нижчий технічний персонал – майстрів, механіків, машиністів, десятників тощо. Серед них можна назвати відкрите у 1901 р. Маріупольське нижче механіко-технічне училище. Найчисленнішою групою серед них в Україні були залізничні училища, що пов'язано з бурхливим розвитком залізниць, мережа яких у пореформений час збільшилась у 36,6 рази – від 230 км до 8 400 км. Із 1870 р. низка залізничних компаній і товариств прийняли рішення відраховувати на влаштування залізничних училищ з валових прибутків залізниць по 15 крб. з версти.

Перше залізничне училище в Україні було засновано в 1870 р. у Харкові. До початку XX ст. їх кількість зросла до дев'яти, у тому числі два з них були відкриті в нашій губернії – Донецьке (у Луганську) та Катеринославське. Катеринославське училище було відкрите у травні 1902 р. Нині це Дніпропетровський коледж транспортної інфраструктури. У 1920 р. на базі училища було створено політехнікум шляхів сполучення, а в 1930 р. на його базі і факультету інженерів шляхів сполучення Київського політехнічного інституту було засновано ДПІТ, нині Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. В. А. Лазаряна [4; 8, с. 51–53; 16, с. 159].

Швидкий розвиток вуглевидобувної та залізорудної промисловості обумовив в Україні початок нового етапу в розвитку спеціальної гірничої освіти. Щоб задовольнити зростаючу потребу в штейгерах, десятниках, майстрах – спеціалістах гірничорудної справи, були створені дві школи нового типу: Лисичанська штейгурська (1872), що утримувалася за рахунок казни, та гірниче училище ім. С. С. Полякова, відкрите в 1877 р. на Корсунському руднику поблизу Горлівки, яке утримувалося на кошти Д. С. Полякова, Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості та приватні пожертвування. У 1909 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії порушила клопотання про перетворення штейгурської школи на гірниче учили-

ще. Закон про його створення мав набути чинності з 1 січня 1917 р., але лише у 1921 р. на базі училища створюється гірничий технікум, який готував експлуатаційників, електротехніків, маркшейдерів та інших спеціалістів для шахт [16, с. 157–158; 26, с. 252–253].

Спроби відкрити спеціальні навчальні заклади і в Криворізькому басейні, ініціатором яких виступив О. М. Поль, тривали з кінця XIX ст. Ще в 1890 р. він розробив проект створення гірничого і гірничо-заводського училища. У 1897 р. Верхньодніпровські повітові земські збори розглянули цей проект і постановили виділити кошти на відкриття училища ім. О. М. Поля в Кривому Розі та видали його програму. Ідею підтримав XXII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (1897), пожертвувавши на облаштування училища 100 тис. крб. [24, с. 22].

Серед інших типів професійних навчальних закладів велику групу становили ремісничі училища, перші з яких почали виникати в 60–70-х рр. XIX ст. До початку XX ст. у Катеринославській губернії нараховувалось три ремісничі училища з 26 в Україні, більшість з яких була відкрита в 1890 – 1900 рр. Серед них було Бахмутське чотирирічне ремісниче училище, яке готувало кваліфікованих робітників-металістів. Училище розпочало свою роботу у 1896 р., а в 1910 р. при ньому було організовано однорічне електротехнічне відділення для підготовки електриків і механіків [1; 8, с. 40].

Основною причиною досить низьких темпів створення ремісничих училищ стала їх заміна більш дешевими з утримання нижчими ремісничими школами, школами ремісничого учнівства та ремісничими навчальними майстернями. Так, у 1901–1902 рр. нижчі ремісничі школи були відкриті при Олександрівському та Маріупольському механіко-технічних училищах, при Маріупольському заводі «Російський Провіданс» (нині завод ім. Ілліча), Юзівському металургійному заводі, Петровському державному заводі (Снакієво), заводі Донецько-Юр'ївського металургійного товариства (Алчевськ) [8, с. 40; 21, с. 320].

На початку XX ст. почали функціонувати і навчальні заклади для підготовки кваліфікованих робітників: курси кочегарів, школи десятників, зокрема, школа гірничих десятників ім. В. О. Вагнера в Макіївці з однорічним курсом навчання. Навчання в школі відбувалося за індивідуальним статутом та програмою, її щорічно закінчувало близько 30 осіб [9, с. 41; 21, с. 320].

Проте домінуючою формою професійної підготовки кадрів для промисловості і транспорту залишалася система практичного учнівства у процесі виробництва. Статут про промисловість 1893 р. визначав термін навчання у 3–5 років. Чисельність учнів на заводах і фабриках залежала від специфіки виробництва і розміру підприємства:

від 5–10 учнів на дрібних заводах до декількох сот – на великих. Так, у головних майстернях і майстернях при депо Катерининської залізниці у 1895 р. працював 301 учень. Бригадний метод навчання учнів уперше був застосований в Олександрівських залізничних майстернях за слюсарською спеціальністю у 1898 р. як найефективніший. На відміну від індивідуального, бригадне навчання проводилося за певними програмами і не залежало від рівня знань одного майстра. У 1902 р. було прийнято рішення про створення при головних залізничних майстернях та депо дворічних курсів ремісничих учнів [8, с. 29, 33–35; 9, с. 28].

Відсутність необхідної кількості кваліфікованих кадрів змусувала уряд шукати різні шляхи поширення професійних знань серед робітників і ремісників. У 1895 р. попечителям навчальних округів було запропоновано максимально сприяти відкриттю вечірніх та недільних курсів з різних предметів. Так виникла нова форма передачі зайнятим у виробництві елементів професійно-технічних знань і графічної грамотності: вечірні, недільні і святкові професійні курси, класи технічного креслення та малювання. У Катеринославській губернії наприкінці XIX ст. існували три технічні класи: два – в Олександрівську (при міському училищі та при середньому механіко-технічному училищі) і один – у Катеринославі при 1-му міському училищі. Заняття проводилися у вільні від роботи вечірні години від 3 до 5 разів на тиждень, а також у недільні дні [8, с. 82–85; 20, с. 196].

Помітну роль у розвитку освіти, у тому числі професійної, відігравали різноманітні громадські організації, зокрема, створене у 1892 р. Катеринославське відділення Російського технічного товариства. Значної популярності набули відкриті ним у 1905 р. загальноосвітні курси для робітників. Головний контингент складався із робітників Катеринославських і Нижньодніпровських залізничних майстерень і депо Катерининської залізниці (138 осіб), інші – (приблизно стільки ж) робітники місцевих заводів, майстерень і поденні робітники. У 1909 р. курси були доповнені трьома спеціальними відділеннями – електротехнічним, прикладної механіки (парові котли і парові машини), газових двигунів. Повний курс був збільшений до чотирьох років. Число слухачів коливалося в середньому за рік з 1905 до 1910 рр. від 140 до 354 осіб на загальному відділенні, від 70 до 110 – на спеціальних [9, с. 87].

Низка курсів, які передбачали вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів, був відкритий на кошти з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії: у 1913 р. в Макіївці при рудничному училищі товариства «Уніон», у 1914 р. – на Голубівському та Олександрівсько-Грушевському рудниках. Постановка навчального процесу на курсах наближала їх до народних університетів. Тут функціонувало одночас-

но декілька груп як для навчання грамоті, так і для підготовки робітників, десятників, креслярів, механіків та ін. У 1915 / 16 навчальному році на них навчалось близько 950 осіб [9, с. 89; 12, с. 118].

Друга половина XIX ст. позначилася активним розвитком комерційної освіти. Відповідно до законів від 15 квітня 1896 р. та 10 червня 1900 р. створювалися п'ять типів комерційних закладів: вищі (комерційні інститути і вищі комерційні курси), середні (комерційні училища), нижчі (торговельні школи), торговельні класи і курси комерційних знань. У Катеринославі комерційне училище було відкрито у 1901 р., а напередодні Першої світової війни вони діяли в Олександрівську, Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Макіївці. Всього в 1916 р. у Катеринославській губернії налічувалося 17 комерційних училищ, торговельних шкіл і торговельних класів [5, с. 66; 6, с. 23].

Певним чином заповнювали дефіцит ремісничих та технічних училищ ремісничі відділи при загальноосвітніх початкових школах. Згідно з «Положенням про міські училища» від 31 травня 1872 р. при них могли створюватися ремісничі класи або відділення. Коли у 1877 р. повітове училище в Катеринославі було перетворено на міське, при ньому було створено ремісниче відділення з трьома класами – чоботарським, столярним та шорним.

На початку XX ст., як зазначалося, законодавчо були оформлені ремісничі та професійні відділи при загальноосвітніх школах. Відповідно до законів від 21 квітня 1903 р. і 16 березня 1904 р. строк навчання та кількість годин щоденних занять встановлювалася на місцях залежно від виду ремесла, мети навчання та рівня підготовки учня. У ремісничих відділах навчали столярного, слюсарного, ковальського, кравецького та білошвейного ремесла [3, с. 14; 16, с. 163; 21, с. 322].

Бахмутським земством з 1909 до 1913 р., наприклад, було відкрито 10 ремісничих відділень із трирічним курсом навчання при двокласних училищах, а у великих населених пунктах повіту організовано 10 практичних навчально-ремісничих майстерень із трирічним терміном навчання [12, с. 117].

Взагалі катеринославське земство практично від початку свого створення у 1866 р. почало приділяти увагу розвитку професійної освіти в губернії. Із цією метою губернські земські збори в жовтні 1869 р. прийняли рішення про необхідність заснування в кожному повіті по одній ремісничій школі, призначивши на їх утримання з губернського земського збору по 3 тис. крб. щорічно на кожний повіт. У подальшому ці асигнування для Павлоградського повіту були збільшені до 6 тис., а для інших повітів – до 4 тис. крб. Для керівництва повітовим земством щодо відкриття ремісничих училищ губернська земська управа у 1870 р. розробила Нормальний статут цих училищ, який був затверджений губернськими зборами [15].

Поступово склався певний поділ сфер відповідальності між повітовими і губернським земством: початкова школа фінансувалася та знаходилася у віданні повітових земств, а професійна освіта значною мірою фінансувалася з бюджету губернського земства. Так, Катеринославська губерньська земська управа у 1899 р. виділила на утримання навчальних закладів 320 515 крб. 50 коп., у той час як витрати Державного казначейства на ці цілі становили всього 39 537 крб. Майже дві третини цих коштів йшли на утримання сільськогосподарських шкіл, ремісничих класів та училищ, фельдшерської школи [20, с. 12].

Першим було створено у 1877 р. ремісниче відділення при Сакаганському однокласному училищі Верхньодніпровського повіту, одне з перших в Україні. Пізніше воно було перетворено на ремісничче училище і складалося з двох відділень: ковальсько-слюсарного та столярно-деревного. У 1883 р. з ініціативи відставного гвардії штаб-ротмістра Д. Т. Гнедіна було відкрито ремісничче училище у с. Олександрівка Олександрівського повіту, яке потім стало носити ім'я свого засновника. У 1885 р. було відкрито третє ремісничче училище у Новомосковську. До 1886 р. почали діяти також вісім навчальних майстерень у вигляді ремісничих відділень при міських (Катеринославське, Бахмутське, Верхньодніпровське, Слов'яносербське, Маріупольське, Павлоградське) та сільських (Благодатнівське в Маріупольському повіті, Софіївське у Слов'яносербському повіті) народних училищах. Тобто, завдання про створення в кожному повіті ремісничих училищ та відділень було виконано [2; 13–15].

Задля розширення можливостей професійної підготовки дітей земство пішло також шляхом організації різних гуртків – садівництва, городництва, бджолярства. У 1894 р., скажімо, такі гуртки працювали в 263 сільських народних училищах, а наступного 1895 р. земство організувало 13 ремісничих класів, 21 клас ручної праці, 57 жіночих класів рукоділля [20, с. 13].

Таким чином, Катеринославська губерньська земська управа досягла значних успіхів у розвитку професійної освіти в губернії у пореформений час, на що звернув увагу відомий історик освіти С. О. Сіропалко, відзначивши, що на Катеринославщині наприкінці XIX ст. було найбільше ремісничих училищ та відділень порівняно з іншими земськими губерніями України [23, с. 371].

Бібліографічні посилання

1. Артемівський індустріальний технікум Донецького національного технічного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/donntu/online/294.htm>.
2. Бугар Т. П. Діяльність Катеринославського земства на селі з розвитку народної освіти (кінець 60-70-ті роки XIX століття) / Т. П. Бугар // Питання аграрної

історії України та Росії : матеріали наук. читань, присв. пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1995. – С. 64–67.

3. Днепропетровску 200 лет. 1776–1976 : сб. докум. и матер. / редкол. : И. В. Васильев (пред.), В. Я. Борщевский, А. Ф. Ватченко [и др.]. – К., 1976.

4. Дніпропетровський коледж транспортної інфраструктури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

5. **Добрянський І. А.** Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.) / І. А. Добрянський, В. В. Постолатій. – Кіровоград, 1998.

6. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. – Донецька область. – К., 1970.

7. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. – Запорізька область. – К., 1970.

8. **Кізченко В. І.** Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. І. Кізченко. – К., 1972.

9. **Кизченко В. И.** Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / В. И. Кизченко. – К., 1990.

10. **Лікарчук І. Л.** Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888–1998 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. Л. Лікарчук; – К., 1999.

11. **Лохматова А. І.** Катеринославське земство / А. І. Лохматова. – Запоріжжя, 1999.

12. **Михненко А. М.** Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст. / А. М. Міхненко. – К.; Донецьк, 2003.

13. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 год: Приложение ко всеподанейшему отчету екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1890.

14. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование. – Екатеринослав, 1905.

15. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 г. – Екатеринослав, 1907.

16. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1976.

17. **Петренко А. Е.** Генезис и развитие аграрного образования в Екатеринославской губернии (XIX – начало XX ст.) / А. Е. Петренко, Ю. А. Корчанова // Історичні записки : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 1–8.

18. Приазовский государственный технический университет. Мариупольский колледж ПГТУ [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://pstu.edu/index.php?id=195&L=1>.

19. Пузанов М. Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. – К., 1980.

20. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине : учеб. пособие / под общ. ред. В. В. Иваненко. – Д., 1989.

21. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / відп. ред. М. Д. Ярмаченко. – К., 1991.

22. **Ситняківська С. М.** Ремісничі навчальні заклади Півдня України у системі освіти України в XIX – на початку XX століття [Електронний ресурс] / С. М. Ситняківська. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua>.

23. **Сірополко Степан.** Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

24. **Степанович Е. П.** Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.) / Е. П. Степанович. – К., 1991.

25. **Татаринов С. Й.** Роль земських установ Бахмутського повіту у розвитку початкових професійно-технічних закладів у 2-й половині 19 – на початку 20 століть [Електронний ресурс] / С. Й. Татаринов. – Режим доступу : <http://www.uk.xlibx.com/4tehlicheskie/1269280-1-tatarinov-sergey-iosifovich-candidate-historical-sciences-associate-professor-educational-and-scientific-prof.php>.

26. **Чорнобай П. О.** Лисичанська штейгерська школа та її внесок у розвиток середньої технічної освіти на Катеринославщині / П. О. Чорнобай // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 247–254.

27. **Улюкаєв С. Г.** Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Г. Улюкаєв // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 138–145.

Надійшла до редколегії 12.06.2015

УДК 396.4(477.63)«18/19»

С. Л. Прокопенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**РОЗВИТОК ЖІНОЧОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Проаналізовано розвиток жіночої середньої освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: жіночі гімназії і прогімназії, єпархіальні жіночі училища.

С. Л. Прокопенко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**РАЗВИТИЕ ЖЕНСКОГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX вв.**

Проанализировано развитие женского среднего образования в Екатеринославской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: женские гимназии и прогимназии, епархиальные женские училища.

S. L. Prokopenko*Oles Honchar Dnipropetrovsk National University***DEVELOPMENT OF FEMALE SECONDARY EDUCATION IN
KATERINOSLAV PROVINCE IN THE SECOND
HALF XIX – EARLY XX CENTURY**

Analyzed the development of female secondary education in Ekaterinoslav province in second half XIX – early XX century. Pre-conditions of creation of middle female educational establishments are reflected, the normatively-legal base of their activity is analysed: «Statute about female schools of department. Department of Public Education» (1856 and 1860), «Statute about female gymnasia and pro-gymnasia of department. Department of Public Education» (1870), Charter of diocesan female schools (1868). Distinguished three periods of development of female secondary education in Ekaterinoslav province. It is marked that in the first period that lasted from 1859 till 1875 years, becoming of secondary woman education took place in our region. Ekaterinoslav Mariinska female gymnasium and female seminary were opened at that time. The second period (1876–1900) is characterized by the expansion of network of female educational establishments, founding of gymnasia in the district cities of province. The third period (1901–1917) was designated by rapid development of female educational establishments especially private, by their creation not only in a province and district centers but also in industrial cities and settlements. There was also a new type of middle female educational establishments – female commercial schools.

Key words: female gymnasia and pro-gymnasia, diocesan female schools.

У сучасних умовах важливе значення має досвід розвитку жіночої середньої освіти, накопичений в Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Цій проблемі присвячено ціле коло праць як дореволюційних (Г. В. Донцов [1], П. А. Соколов [21], О. Я. Чернова [9]), так і сучасних (Ю. Ю. Королевська [7], Т. Д. Липовська [8], В. Д. Мирончук [8; 9], Г. В. Степаненко [22], С. Й. Татаринів [23], С. Д. Фатальчук [25]) авторів. Разом з тим, слід відзначити відсутність досліджень, в яких би розглядався розвиток жіночої середньої освіти в регіоні у зазначений період у цілому. Тому метою даної статті є аналіз становлення та розвитку жіночої середньої освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Друга половина XIX ст. позначилася кроком уперед у розвитку середньої жіночої освіти. Розпочинаючи підготовку шкільної реформи, уряд розумів, що поряд із закритими навчальними закладами, розрахованими, насамперед, на дітей привілейованих верств, необхідно заснувати хоча б у губернських містах встанові жіночі навчальні заклади, які за характером і рівнем освіти наближалися б до звичайних гімназій.

У 1856 р. було затверджено «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти», які мали утримуватися переважно на кошти громадськості, благодійних організацій і приватних осіб, отримуючи грошові субсидії від уряду лише в окремих випадках. Тому середня жіноча освіта практично від початку існувала в основному за рахунок приватних і громадських коштів, державні субсидії не перевищували 10 % їх бюджету. В якості прикладу можна навести кошторис Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії у 1906 р., який становив 36 678 крб. 14 коп. З них плата за навчання складала 30 534 крб 50 коп. і лише 4 тис. надійшли з Державного казначейства [11, с. 12; 12, с. 134; 27, с. 1].

10 травня 1860 р. затверджується нове «Положення», яке діяло до 1870 р. Згідно з «Положенням» встановлювалося два типи всестанових жіночих училищ: училища першого розряду з шестирічним терміном навчання і училища другого розряду з трирічним курсом. Вони мали надавати ученицям ту релігійно-моральну й розумову освіту, яка вимагається від кожної жінки, особливо від майбутньої дружини і матері [18, с. 135–136].

Предмети в училищах поділялися на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових в училищах першого розряду відносилися: закон Божий, російська мова, граматики і словесність, арифметика і поняття про виміри, географія загальна і російська, історія загальна і російська, початкові основи природничої історії і фізики, чистописання і рукоділля. В училищах другого розряду обов'язковими предметами були закон Божий, російська граматики, перші чотири правила арифметики, російська історія і географія у скороченому обсязі, чистописання і рукоділля. Необов'язковими предметами були французька і німецька мова, малювання, музика, співи і танці, за навчання якими вносились окрема плата, її розмір встановлювала опікунська рада училища [18, с. 136].

В училищах створювалися дві ради: опікунська – для сприяння успішному розвитку училища з боку громадськості – та педагогічна – для вирішення питань навчального і виховного процесу. Попечительниця училища обиралася опікунською радою із числа найпочесніших осіб міста і затверджувалася на посаді попечительниці училища першого розряду імператрицею за поданням губернатора через міністра народної освіти, а в училищі другого розряду – міністром народної освіти за поданням губернатора. Безпосереднє управління училищем ввірялося начальниці, яка обиралася опікунською радою і затверджувалася на посаді попечителем навчального округу. Вчителі училищ обиралися опікунською радою і затверджувалися попечителем навчального округу в училищах першого розряду і директором місцевої гімназії в училищах другого розряду [18, с. 136]. У 1868 р. до

Положення було внесено доповнення про надання випускникам училищ першого розряду права отримувати звання домашньої вчительки або наставниці, а в 1869 р. – про нагородження кращих учениць золотими і срібними медалями [20, с. 566–567].

Вперше думку про відкриття жіночої гімназії у Катеринославі висловив міністр внутрішніх справ місцевому дворянству у вересні 1859 р. У своєму зверненні він акцентував увагу на стурбованості царя Олександра II слабким розвитком жіночої освіти в країні. Дійсно до початку 60-х рр. XIX ст. у губернії не було жодного середнього жіночого навчального закладу. Взагалі стан з жіночою освітою був незадовільним. У 1865 р. з 22 846 жителів губернського міста письменними було лише 7 369, у тому числі 2 315 жінок. У навчальних закладах навчалось 1 349 учнів, з яких тільки 236 дівчат [5, с. 163; 27, с. 1].

Тому необхідність відкриття такого навчального закладу була важливою як для дворян і чиновників, так і для осіб середнього стану. На думку націй, які були більш розвиненими, ніж Російська імперія, зазначав перший історик Катеринослава М. М. Владимиров, майбутнє всього народу полягало у жіночій освіті. Катеринославське дворянство 21 вересня того ж року постановило виділити кошти на облаштування жіночого училища. 30 серпня 1865 р. жіноче училище першого розряду було урочисто відкрито у складі перших 4-х класів, до яких було прийнято 64 учениці. Начальницею училища була обрана О. Я. Чернова, яка очолювала навчальний заклад упродовж наступних 40 років [13, с. 6; 16, с. 177].

У травні 1870 р. уряд видав «Положення про жіночі гімназії і прогімназії відомства Міністерства народної освіти», за яким жіночі училища першого розряду перетворювалися на семирічні гімназії, а училища другого розряду – на трикласні прогімназії. При жіночих гімназіях відкривався восьмий спеціальний педагогічний клас, який призначався для підготовки домашніх учительок та домашніх виховательок [19, с. 1620].

«Положення» 1870 р. внесло певні зміни в перелік обов'язкових предметів жіночих гімназій. Залишалися без змін закон Божий, географія загальна і російська, історія загальна і російська, чистописання і рукоділля, дещо інакше формулювалося завдання вивчення російської мови (граматика і знайомство з найважливішими творами словесності), розширювалося викладання математики (арифметика із застосуванням до рахівництва і основи геометрії), замість початкових основ природничої історії і фізики мали викладатися «найголовніші поняття з природничої історії і фізики, з доданням відомостей, що відносяться до домашнього господарства і гігієни».

У прогімназіях обов'язковими предметами стали: закон Божий, російська мова (пояснювальне читання і початкові основи грамати-

ки), арифметика (перші чотири дії, поняття про дробі, з можливим практичним пристосуванням до ведення рахунків), російська історія і географія у скороченому обсязі з приєднанням географічного огляду всіх частин світу, чистописання, рукоділля, необхідне в повсякденному домашньому побуті [19, с. 1626].

У зв'язку із цим у 1870 р. училище було перетворено на жіночу гімназію з наданням їй назви Маріїнської. Свій остаточний статус гімназія набула в 1871 р. з відкриттям 8-го додаткового класу. Водночас розпочався процес відкриття прогімназій у повітових містах: у 1876 р. відкрилися прогімназії у Павлограді і Маріуполі, у 1878 р. – у Новомосковську, у 1879 р. – у Верхньодніпровську, що дещо знизило приток іногородніх учениць у Маріїнську гімназію. Проте, як зазначала О. Я. Чернова, це ніяк «не вплинуло на чисельність учениць гімназії, оскільки з кожним роком число учениць, яке зростало, ясно доводило, що свідомість необхідності освіти для жінок глибоко проникло у всі верстви суспільства». Тим більше, що випускниці прогімназій мали право продовжувати навчання в Катеринославській гімназії без вступних екзаменів [16, с. 178; 14, с. 323, 325, 326; 27, с. 77–78].

Дійсно, якщо у 1871 р. в гімназії навчалось 325 учениць, то в 1881 р. – 486, тобто з часу відкриття їх кількість зросла у 7,5 рази. У 1877–1879 рр. у перших чотирьох класах були відкриті паралельні відділення. Проте брак вільних приміщень не давав можливості відкривати паралелі у старших класах. У зв'язку із цим, у квітні 1881 р. опікунська рада гімназії звернулася до Катеринославської міської думи з пропозицією відкрити в місті, замість існуючих паралельних відділень гімназії, жіночу прогімназію. Педагогічна рада мотивувала цю пропозицію тим, що в 1880 / 81 навчальному році у V-й клас гімназії було прийнято 71 ученицю, при цьому значній частині бажаючих, випускниць Мелітопольської, Новомосковської і Павлоградської прогімназій, було відмовлено. Після тривалого обговорення міська дума у 1882 р. приймає рішення про відкриття у 1883 р. міської жіночої гімназії, яка з часом стала називатися першою міською гімназією [21, с. 1–2, 9; 27, с. 78].

У 1884 р. жіноча прогімназія з ініціативи міської думи була відкрита у Бахмуті, а пізніше прогімназія була створена і в Олександрівську. На кінець XIX ст. у губернії функціонувало шість гімназій (Катеринославська Маріїнська, Катеринославська міська, Верхньодніпровська, Маріупольська Маріїнська, Бахмутська, Павлоградська) і дві прогімназії (Олександрівська, Новомосковська), тобто з повітових центрів гімназії не мав лише Слов'яносербськ [5, с. 192; 14, с. 325; 15].

На початку XX ст. розпочався новий етап у розвитку середньої жіночої освіти Катеринославщини, розширення її мережі. Так, Кате-

ринославська міська жіноча гімназія до кінця XIX ст. існувала у складі семи основних класів, одного підготовчого і одного восьмого, додаткового. У 1908 р. у гімназії навчалось 511 учениць, що зумовило відкриття паралельних відділень при основних класах. І все одно класи були переповнені, часто перевищуючи прийняту норму (в 40 учениць), на 20 осіб і більше. Тому гімназія не могла прийняти всіх бажаючих. Так, у 1900 р. було прийнято до гімназії 85 учениць, або 50,89 % бажаючих, у 1901 р. – 123 (55,9 %), 1902 р. – 101 (42,61 %), 1903 р. – 111 (40,6 %), 1904 р. – 79 (35,4 %), 1905 р. – 103 (41,8 %), 1906 р. – 131 (44,5 %), 1907 – 118 (45,7 %) [21, с. 31, 35, 40, 116].

У зв'язку із цим міська дума прийняла рішення про відкриття у 1908 р. 2-ї міської жіночої гімназії. У 1909 р. відчинила двері 3-я міська жіноча гімназія ім. Ю. Й. Нестелей. На початку XX ст. у Катеринославі відкривається також шість приватних жіночих гімназій: жіноча гімназія Н. М. Тіблен, жіноча гімназія О. Г. Петрової, жіноча гімназія Н. Е. Биттнер, жіноча гімназія С. М. Юдкович, жіноча гімназія П. Л. Іоффе та жіноча гімназія Р. Ф. Ващук [6; 17, арк. 24; 21, с. 32].

З метою задоволення потреб населення в освіті активно створювалися жіночі навчальні заклади і в інших містах губернії. У 1898 р. у Кам'янському було відкрите приватне училище А. О. Мороз, яке мало підготовчий і чотири основних класи. Їхня навчальна програма відповідала програмі прогімназій, але через нестачу коштів прогімназія змогла відкритися лише у 1906/07 навчальному році. У 1905 р. відкривається Маріупольська приватна гімназія В. Остославської, у 1906 р. розпочали роботу друга жіноча прогімназія в Бахмуті та приватна жіноча прогімназія М. М. Левицької у селищі Юзівка. Наступного року в Юзівці запрацювала друга приватна жіноча прогімназія С. К. Ромм (з 1912 р. приватна жіноча гімназія С. К. Гаргер). У 1908 р. в селищі Дмитрівка (нині м. Макіївка) була відкрита приватна жіноча прогімназія Е. Р. Бражникової. За даними Л. О. Терських, у Луганську діяли гімназії Р. Воскресенської та К. Чвалинської. В Олександрівську досить популярними були приватна жіноча гімназія Геккер і Третя приватна жіноча гімназія Л. Г. Бартелінг [9, с. 282–284; 23, с. 137–138; 24; 25, с. 59–61; 28, с. 81].

У цілому, на Катеринославщині на початку XX ст. була створена розгалужена система жіночої середньої освіти, що включала 13 міністерських та 12 приватних гімназій, дві приватні прогімназії. Найвищими з них були Катеринославська Маріїнська гімназія, в якій навчалось 532 дівчини, перша Катеринославська жіноча гімназія (511 учениць) та Бахмутська жіноча гімназія (522 учениці). Про загальний рівень жіночої освіти в регіоні свідчить той факт, що з 1915 р. середні жіночі заклади щорічно випускали понад 400 осіб. Слід зазначити, що за темпами розвитку жіноча освіта випереджала чоловічу. Як наслідок

док, у середніх навчальних закладах жінок навчалось більше, ніж чоловіків. Якщо по імперії загалом їх вчилися майже на 5 % більше, то у Катеринославській губернії – на 8 % [7, с. 100; 8, с. 280; 23, с. 136].

На початку ХХ ст. отримала розвиток і жіноча комерційна освіта. Піонером виступала Катеринославська Перша міська жіноча гімназія, в якій у 1902–1905 рр. діяло спеціальне комерційне відділення, у складі трьох класів (V–VII класи). Його відкриття відбулося за ініціативи попечителя Одеського навчального округу, який у 1899 р. розробив проект «Про відкриття відділень комерційних знань і графічних мистецтв при жіночих гімназіях» і звернувся із цією пропозицією до опікунської ради гімназії. Випускниці відділення отримували звання конторщиць [21, с. 32–34].

У наступні роки у Катеринославі було відкрито семикласні приватні жіночі комерційні училища С. І. Степанової та Г. Г. Свіда (засноване Ю. Х. Юргенс). Комерційні училища поряд з хорошою загальною підготовкою надавали і досить глибокі спеціальні знання. Так, в училищі Г. Г. Свіда викладалися: закон Божий, російська мова і словесність, французька і німецька мова, географія, історія, математика, природознавство, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія (теоретична і практична), комерційна кореспонденція (російською та іноземними мовами), політична економія, законодавство (переважно торговельне і промислове), хімія і товарознавство з технологією, комерційна географія (переважно Росії), каліграфія і ручна праця. Бажаючі за окрему плату могли вивчати англійську мову, креслення, стенографію, друкування на машинці тощо [6, с. 318; 26, с. 3].

Із 40-х рр. ХІХ ст. починають відкриватися і жіночі училища Духовного відомства, призначені головним чином для виховання дочок православного духовенства. Але в Катеринославській єпархії вони до 60-х рр. не були створені. Прийнявши у 1864 р. єпархію, архієпископ Платон (Троєпольський) виступив з ініціативою про заснування такого училища, яке відкрилось 1 жовтня 1866 р. 13 жовтня 1868 р. було затверджено загальний Статут для подібних училищ, згідно з яким жіночі духовні училища поступово перетворювалися на однотипні єпархіальні жіночі училища з однаковими навчальними програмами, приблизно однаковим шести- або трикласним курсом [4, с. 18; 22, с. 186].

Навчальний план єпархіальних жіночих училищ, розрахований на шість років, включав: Закон Божий; читання і письмо російською і слов'янською мовами; чистописання; усне розв'язання арифметичних вправ, користування рахівницею; російська граматики, складання невеликих творчих робіт у вигляді оповідання, листів, коротких роздумів; слов'янська граматики; російська історія та загальна скорочена географія; церковний спів; рукоділля, пошиття церковних риз та ін-

шого вбрання, виховання практичних навичок у домашньому господарстві. Крім того, не обов'язковим чином надавалися знання музики й нових мов, частіше французької. Перетворення Катеринославського училища на єпархіальне відбулось у 1875 р. На 1 січня 1887 р. у ньому навчалося 267 учениць. Друге єпархіальне жіноче училище було відкрито в Маріуполі на початку XX ст. [4, с. 18; 22, с. 190].

Отже, середня жіноча освіта на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст. досягла значного поступу. Виходячи з аналізу розвитку середніх жіночих навчальних закладів, можна виділити три періоди. У першому періоді, який тривав з 1859 р. до 1875 р., відбулося становлення середньої жіночої освіти в нашому краї, були відкриті Катеринославська Маріїнська жіноча гімназія та жіноче духовне училище. Другий період (1876–1900 рр.) характеризується розширенням мережі жіночих навчальних закладів, заснуванням гімназій у повітових містах губернії. Третій період (1901–1917 рр.) позначився бурхливим розвитком жіночих навчальних закладів, особливо приватних, їх створенням не лише у губернському і повітових центрах, але й у промислових містах і селищах. Виникає також новий тип середніх жіночих навчальних закладів – жіночі комерційні училища.

Бібліографічні посилання

1. **Донцов Г. В.** Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии 1883 – 1893. – Екатеринослав, 1894.
2. Катеринославська губернія. – Вип. 1: Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1901.
3. Історія міст і сіл Української РСР. : у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редкол.) та ін. – Дніпропетровська область. – К., 1970.
4. Історія Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара / голова редкол. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.
5. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
6. Календарь-ежегодник «Приднепровье» на 1910 год. – Екатеринослав, 1910.
7. **Королевська Ю. Ю.** Система жіночої освіти в Південній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. Ю. Королевська // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 98–102.
8. **Липовська Т. Д.** Жіноча освіта на Катеринославщині (60-і рр. XIX – поч. XX ст.) / Т. Д. Липовська, В. Д. Мирончук // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1 : матер. Першої міжрегіон. іст.-краєзнав. конф. (8-9 жовт. 1998 р. м. Дніпропетровськ). – Д., 1998. – С. 277–282.
9. **Мирончук В. Д.** К истории Каменской женской гимназии / В. Д. Мирончук, Т. А. Чуднова // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1 : матер. Першої міжрегіон. іст.-краєзнав. конф. (8-9 жовт. 1998 р. м. Дніпропетровськ). – Д., 1998. – С. 282–284.
10. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 год: Приложение ко всеподанейшему отчету екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1890.
11. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 год. Народное образование. – Екатеринослав, 1907.

12. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1976.
13. Памяти Александры Акимовны Рындовской. – Екатеринослав, 1905.
14. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1899 год. – Екатеринослав, 1889.
15. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год. – Екатеринослав, 1900.
16. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г. (Материалы для исторического очерка) / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887.
17. Переписка с городской управой об открытии в г. Екатеринославе 3-й женской гимназии // Державний архів Одеської області. – Ф. 42, оп. 35, спр. 1816.
18. Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения // Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. – СПб., 1865. – С. 135–139.
19. Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного Просвещения / Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1871. – Т. IV. – С. 1620 – 1629.
20. **Рождественский С. В.** Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб, 1902.
21. **Соколов П. А.** Историческая записка о 1-й Городской Женской Гимназии к 25-летию ее существования / П. А. Соколов. – Екатеринослав, 1909.
22. **Степаненко Г. В.** Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX–XX ст. – 2007. – Вип. XIII. – С. 184–196.
23. **Татаринов С. И.** Роль земских учреждений Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в создании и развитии гимназий в 19 – начале 20 века [Электронный ресурс] / С. И. Татаринов, Д. В. Ефимов. – Режим доступа : http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/tatarinov_s.i_efimov_d.v_the_role_of_the_zemstvo_institutions_of_bakhmut_district_of_yekaterinoslav_province_in_creation_and_development_of_the_schools_in_the_19th_-_early_20th_centuries.pdf.
24. **Терських Л. О.** Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині в кінці XIX – початку XX століття : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»/ Л. О. Терських. – Луганськ, 2001.
25. **Фатальчук С. Д.** Становлення гімназійної освіти на Донеччині (друга половина XIX – поч. XX ст.) / С. Д. Фатальчук // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. – Слов'янськ, 2001. – Вип. XIII. – С. 57–61.
26. Устав частного женского коммерческого училища Ю. Х. Юргенс в Екатеринославе. – СПб., 1905.
27. **Чернова А. А.** Историческая записка о Екатеринославской мариинской женской гимназии со времени ее основания по 1 августа 1881 года / А. А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.
28. **Яковенко Г. Г.** Домашні учительки м. Олександрівська / Г. Г. Яковенко // Наук. пр. іст. фак-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2014. – Вип. XXXVIII – С. 80–83.

Надійшла до редколегії 12.06.2015

УДК 271:94 (477.63)«18-20»

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

**ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ
ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА ПРИДНІПРОВ'І
УПРОДОВЖ 1880-х рр. – ПОЧАТКУ XX ст.**

Висвітлено релігійне життя поляків Придніпровського краю, переважна більшість яких сповідувала римо-католицизм, діяльність благодійних та просвітницьких товариств, книгарень, бібліотек, аматорських театральних гуртків упродовж 1880-х рр. – початку XX ст. Доведено, що незважаючи на утиски з боку влади, розпорошеність та незначну кількість поляків у краї, польська національна спільнота виявила прагнення до збереження власної національної ідентичності.

Ключові слова: Придніпровський край, Катеринославщина, поляки, римо-католицизм, товариства, бібліотеки, книгарні, література, театр, національна ідентичність.

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

**ОСОБЕННОСТИ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ
ПОЛЬСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНШИНСТВА
НА ПРИДНЕПРОВЬЕ В ТЕЧЕНИЕ 1880-х гг. – НАЧАЛА XX вв.**

Освещена религиозная жизнь поляков Приднепровского края, большинство которых исповедовало римо-католицизм, деятельность благотворительных и просветительских товариществ, книжных магазинов, библиотек, самодеятельных театральных кружков на протяжении 1880-х – начала XX в. Доказано, что несмотря на притеснения со стороны власти, рассеянность и незначительное количество поляков в крае, польская национальная общность проявила стремление к сохранению национальной идентичности.

Ключевые слова: Приднепровский край, Екатеринославщина, поляки, римо-католицизм, товарищества, библиотеки, книжные магазины, литература, театр, национальная идентичность.

N. M. Bulanova

The Museum of history, Dneprodzerzhinsk

**FEATURES OF SPIRITUAL LIFE POLISH NATIONAL
MINORITY ON PRIDNIEPROV'YE THROUGHOUT
1880-THEY EARS – THE BEGINNING OF THE 20 CENTURIES**

The article is devoted to the spiritual life of the Polish community, were is forming which in the Pridnieprovskyedgassociated with the processes of

development of market relations that began in the second half of the 19-th century. In the context of the processes of modernization and development of cities during 1880 – the beginning of the 20-th century became over the years positivism and intensification of spiritual life, reinforce its democratic content, involving the cultural patrimony wider population.

Proved that spiritual support for Poles of Pridneprovsky edge remained Roman Catholic Church, as professed Roman Catholicism vast majority of Poles. Described Parish Roman Catholic order in the edge, especially the pastoral service and meet the religious needs of the Poles. Made emphasis on strict regulation of religious worship, pastoral activity on the part authority. Polish Roman Catholics have discovered the ability to adapt to new conditions, doing passive resistance order of power in the spiritual realm.

It is shined features of founding a number of Polish charitable and educational associations in the edge. Among them – the Roman Catholic Society help to the poor, Polish clubs, educational society «Ognisko» and so on. Traced influence on Polish society of Polish literature through the activities of bookshops and libraries. Described repertoire of amateur theater company, which operated in Kamians'ke. It was concluded that through religion and culture prydnieprov'ska Polonia maintained national identity.

Key words: Pridneprovsky edge, Katerinoslavschina, Poles, Roman-Catholicism, societies, libraries, bookshops, the literature, theatre, national identity.

Важливе місце в історії Придніпровського краю посідає польська спільнота, формування якої пов'язане з процесами розвитку ринкових відносин, що розпочалися в другій половині XIX ст. Незважаючи на незначну частку порівняно з іншими національними групами у загальній кількості населення Катеринославської губернії (станом на 1897 р. поляки становили всього 0,59 % (12 365 осіб) [16, с. 86; 17], вони зробили вагомий внесок у розвиток промисловості та розбудову інфраструктури краю. Так, за участю польських капіталу і фахівців став до ладу металургійний завод в Олександрівську, розширено такий же завод у Краматорську, збудовано три заводи (металургійного устаткування, металовиробів та арматури) у Катеринославі, низку шахт і рудників – у Донбасі, в районі Нікополя і Кривого Рогу [12, с. 45]. Значним центром Полонії не лише регіонального, а й загальноімперського масштабу стало Кам'янське, де на кошти Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства, значний відсоток акцій якого належав польським підприємцям, було збудовано Дніпровський завод [2, с. 40; 4, с. 101].

Зважаючи на велике суспільно-політичне значення наукових досліджень, присвячених проблемам етноісторії, вони постійно перебувають в полі зору науковців. У працях зарубіжних та вітчизняних дослідників висвітлено основні етапи історичного розселення і ареали проживання поляків в Україні, їх внесок у соціально-економічний розвиток регіону, польські суспільно-політичні рухи тощо [1; 7; 9; 10–12;

16; 24]. Серед них чільне місце займають дослідження І. Т. Лісевича з історії польського населення Наддніпрянської України 1860-х–1910-х рр. [10–12]. Науковець зосередився на розвитку освіти, книгодрукування, задоволенні релігійних потреб поляків Наддніпрянщини у визначений період, описавши окремі сюжети з духовного життя поляків Катеринославщини [10]. Разом з тим ця проблема заслуговує на більшу увагу, адже за умов утисків з боку влади розпорошена у Придніпровському краї польська діаспора намагалася зберегти свою національну ідентичність.

У контексті процесів модернізації та розбудови міст період 1880-х–початку XX ст. став роками позитивізму та інтенсифікації духовного життя, посиленням його демократичного змісту, залученням до культурних здобутків ширших верств населення. Позитивістські ідеї принесли у польське суспільство нову формулу порятунку нації не через відновлення державності, а її збереження за умов бездержавності.

Духовною опорою для поляків Придніпровського краю залишалася Римо-католицька церква (римо-католицизм сповідувала переважна більшість поляків – 11 962 особи, за переписом 1897 р.) [17]. На початку XX ст. найбільші парафії римо-католиків Катеринославського повіту діяли у Катеринославі та Кам'янському. Парафіяльним центром Катеринослава стала римо-католицька церква святого Йосипа, збудована на кошти парафіян у 1877 р. Крім Катеринослава, парафія охоплювала повітові центри: Павлоград, Олександрівськ, а також духовно опікувалася вірними, що проживали вздовж Катерининської залізниці від станції Кривий Ріг до Авдєєвки, від станції Долінцєве до Нікополя, від станції Краснопавлівка до Олександрівська [8, с. 39].

У Кам'янському в 1897 р. було збудовано римо-католицький костел св. Миколая. Окрім місцевих парафіян, храм відвідували римо-католики, що жили у Верхньодніпровську, біля заводу Корбіно та станції Запоріжжя, в Єнакієво та біля прилеглих до нього заводів і копальнях [8, с. 40].

Поляки Слов'яносербського повіту задовольняли свої духовні потреби у молитовному будинку на честь Різдва Пресвятої Діви Марії, збудованому в Луганську. До цієї парафії належали численні заводи Донецького краю: Беянський, Донецько-Юріївський, Ольховський, Алмазний та Штерівський, Брянський, Жилівський, Павловський, Селезньовський, Орлово-Єлеоновський та Успенський, а також колонія Коноплянка, ділянка залізниці від Луганська до станції Міллерово та від Алмазної до Ровеньки включно [8, с. 35].

Два осередки римо-католицизму, які відвідували польські парафіяни, знаходились у Бахмутському повіті з центрами у Бахмуті та Юзівці (окрім німецьких колоній, де були окремі парафії). Так, у

Бахмуті в 1902 р. на кошти парафіян було збудовано кам'яну церкву Успіння Пресвятої Діви Марії. Крім Бахмута, парафія охоплювала хутори Дьяконівка, Руссек Яр, Вінгертер та Реннер, села Костянтинівка, Дружківка, Содовий завод, копальні Щербинівська, Голубівська, Варваропольська, Ірмінська, залізницю від станції Бахмут до Алмазної та Ясиноваті [8, с. 34].

У Юзівці на кошти підприємців у 1892 р. було збудовано кам'яний молитовний будинок на честь св. Йосифа. Парафія включала Новоросійський завод, копальні Франко Руські, Риковські, Карповські, Лідієвські, шахти Катериненські, Богодухівські, Пастуховські, а також села Мар'янівка, Кремінне, Делінтрове, залізницю на дільниці від станції Юзівка до Мушкетове [8, с. 35].

У Маріуполі представники польської діаспори відвідували храм Пресвятої Діви Марії, збудований у 1860 р. Окрім самого міста та заводів Нікополь-Маріуполь та Руського Провідансу, парафія охоплювала дільниці залізниці від станції Маріуполь до Волновахи [8, с. 36].

Церковно-релігійне життя римо-католиків відбувалося під постійним контролем і регламентацією влади. За умов наявності державної православної церкви, їм заборонялися церковні хресні ходи, похоронні процесії, масові ходіння на прощу тощо. За спеціальним дозволом хресний хід можна було зробити лише навколо костюлу, не виходячи за ворота. Душпастирська діяльність римо-католицького духовенства потрапляла також під прес заборон. Ксьондзам було заборонено без дозволу повітового начальства виїжджати до сусідньої парафії.

Влада намагалася зобов'язати римо-католицьке духовенство служити престолу. Для цього священикам вводилося в обов'язки здійснювати «...читання в церкві, після закінчення Божественної служби, Височайших маніфестів та указів, приписів цивільного начальства» [3, с. 125]. До кола церковних богослужінь включалися дні народжень членів імператорського Дому, згідно з табелем Міністерства внутрішніх справ [2, с. 125]. Департамент іноземних сповідань регулярно направляв затверджені імператором форми ектинії для включення їх до річного циклу богослужінь [3, с. 125]. Перелік «царських» днів доповнювався новими молебнами та пахидами. До богослужінь римо-католицьких церков Катеринославщини запроваджувалися молебні на честь важливих подій в суспільно-політичному житті Російської імперії. Так, у роки Першої світової війни у всіх римо-католицьких храмах Катеринославщини відбулися молебни за здоров'я царя і перемогу над ворогом [15].

Незважаючи на державну регламентацію церковної сфери, польське римо-католицьке духовенство, згуртоване і дисципліноване, не обтяжене родинними, виявляло супротив розпорядженням російської

влади, не бажаючи служити «царські» молебни, носити височайше пожалувані їм російські нагороди. В указі імператора від 9 грудня 1878 р. зазначалося, що «...в деяких римо-католицьких церквах у високоурочисті дні, духовенство, по закінченню літургії, перед відправленням молебну за царствуючий дім, відходячи від вівтаря в різницю для зміни убранства, залишається там настільки тривалий час, що більша частина присутньої на літургії народу розходиться, вважаючи, що служіння закінчилося» [21, с. 305]. Римо-католицька колегія натомисть вимагала від священників служити «царський» молебен відразу по закінченню літургії, щоб парафіяни не встигли розійтися.

У свою чергу, осівши на колишніх землях Війська Запорозького із традиційно православним населенням, католицизм продемонстрував здатність до соціально-політичної адаптації. Так, у травні 1891 р. службовці, майстрові та робітники Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства провели загальні збори у зв'язку з порятунком майбутнього імператора Миколи від смертельної загрози, яка виникла під час його подорожі Японією. Вони використали цю подію, щоб просити дозвіл на будівництво в селищі двох кам'яних церков – православної та римо-католицької (адже будівництво кам'яних римо-католицьких храмів у Російській імперії взагалі було заборонено). У 1897 р., після тривалого листування з Міністерством внутрішніх справ, Святейшим Синодом та Катеринославським губернатором, а також виконання поставленої владою умови відкриття заводської православної церкви костел на честь св. Миколая нарешті було збудовано [4, с. 130–133].

Використовуючи живописні чи скульптурні образи, католики апелювали до емоцій та засад традиційної культури. Характерні в цьому відношенні рядки із листа племінника І. І. Ясюковича, його тезки – Ігнатія Ясюковича до своєї подруги Софії Ягельської від 18 жовтня 1907 р. Він писав: «Сьогодні вийшла перша заповідь... великий гарний костюл переповнений. Прекрасний день, тихий, сонячний і з фабрики менше сьогодні чути шуму і дим не заважає. Скільки, однак, людям ця фабрика дає життя – парафія Кам'янського нараховує близько 9 000 осіб поляків, можна зовсім не знати російської мови» [2, с. 55].

Наведений текст свідчить як про емоційне сприйняття оголошення про майбутній шлюб закоханого Ігнатія, так і про дещо замкнуте життя католиків у рамках польської колонії: громадські та родинні зв'язки, церковно-шлюбні відносини, шкільна система церковно-парафіяльної освіти. Можливо тому українцям чи росіянам достатньо складно було зайняти більш-менш пристойну посаду на Дніпровському заводі, на них перебували, в основному, поляки.

Утім, подібна ситуація складалася лише там, де поляки мешкали компактно, як наприклад, у Кам'янському. Із Гданцівським чавуноли-

варним заводом пов'язана діяльність польських підприємців, що осіли в Кривому Розі. Найбільш відомий серед них – Мартин Шимановський, помічник С. Конткевича – першого директора-розпорядника акціонерного «Товариства криворізьких залізних руд у Росії» [6, с. 197]. З родини Шимановських вийшло кілька музикантів, найвідоміший з них – Кароль Шимановський. Він неодноразово відвідував своїх родичів, влаштовуючи концерти.

Важливу роль у боротьбі проти політики асиміляції польського населення Придніпровського краю відігравав польський благодійний рух, зокрема товариства доброчинності, дозвіл на створення яких римо-католикам надавали, починаючи з 1880-х рр. [10, с. 187]. Упродовж довгого часу ці організації були єдиною формою об'єднань, які дозволялися полякам у краї. Вони займалися переважно харитативною діяльністю серед земляків, надаючи матеріальну допомогу убогим, учням, відкриваючи дитячі притулки для сиріт, а також школи при них в окремих приміщеннях. Ці товариства також відкривали бібліотеки, де поряд з російською літературою були книги польською мовою.

Так, у 1897 р. у Катеринославі було утворене римо-католицьке товариство допомоги бідним [10, с. 188]. Засновниками подібного товариства у Кам'янському стали інженери-технологи та міщани, які переїхали з Варшави: Ян Войцеховський, Здислав Домбровський, Йосип Квєцинський та інші. Правління, яке складалося з 11 осіб, включаючи ксьондза Леонарда Долонговського, очолив віце-директор Дніпровського заводу Адольф Макомаський [20, арк. 1–2]. Офіційно статут товариства Катеринославський губернатор затвердив 27 серпня 1905 р.

5 червня 1909 р. у Катеринославі було зареєстровано громадське польське зібрання «Ognisko», яке поставило собі за мету «надати своїм членам і їхнім родинам можливість проводити вільний від праці час зі зручністю, приємністю і користю, тому Польське громадське зібрання слугує для спілкування осіб польського походження, що постійно чи тимчасово мешкають у Катеринославі, без різниці віросповідання, соціального стану і статі» [19, арк. 1]. Напередодні Першої світової війни у 1913 р. цей своєрідний клуб очолювала Броніслава Березницька, її заступником став Антон Пенцілло, секретарем – Люціан Страсбургер, казначеєм – Ян Бельський [5, с. 261].

Діяльність «Ognisko» у Катеринославі була зосереджена у сфері культурно-просвітницьких заходів. Упродовж 1912–1914 рр. проводилися сімейно-танцювальні вечори, дитячі вистави, ялинки, бал-маскаради, вистави. У 1913 р. товариство зробило пожертви на користь Олексіївського дитячого притулку, бідних учениць гімназії Ващука, Ліги боротьби з туберкульозом і на Шевченківський ювілей [15; 18, с. 7; 19, с. 10, 11, 13].

Участь у роботі цих товариств сприяла розвитку національної самосвідомості придніпровської Полонії, допомагала полякам у російськомовному середовищі сприймати національну ідею, таким чином створюючи ґрунт для діяльності польських політичних сил. Тому не випадково діяльність «Ognisko» викликала невдоволення з боку влади. У 1913 р. жандармерія Катеринослава дійшла висновку, що «Ognisko» «переслідувало мету розвитку, пробудження вузької національно-політичної самосвідомості» [22, арк. 12].

Значні впливи на свідомість польського суспільства мала художня література, яка відігравала роль поєднувальної ланки між розділеними кордонами польськими теренами, була тісно пов'язана з публіцистикою і суспільно-політичною думкою. Так, Ігнатій Ясюкович, племінник І. Ясюковича, який працював на Дніпровському заводі у Кам'янському, писав у травні 1910 р.: «...Возвращаюсь с конторы, после ужина иду на час на прогулку, потом возвращаюсь и читаю. Столько нужно прочесть, но не хватает времени, ложусь уже после двенадцати...» [13, арк. 1].

Дві польські книгарні, що працювали у Катеринославі від початку 1890-х рр., належали В. Ружицькому і В. Абламовичевій [10, с. 70]. При останній працювала бібліотека, в якій нараховувалося 4 тис. томів книг чотирма мовами. Крім того, там було організовано передплату газет, що виходили в Російській імперії і за кордоном.

У 1908 р. новим власником однієї з книгарень став Л. Ідзіковський, який «за кілька років, як писав польський дослідник Фелікс Печонтковський, перетворив її в серйозний культурний центр... Діяльність його охоплювала весь Південь України з Харковом включно» [10, с. 71]. Він збудував спеціальне приміщення, де продавалась польська та інша іноземна література і преса. Згодом число книг у бібліотеці подвоїлось, досягнувши станом на 1914 р. 8 тис. томів [10, с. 71]. Ще одна польська книгарня була відкрита в Катеринославі в 1910 р., дві (одна – з 1902 р, друга – з 1908 р.) функціонували у Кам'янському [10, с. 71].

Очевидно, польське населення Катеринославщини відчувало дефіцит художньої літератури. Адже придбати у книгарні видання польською мовою могли собі дозволити далеко не всі поляки, а бібліотеки Катеринославщини відзначалися обмеженим книжковим фондом іноземної літератури. Так, каталог Катеринославської міської громадської бібліотеки видання 1892 р. засвідчував, що в цей час там було шість романів Ю. Коженювського, вісім романів і повістей Ю. Крашевського, роман Б. Пруса «Форпост», дві книги творів Е. Ожешко, одна книга з історії Польщі К. У. Шайнохи «Ядвіга і Ягайло» [10, с. 71]. У 1904 р. в опублікованому новому каталозі Катеринославської міської громадської бібліотеки значилося шість нових романів

Ю. Крашевського історичної тематики («Король селян», «Вогнем і мечем за віру (Маслав)», «Не в силі – сила, а в правді (Болеславці)» та інші), п'ятитомник А. Міцкевича тощо [10, с. 71].

Значного розвитку у краї серед поляків набув аматорський театральний рух. Так, на початку XX ст. у Кам'янському заснували товариство польських любителів сценічного мистецтва [23, с. 19]. На сцені Народної аудиторії регулярно ставилися вистави за п'єсами польських драматургів. Режисер ВиняРСький у 1913 р. поставив п'єсу польського драматурга Зенона Парві «Корчма». У квітні 1913 р. любителі показали в народній аудиторії виставу «Тінь» за п'єсою історика польської літератури Вільгельма Тельмана [23, с. 29]. У вересні 1913 р. трупю очолив новий режисер М. Нечай, який у листопаді 1913 р. поставив дві п'єси за романами польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» та «Камо грядати». Великим успіхом у ті роки користувався «артист урядових Варшавських Театрів» Адольф Станкевич, який неодноразово приїздив до Кам'янського. Наведені приклади свідчать про намагання придніпровської Полонії не поривати духовні зв'язки з історичною батьківщиною.

Ностальгічні переживання польських переселенців, які осіли у Придніпровському краї, тонко передані у віршах поетеси Станіслави Глінської:

«Не проклинай меня! Тебя я не забыла.
Я, – слившись душой с народом мне чужим, –
Я в сердца тайниках тебя любила,
Моляся трепетно отрицаниям твоим...
Теперь, когда в бою дымятся кровью реки,
И скорбно плачешь ты, страданье затая,
Участие и боль мне жгут слезами веки,

И рвусь к тебе с душой, о Родина моя!», – писала вона у 1915 р., під час Першої світової війни [23, с. 215–216]. Незабаром, у 1916 р. молода поетеса знайшла свій останній притулок у Верхньодніпровську, так і не втілюючи в життя мрію про повернення до Польщі [14, с. 4].

Отже, духовною опорою для поляків, які мешкали в Придніпровському краї упродовж 1880-х рр. – початку XX ст., фактично в чужому для них середовищі, залишалась Римо-католицька церква. За умов значної розпорошеності, поляки мали можливість задовольняти свої релігійні потреби у римо-католицьких храмах, збудованих фактично в кожному повіті. Незважаючи на численні заборони з боку влади у сфері релігійного життя, польські римо-католики виявили здатність до адаптації до нових умов, чинячи пасивний опір розпорядженням влади в духовній сфері. Заснування низки польських благодійних та просвітницьких товариств у краї, книгарень, бібліотек, аматорських

театральних гуртків стали факторами, завдяки яким зберігалася польська національна ідентичність.

Бібліографічні посилання

1. **Бовуа Даніель.** Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К., 1998.
2. **Буланова Н. М.** Земні силуети віри (історія церков Кам'янського. – Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
3. **Буланова Н. М.** Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – поч. XX ст. / Н. М. Буланова. – Д., 2007.
4. **Буланова Н. М.** Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2011.
5. **Весь Екатеринослав: 1913 г.** Справочная книга. – Екатеринослав, 1913.
6. **Гусейнов Г.** Чаша ювеліра Карла Фаберже: Книга художньо-документальних оповідей / Г. Гусейнов. – Д., 1995.
7. **Єрмоєнко Т.** Поляки в Україні / Т. Єрмоєнко, О. Калакура // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119–130.
8. **Каталог духовенства и церквей Тираспольской римско-католической епархии с предшествующим списком всех римо-католических епархий в Российской империи на 1913 год.** / сост. по распоряжению Иосифа Кесслера. – Саратов, 1912.
9. **Кондрацький А. А.** Поляки на Україні в X–XIX ст. / А. А. Кондрацький // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12.
10. **Лісевич І. Т.** Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.) / І. Т. Лісевич. – К., 1997.
11. **Лісевич І. Т.** Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) / І. Т. Лісевич // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 43–54.
12. **Лісевич І. Т.** У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.) / І. Т. Лісевич. – К., 1993.
13. **Лист Ігнатія Ясюковича до Софії Ягельської.** Травень, 1910 р. / Народний музей ВАТ «ДМКД». – Інв. № 11951.
14. **Над свежей могилой.** С. Ф. Глинская // Отклики жизни. – 1916. – 16 марта.
15. **Области и народы.** Издание Общества единения народностей России (Санкт-Петербург). – 1914. – № 3, 4, 5 (1 сентября).
16. **Палієнко В. І.** Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX–XX ст. / В. І. Палієнко – К., 1998.
17. **Первая Всероссийская перепись населения Российской империи 1897 г.** // Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / под ред. Н. А.Тройницкого. – Т. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
18. **Польский клуб «Огниско».** Отчет за четвертый 1912/1913 операционный год. – Екатеринослав, 1914.
19. **Польский клуб «Огниско».** Отчет за пятый 1913/1914 операционный год. – Екатеринослав, 1914.
20. **Список учредителей и состава правления римско-католического общества пособия бедным в селе Каменском** // Музей історії Дніпродзержинська. – В-6647а, арк. 1–2.
21. **Указы Римско-католической духовной коллегии за 1860, 1864–1865, 1867, 1875–1883 гг.** // Государственный архив Саратовской области. – Ф. 365, оп. 1, д. 140, л. 108–109.

22. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 313, оп. 2, спр. 2880.

23. Чабан М. Мандрівка старим Кам'янським / М. Чабан. – Д., 2004.

24. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji: 1863–1914 / Z. Łukawski. – Wrocław, 1978. – S. 148.

Надійшла до редколегії 17.04.2015

УДК 94:281.93](477.63)«1917/1919»

Є. О. Сніда

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1917–1919 рр.)**

Досліджено та проаналізовано зміни в адміністративно-територіальному устрої Російської православної церкви Катеринославської єпархії в 1917–1919 рр.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, православна церква, єпархія, духовна консисторія, благочиння, парафія.

Є. О. Сніда

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ
УСТРОЙСТВО РОССИЙСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ЕПАРХИИ (1917–1919 гг.)**

Исследованы и проанализированы изменения в административно-территориальном устройстве Российской православной церкви Екатеринославской епархии в 1917–1919 гг.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, православная церковь, епархия, духовная консистория, благочиние, приход.

Ye. O. Snida

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DEVICE OF RUSSIAN
ORTHODOX CHURCH OF KATERINOSLAV DIOCESE (1917–1919)**

The article is devoted a management problem and administrative organization of the Russian Orthodox Church on Katerinoslav region in the

period of 1917–1919. An attempt to analyze basic principles and management principles is carried out of the Russian Orthodox Church of Katerinoslavskaya diocese. Attention applies on the role of diocese spiritual consistory as a main executive branch. Activity of other organs of management and their cooperating with Ministry of Religion of the Ukrainian state is analyzed. The administrative-territorial device of church tested permanent changes. But revolutionary events which resulted in appearance of the new states compelled a church to adapt to the new social and political terms. Control system by a diocese is analyzed in the article, role of ruling bishop in this system. In this time in a diocese vikariatstva is created as an auxiliary body for a management Church life. Parish control system as initial level of church organization is probed. Attention applies on abolition of the elective beginning in dioceses and rudiments of noticeable tendencies to centralization of management. A question is separately examined about administrative-territorial changes after the congress of Stavropol of bishops on 1918 and transmission of the part of territories of Katerinoslavskaya diocese to accrued Rostovskaya diocese.

Key words: administrative-territorial structure, Orthodox Church, diocese, spiritual consistory, deanery, parish.

Історія Російської православної церкви (далі – РПЦ) завжди викликала інтерес серед дослідників. Для багатьох істориків предметом для вивчення були державно-церковні відносини, суспільне та економічне становище церкви. Натомість особливості адміністративно-територіального устрою РПЦ досліджувалися у загальному контексті вищеокреслених проблемних питань.

Актуальність даної розвідки, по-перше, полягає у тому, що вона виконана у руслі регіональної історії, що дає можливість тотального та всебічного вивчення об'єкта локального дослідження – РПЦ Катеринославської єпархії. По-друге, наукова цінність роботи посилюється вперше введеннями до наукового обігу архівними матеріалами, що дозволяють відтворити якомога точнішу картину функціонування РПЦ єпархії в 1917–1919 рр. Ураховуючи те, що до нашого часу, в силу різних історичних обставин, зберігся достатньо обмежений масив документів з даної проблеми, проаналізовані у статті джерела є важливими з точки зору розуміння особливостей єпархіального адміністративно-територіального устрою та історії РПЦ. Іншим фактором, що підсилює актуальність, є відсутність спеціально присвячених наукових праць даній темі. До того ж, вивчення цієї проблематики має важливе значення з огляду на суспільну нині значущість історії православної церкви.

Зазначимо, що історіографічний доробок, присвячений даній темі, досить скупий. Деякі фактологічні відомості згадуються у загальному контексті висвітлення історії РПЦ України у працях Б. Андрусишина [1], В. Ульяновського [16]. Окремі аспекти функціонування РПЦ Катеринославської єпархії за доби Гетьманату Павла Скоро-

падського відображені у розвідці О. Ігнатуші [10]. Тож усе це дозволяє нам глибше дослідити та вивчити поставлену проблему. Відтак, мета статті полягає у дослідженні адміністративно-територіального устрою РПЦ Катеринославської єпархії в 1917–1919 рр.

Відлік історії Катеринославської єпархії традиційно ведеться від 9 вересня 1775 р., коли за наказом імператриці Катерини II було створено Слов'янську та Херсонську єпархію. Незабаром 2 листопада 1786 р. її перейменували на Катеринославську, а в 1797 р. архієрейську кафедру перенесли до губернського міста. За доби правління Павла I єпархія здобула назву Новоросійської, а кафедральним містом став Новомиргород. У 1803 р. єпархії знову повернули першоназву – Катеринославська. В цьому статусі вона залишалася до 1926 р., коли місто було перейменовано на Дніпропетровськ, а єпархія – на Дніпропетровську [12, с. 103–104].

Традиційно РПЦ поділялася на адміністративно-територіальні одиниці – єпархії. На початок 1917 р. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, нараховувалося дев'ять єпархій: Київська, Харківська, Херсонська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Таврійська та Катеринославська. Особливістю такого устрою церкви було те, що єпархіальні кордони не завжди співпадали з губернськими. Передусім, це репрезентативно простежується на прикладі Катеринославської єпархії, географія якої поширювалася на всю територію однойменної губернії, а також м. Ростов-на-Дону з областю Війська Донського та м. Нахичевань [8, арк. 4].

До початку 1917 р. адміністративно-територіальний устрій РПЦ не зазнавав серйозних змін. Але Лютнева революція 1917 р. та падіння царської влади стали своєрідними каталізаторами для проведення давно назрілих внутрішньоцерковних реформ. Передусім, передбачалося розпочати реформування парафій як початкової ланки церковної організації. Першим кроком у цьому напрямі стало ухвалення св. Синодом у Москві 17–21 червня 1917 р. «Тимчасового положення про православну парафію». Відповідно до цього документу детально визначалися структура та компетенція парафіяльних зборів та рад. Зокрема, передбачалося залучення віруючих до вирішення господарських справ, але за умови, що «необхідно чітко визначити цей рівень участі» [11, с. 243; 13, арк. 11].

Особливо актуальними питання реорганізації парафіяльного управління були для значних за територією та густонаселених єпархій, позаяк у них проживала значна кількість людей православного віросповідання. Так, станом на 1917 р. православних віруючих у Катеринославській єпархії налічувалось 2 207 204, з них – 1 098 860 чоловіків та 1 108 344 жінок. Усе ж православне населення України на цей

період становило 17 498 492 [17, арк. 22 зв.]. Таким чином, на частку Катеринославщини припадало 12, 6 % парафій РПЦ.

Як зазначалося вище, низовий рівень адміністративно-територіального устрою був представлений парафіями. На початку 1917 р. у Катеринославській єпархії їх нараховувалося 630. На чолі кожної стояв священик або протоієрей. Їм підпорядковувався клір, до якого входили як священнослужителі, так і церковнослужителі. Усі вони обиралися та затверджувалися правлячим архієреєм.

Як правило, межі парафії поширювалися на віруючих одного населеного пункту. Утім, незважаючи на це, щільність парафій у єпархії була однією з найвищих у Російській імперії. За цим показником Катеринославська єпархія посідала третє місце після В'ятської та Ставропольської єпархій – у середньому 2 925 осіб православного віросповідання. За даними російського дослідника М. Бабкіна, на Катеринославщині одна церква мала обслуговувати територію площею 85, 4 км². Середній же радіус парафії, у порівнянні з іншими єпархіями, був низьким і становив 5, 2 км [2, с. 489–491].

Незважаючи на значну щільність парафій, кількість церков була низькою. У 1917 р. їх нараховувалося 759, з них парафіяльних та ружних – 619, домашніх та при державних установах – 56, одновірних – одна, приписних та ліквідованих – 63, цвинтарних – вісім, 11 соборних та одна монастирська. При цьому найбільше церков було зосереджено у Маріупольському повіті – 89, найменше – 56 у Слав'яносербську [17, арк. 22, 60]. Для порівняння: у Полтавській єпархії, яка була в декілька разів меншою за територіальним показником, було 1 311 церков.

На кінець 1919 р. кількість церков у єпархії зменшилася взагалі до 649, що, вочевидь, було пов'язано з руйнівними наслідками громадянської війни, що тривала на території колишньої Російської імперії подекуди аж до 1922 р. Натомість, штат служителів культу був вражаючим за своєю чисельністю: на дійсній службі перебувало 952 священика, 106 дияконів, 934 псаломщики, а за розписом ще 92 священика, 34 диякони та 91 псаломщик [17, арк. 4]. Тож мусимо констатувати, що церковна мережа Катеринославщини було досить слабкою, що, у свою чергу, породжувало певні труднощі у відносинах пастви зі служителями культу.

Поряд із церквами важливу духовну роль для православних віруючих відігравали монастирі та скити. У Катеринославській єпархії впродовж досліджуваного періоду їх нараховувалося 12, з них – п'ять чоловічих та сім жіночих. Вони підпорядковувалися безпосередньо єпархіальному архієрею. Саме зі складу чернецтва рекрутувалися представники вищої церковної ієрархії. Монастирі входили до спеціальних монастирських благочинній, яких в єпархії нараховувалося

два. Вони перебували під постійним контролем настоятеля та правлячого владики [17, арк. 66].

Значні за масштабами простори єпархії вимагали чіткої організації управління церковним життям. Церковне врядування до 1918 р.

базувалося на принципі виборності представників нижчої ієрархії. Адміністрування будувалося за триступеневим принципом: вище єпархіальне управління (духовна консисторія та єпископська рада) – благочинні округи – парафії. Єпархію очолював архієрей, який мав усю повноту влади і до 1917 р. за схвалення Св. Синоду призначався указом імператора. Владика мав особистого секретаря, переважно в сані священника, на якого покладалися функції діловода.

Упродовж 1911–1919 рр. управителем Катеринославської єпархії був єпископ, а з 1918 р. – архієпископ. У цей період першоієрархом Катеринославським та Маріупольським був архієпископ Агапіт (Вишневський), діяльність якого справила певний вплив на церковний рух Катеринославщини за доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Цікава деталь: із дев'яти преосвящеників українських земель лише він був етнічним українцем, решта – росіянами [4, с. 228].

Архієпископу підпорядковувалися вікарні єпископи, «попечительства» про бідних духовного сану та монастирська братія. До складу єпархіального управління входили правлячий ієрарх, вікарний єпископ та секретар Духовної консисторії. Інститут вікаріатства був запроваджений в РПЦ як допоміжний управлінський та координуючий орган при єпархіальних архієреях. Так, у 1917–1919 рр. існували Приазовське, Олександрівське і Петропавлівське (1917–1932 рр.), Маріупольське (1919–1924 рр.), Приазовське і Таганрозьке вікаріатства (1917–1919 рр.).

Незважаючи на таку кількість вікаріатств, вікарних єпископів при правлячому владиці було лише двоє. Першим вікарієм Катеринославської єпархії був єпископ Таганрозький Іоанн. Указом Св. Синоду від 5 липня 1917 р. була заснована посада другого вікарія Павлоградського, куди призначили архімандрита Євлампія (Краснокутського) [7, арк. 3].

Для вирішення найважливіших церковних питань, пов'язаних з питаннями богослужіння, адміністративно-територіального устрою, виборності кліру скликалися збори духовенства та мирян. За рівнем організації виділялися єпархіальні, вікаріатські, міські та благочинницькі збори. За порядком скликання вони були чергові та позачергові (надзвичайні).

У 1917–1919 рр. у Катеринославській єпархії існувала спеціальна передз'їздна комісія, очолювана священником Черновим, на яку покладалися завдання з підготовки низки питань до розгляду, вироблен-

ня та узгодження порядку денного. Як правило, єпархіальні збори скликалися до двох разів на рік. Утім, після лютневих подій 1917 р., особливо з другої половини березня, спостерігається небачена раніше активність зборів кліру та мирян для обговорення не лише місцевих справ, але й проблем, викликаних змінами в суспільно-політичному житті держави. Значна роль в організації подібних заходів належала єпархіальній духовній консисторії [3, с. 59].

Постійно діючим вищим виконавчим органом єпархії була духовна консисторія, котра поєднувала в собі адміністративно-управлінські функції. До її компетенції належали також питання, пов'язані із судочинством над церковно- та священнослужителями. Штатний розклад консисторії мав такий вигляд: три-п'ять священнослужителів, секретар, п'ять столоначальників, скарбник, реєстратор та архіваріус.

Станом на 1917 р. склад Катеринославської духовної консисторії був таким: протоієреї В'ячеслав Мстиславський, Андрій Одінцов, Андрій Березовський, Микола Іванов та священник Дмитро Шнурков; столоначальники – Павло Щербаченко, Євген Котляревський, Іван Попов, Євдоким Цинєв, скарбник Андрій Кочевський, реєстратор Арсеній Кроткевич та архіваріус Іван Кащенко. Секретарем був Петро Зорін. У 1918 р. відбулося значне оновлення персонального складу: кооптованими членами стали протоієреї Євламій Краснокутський, Павло Доброхотов і Василь Лонгвинов, столоначальниками – Михайло Лотоцький та Андрій Безclubов. Секретарем було призначено Володимира Філіповського. Прикметно, що зазначені посадовці паралельно обіймали й світські посади в губернській адміністрації [6, арк. 111; 9, с. 34].

Задля ефективної роботи серед столоначальників розподілялися обов'язки: перший видав метричним відділом, другий виконував функції розпорядника. Решта перебувала в якості допоміжного штату при перших двох. Важлива роль відводилася консисторному реєстратору, який контролював документообіг, відповідав за збереження документації і виконання рішень та розпоряджень церковної влади. Важлива роль відводилася скарбнику, у віданні якого перебували всі фінансові справи єпархії, зокрема, її підвідомчих і структурних підрозділів (духовні училища, свічкові заводи, різного роду церковні братства) [5, арк. 261–262].

Дорадчим органом при єпархіальному архієреєві та духовній консисторії була єпископська рада. Її формування припадає на кінець 1917 р. та пов'язане з утворенням у Києві Всеукраїнської православної церковної ради. У грудні цього ж року в Катеринославі теж було організовано єпархіальну церковну раду. Утім, це була лише формальність, оскільки вона так і не розпочала свою роботу у повній мірі [10, с. 32].

Упродовж 1917–1919 рр. поряд із виконавчими структурами Катеринославської єпархії діяв і контролюючий орган – Єпархіальний ревізійний комітет, до складу якого входили четверо членів – священики Орловський (голова), Павло Соколовський, Іоанн Разногорський та Михайло Золошинов. На комітет покладалися завдання здійснення наглядової та ревізійної функції за використанням фінансових ресурсів. Усі грошові звіти з різних відомств єпархії надходили для перевірки та експертизи саме до цієї структури, і лише після цього подавалися на затвердження правлячому архієпископу [6, арк. 113].

Середня ланка церковного управління була представлена рівнем благочинних округів. Кожен повіт (у єпархії їх налічувалося вісім) розподілявся на благочинні округи, яких у 1917 р. нараховувалося 37, та кількість яких залежала від чисельності населення. Так, у 1917–1919 рр. у Катеринославському повіті було п'ять таких округів, Слово'яносербському – три, Верхньодніпровському – три, Маріупольському – п'ять, Новомосковському – чотири, Павлоградському – чотири, Бахмутському – п'ять, Олександрівському – три та у м. Катеринославі – три. До кожного округу входило від 15 до 30 парафій, при яких існували благочинні ради, що опікувалися, переважно, освітніми та господарчими справами на підлеглих їм територіях [17, арк. 96].

Цей рівень церковної організації був найефективнішим з точки зору управління РПЦ. Хоча, незважаючи на це, спостерігався певний розлад в управлінні єпархією, пов'язаний з відсутністю певний час зв'язків зі Св. Синодом та Патріархом Московським Тихоном. Ситуація покращилася, коли у квітні 1918 р. внаслідок перевороту було встановлено владу гетьмана Павла Скоропадського та проголошено утворення Української держави.

Знаковою подією було створення 29 квітня 1918 р. Міністерства ісповідань, а згодом, за доби Директорії, – Міністерства культів. Цей орган виступав своєрідним посередником у відносинах між державою та релігійними організаціями на найвищому рівні. Проте авторитетом серед духовенства Міністерство не користувалося.

По-перше, у свідомості служителів культу воно асоціювалося з царським Св. Синодом, а його очільник – з обер-прокурором. До того ж, вище духовенство зауважувало, що перший наділений «такими правами й повноваженнями в Церкві, яких ніколи не мав Обер-прокурор» [14, арк. 5]. По-друге, в апараті Міністерства працювало багато колишніх учасників Церковної Ради (утворена влітку 1917 р. прихильниками автокефалії), яку консервативна частина архієреїв вважала радикальною. По-третє, невдоволення викликала необдумана релігійна політика держави. Міністерство оточило себе вигнаними керівництвом РПЦ чиновниками, секретарями духовних консисторій,

звільненими викладачами та ректорами духовних семінарій, священниками, на яких був накладений інтердикт¹⁾ [14, арк. 4–5].

При Міністерстві діяв Департамент православної церкви (далі – Департамент). Завдяки зусиллям цієї структури активізувалися зусилля в єпархіях зі збору та систематизації даних щодо життєдіяльності РПЦ. Зауважимо, що діловодство РПЦ не завжди перебувало на належному рівні. Зокрема, подібні недоліки нерідко проявлялися на Катеринославщині у 1917 – 1919 рр., про що неодноразово секретар духовної консисторії повідомляв директора Департаменту [17, арк. 2]. На наш погляд, таку ситуацію можна пояснити тогочасними суспільно-політичними умовами, постійною зміною влади та значною протяжністю кордонів єпархії, які, до речі, нерідко знаходилися під різними юрисдикційними впливами політичних сил.

Знаменною подією в житті РПЦ Катеринославщини стало рішення 43-го єпархіального зібрання кліру та мирян у вересні 1918 р., за яким виборність церковних посад була скасована. За парафіянами залишили лише право клопотати перед владикою про того чи іншого кандидата [15, арк. 3].

У 1919 р. відбулися значні територіальні зміни Катеринославської єпархії. За рішенням Ставропольського церковного собору, що відбувся у травні 1919 р., територія Приазовського вікаріатства відійшла до новоствореної Ростовської єпархії. Як наслідок, була виведена з-під юрисдикції катеринославської духовної консисторії територія м. Ростова-на-Дону з округом Війська Донського та м. Нахичевань, що викликало невдоволення катеринославського архієрея. Владика протестував проти такого свавільного рішення, оскільки ці землі приносили чи не найбільший щорічний грошовий прибуток. Архієпископ Агапіт навіть заявив, що «він не підкориться рішення Собору, якщо таке відбудеться», та все ж, урешті-решт, підкорився [18, с. 85; 19, с. 342–343].

Отже, основні засади управління РПЦ на Катеринославщині будувалися, виходячи з особливостей, детермінованих географічним положенням єпархії. Значні за обсягом території, що, власне, охоплювали не лише українські землі, а частково й нинішні російські, потребували більш централізованого управління. Після скасування в єпархії в 1918 р. виборності церковних посад в управлінні церквою почали проявлятися тенденції до централізації управління. Збільшення кількості вікаріатств та вікарних єпископів засвідчували про бажання церковної влади контролювати абсолютно всі сфери релігійного життя.

Значний вплив на адміністративно-територіальну організацію РПЦ мали події Ставропольського собору єпископів, що мало наслід-

¹⁾ Інтердикт – повна або часткова тимчасова заборона продовжувати богослужіння та релігійні обряди, яка накладається на окремих духовних осіб.

ком втрату значних «хлібних» територій. Таким чином, кордони Катеринославської єпархії повністю вписувалися в межі губернських.

Іншим фактором, що визначав особливості управління церковно-релігійним життям, були революційні події та події громадянської війни 1917–1920 рр., оскільки єпархіальні землі опинилися в епіцентрі жорсткого протистояння між різними політичними силами. А відтак і в систему врядування та організації РПЦ мусили вноситися зміни, що були б адаптовані до викликів часу.

Бібліографічні посилання

1. Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусишин. – К., 1997.
2. Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начало XX века – конец 1917 года) / М. А. Бабкин. – М., 2007.
3. Бабкин М. А. Приходское духовенство Российской православной церкви и свержение монархии в 1917 году / М. А. Бабкин // Вопр. истории. – М., 2003. – № 6. – С. 59–71.
4. Бойко О. В. Постать архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917–1924 рр.) / О. В. Бойко, Є. О. Сніда // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 225–234.
5. Вєсь Екатеринослав на 1914 год. Адрес-календарь. – Екатеринослав, 1914.
6. Вєсь Екатеринослав на 1917 год. Адрес-календарь. – Екатеринослав, 1917.
7. Епархиальный съезд клира и мирян [б/а] // Приднепровский край (Екатеринослав). – 1917. – № 6237. – С. 3–4.
8. Звіт по утриманню Катеринославської духовної семінарії за 1917 рік // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 106, оп. 1, спр. 305-а.
9. Ігнатуша О. М. Православна церква за умов державного атеїзму: Перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні. 1918–1920 рр. / О. М. Ігнатуша // Наук. пр. іст. фак.-ту ЗДУ. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 180–186.
10. Ігнатуша О. М. Православна церква на Катеринославщині часів Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. М. Ігнатуша // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 32–37.
11. Каиль М. В. Церковь в революции: организация и работа Всероссийского съезда духовенства и мирян 1917 г. / М. В. Каиль // Новейшая история России. – СПб., 2013. – № 1. – С. 241–255.
12. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Ф. Макаревский. – Д., 2000.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). – Ф. XIII, спр. 2435.
14. ІР НБУ. ВР. – Ф. 216, спр. 83.
15. Отмена выборного начала в епархии [б / а] // Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918. – № 6539.
16. Ульяновский В. І. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : у 2 т. / В. І. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 2.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1071, оп. 1, спр. 197.

18. **Цыпин В., прот.** История Русской Церкви. 1917 – 1997 / В. Цыпин. – М., 1994.

19. **Шавельский Г. И.** Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота : в 2 т. / Г. И. Шавельский. – Н.-Й., 1954. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 07.05.2015

УДК 94.058.57(477.63)

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕАЛИЗАЦИЯ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ «РЕАБІЛІТОВАНИ ІСТОРІЄЮ» НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: ДОСВІД, СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ

Узагальнено попередні результати організаційної й науково-аналітичної роботи в Дніпропетровській області з реабілітації та увічнення пам'яті жертв репресій радянського політичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, репресії, тоталітаризм, режим, демократія, справедливість.

В. В. Іваненко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

РЕАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ «РЕАБИЛИТОВАННЫЕ ИСТОРИЕЙ» НА ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЕ: ОПЫТ, СОСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Обобщаются предварительные результаты организационной и научно-аналитической работы в Днепропетровской области по реабилитации и увековечиванию памяти жертв репрессий советского политического режима.

Ключевые слова: реабилитация, репрессия, тоталитаризм, режим, демократия, справедливость.

V. V. Ivanenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

THE IMPLEMENTATION OF THE NATIONAL PROGRAM «REHABILITATED BY HISTORY» IN DNIPROPETROVSK: EXPERIENCE, STATUS, PROSPECTS

In the article previous results of organizational, scientific and analytical work are summarized in a Dnipropetrovsk region on a rehabilitation and

© В. В. Іваненко, 2015

immortalization of memory of victims of the soviet political mode repressions. In the article preliminary results of organizational, scientific and analytical work are summarized in the Dnipropetrovsk region in the domain of rehabilitation and immortalization of memory of victims of the soviet political regime repressions. The article shows that in the period of realization of national program «Rehabilitated by History» in the Dnipropetrovsk region during 1996–2015 years were revealed, systematized and introduced into scientific circulation great amount of historical sources and evidences, mostly archival sources, created an electronic database of rehabilitated. These materials become the ground for unique scientific series which were published during 1999–2006 years and includes five volumes (eight books), after that in 2009 year was published two-volume edition of nearly 180 printed sheets which was unified according to requirements of Main Ukrainian editorial board. This book gives a comprehensive understanding of main trends and specific features of acting of soviet punitive machine in our region during the different periods of USSR, contains full martyrology of our repressed countrymen.

Key words: rehabilitation, reprisal, totalitarianism, mode, democracy, justice.

Однією з найтяжчих і найболучіших спадщин радянської епохи поряд з голодоморами є масові політичні репресії, жертвний martyrology яких налічує мільйони людей – селян, робітників, промисловців, освітян, науковців, митців, літераторів, партійно-державних і громадянських діячів, військових, священиків. Тому цей кривавий ужинок нашого відносно недавнього минулого й донині живе незагойною раною в серцях і душах багатьох співвітчизників, є об'єктом скрупульозного вивчення в українській та зарубіжній історіографії [3], слугуючи серйозною пересторогою й показовим історичним уроком для сучасних поколінь можновладців, сил суспільного нігілізму з тим, щоб мали уникати щонайменших політико-ідеологічних збочень заради примарного «світлого майбутнього».

Сьогодні вже, мабуть, ні у кого не виникає сумніву в тому, що саме насилля, репресії були поступово зведені в ранг державної політики й стали органічною складовою радянського тоталітарного режиму, сформованого за часів комуністичного правління, потужним інструментом розв'язання практичних завдань побудови соціалізму в СРСР. Відтак цілком логічною можна вважати заяву Сталіна, зроблену на XVI з'їзді ВКП(б) у 1930 р., де він, зокрема, наголосив: «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу, але елементом допоміжним, а не головним» [6, с. 309].

Важко сказати, що мав на увазі генсек, виокремлюючи репресії як «елемент допоміжний», але на практиці це означало не що інше, як справжній геноцид проти власного народу, якому судилося заплатити таку невимовно дорогу соціальну ціну за здійснення доленосного більшовицького експерименту. Досить згадати, що в Україні тіль-

ки протягом другої половини 1930-х р. було репресовано, за офіційною статистикою, понад 360 тис. громадян [7, с. 4], у т.ч. майже кожний десятий – на Дніпропетровщині [5, с. 67]. При цьому абсолютна більшість з них із тавром «шкідника», «націоналіста» чи «ворога народу» на довгі роки була, по суті, цинічно викорінена з нашої національної пам'яті, піддана забуттю.

Щоправда, перші спроби бодай припідняти «завісу таємничості» й замовчуваності навколо цього зловісного явища були зроблені в період хрущовської «відлиги», коли на державному рівні розпочався процес перегляду справ репресованих та їх реабілітації, а потім продовжені під час горбачовської «перебудови». Проте тоді відкрилася, образно кажучи, лише вершина айсберга, були позначені хіба що контури того масштабного беззаконня і свавілля, що десятиліттями чинилося в СРСР, перемелюючи долі багатьох людей.

Новий імпульс цій складній, багатовимірній і, прямо скажемо, вельми делікатній роботі дав Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийнятий 17 квітня 1991 р., а потім доповнений низкою важливих юридичних положень вже в незалежній Україні, що й стало зрештою вагомим правовим підґрунтям для нарошування системних зусиль влади та громадськості в цій соціально суперзначущій площині, ключом для розуміння передусім сутності й змістового наповнення самого поняття «політична репресія».

Остання теза, до речі, має принципове теоретико-методологічне і практичне значення, оскільки в літературі та й на побутовому рівні часто-густо змішувалися поняття масових і політичних репресій, на що вказували і західні, і вітчизняні науковці, ставлячи питання про необхідність їх понятійно-категоріального розмежування й більш чіткого обґрунтування. Так, французький історик Н. Верт слушно вважає, що поняття «масові репресії» значно ширше за поняття «політичні репресії», бо під категорію політичних не підпадають багатомільйонні маси людей, яких протягом всього сталінського періоду репресували не за політичними статтями, а за кримінальними [1, с. 93–94].

У даному випадку йдеться про те, що з поверненням наприкінці 1920-х рр. до воєнно-комуністичних методів управління країною кримінальне законодавство значною мірою трансформувалося на знаряддя силового забезпечення основних господарсько-політичних кампаній – індустріалізації, форсованого промислового будівництва, примусової колективізації, хлібозаготівель тощо. В результаті політизації кримінального законодавства чимало діянь, які раніше кваліфікувалися як звичайні кримінальні (наприклад, підпали, навмисні тілесні ушкодження, вбивства тощо), почали розглядатися правоохоронцями як політичні злочини (зокрема, як тероризм). Тому засуджених за такими «неполітичними» статтями не можна, на наш погляд, вважати

звичайними кримінальними злочинцями, а потрібно радше кваліфікувати як жертви масових репресій.

У свою чергу, згідно із вказаним «реабілітаційним» Законом України політично репресованими визнавалися:

- особи, які «з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, у тому числі „двійками“, „трійками“, особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Законом СРСР „Про кримінальну відповідальність за державні злочини“ від 25 грудня 1958 р.»;

- засуджені за «антирадянську агітацію і пропаганду» за статтею 7 Закону СРСР „Про кримінальну відповідальність за державні злочини“ від 25 грудня 1958 р. і статтею 62 Кримінального кодексу України в редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 жовтня 1989 р.»;

- засуджені за «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» (за ст. 187-1 Кримінального кодексу України);

- засуджені за «порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під проводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою»;

- особи, громадяни України, «які постійно проживали в Україні і яких з різних причин було переміщено за межі колишнього Радянського Союзу, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами»;

- особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру;

- громадяни, заслані і вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна «за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями» [4, с. 294–295].

У даному контексті варто зазначити, що частина сучасних науковців, зокрема, російський історик В. Земсков, продовжують uważати жертвами політичних репресій лише тих, кому була «інкримінована стаття 58 КК (контрреволюційна діяльність та інші тяжкі злочини проти держави) і які були засуджені до розстрілу та інших заходів покарання». За цією логікою під категорію репресованих не підпадають заарештовані, але не засуджені, а також депортовані «куркулі», яких

В. Земсков називає лише «жертвами соціально-економічних перетворень – жорстоких та заснованих на зрівнялівці» [5, с. 12]. На нашу думку, такий підхід є поверховим, спрощеним, не враховує особливостей функціонування репресивно-каральної системи в умовах «великого перелому», а тому переводить значну частину селян, репресованих владою, до абстрактної категорії тих, «хто страждав загалом».

З метою імплементації «реабілітаційного» законодавства, відтворення повноцінної картини репресій і повернення з небуття всіх, кому довелося зазнати моральних, духовних і фізичних утисків та принижень з боку компартійних властей за весь радянський період, у вересні 1992 р. за ініціативою нашого історика-патріарха, академіка П. Т. Тронька були ухвалені постанови Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, згідно з якими започатковувалася загальнодержавна програма під промовистою назвою «Реабілітовані історією».

На виконання прийнятих рішень у кожному регіоні були створені й почали функціонувати обласні редколегії із завданням підготовки та видання відповідної науково-документальної серії книг. У грудні 1992 р. така редколегія на чолі із заступником голови облдержадміністрації була заснована і на Дніпропетровщині, але внаслідок глибокої соціально-економічної кризи розгорнути її роботу по-справжньому вдалося лише із середини 1990-х р., коли при редколегії був утворений науково-редакційний центр (НРЦ). Першим його директором був С. І. Матов, пізніше (з 2001 р.) – Л. Л. Прокопенко, а наукове керівництво упродовж всіх років здійснює В. В. Іваненко. Власне, цей підрозділ і став основним організатором і координатором регіональної програми «Реабілітовані історією», її, так би мовити, «мозковим центром», а кінцева мета її реалізації полягала в тім, щоб поіменно назвати всіх, хто постраждав від беззаконня радянського режиму на теренах Дніпропетровщини.

У своїй практичній діяльності ми спиралися на постійну підтримку влади, напряму опікувалися «гуманітарними» заступниками губернаторів як очільниками редколегії (О. С. Федосєєв, Т. М. Кравченко, О. В. Сокульська, Є. І. Бородин, М. І. Пустова), керівниками кількох обласних управлінь (із соціальних і гуманітарних питань, культури і туризму, фінансів), завдяки яким НРЦ отримав приміщення в будівлі облради, був укомплектований штатами, матеріально-технічним обладнанням, сучасною комп'ютерно-копіювальною технікою, тобто всім необхідним для продуктивної роботи над проектом.

Та й самому центру за сприяння властей особливо на початковому етапі доводилося у повсякденному режимі вирішувати безліч далеко непростих і, головне, по суті, незнаних до того завдань: вести пошук оптимальної моделі юридичного оформлення НРЦ, залучати до розробки новаторського проекту і підготовки серійного видання

кваліфікованих фахівців-ентузіастів, науковців, обізнаних зі змістом, прийомами і специфікою такої роботи, відпрацьовувати схеми взаємодії і включення в цей процес місцевих силових структур – СБУ, МВС, прокуратури, суду, архівів, музеїв, об'єднань краєзнавців, «Меморіалу» та ін., вирішувати невідкладні фінансові питання тощо.

У різні роки плідно працювали в центрі І. В. Борисов, О. М. Приходько, В. П. Тверезий, Р. М. Шабанова, Ю. В. Пшеничний та ін. А своєрідною душею та справжнім його «мотором» із самого початку був і залишається дотепер в якості наукового секретаря Р. К. Терещенко. Активно співпрацювали з нами науковці В. В. Ченцов, Г. К. Швидько, В. С. Савчук, А. І. Голуб, Д. В. Архирейський, О. Г. Бажан, Н. Р. Романець, С. І. Світленко, О. Ф. Нікілев, В. Я. Яценко, О. В. Бойко, А. Ю. Шевченко, В. Л. Борисов, журналісти М. П. Чабан і В. В. Козак, письменник В. Л. Чемерис, краєзнавці І. Й. Ентін, Ф. М. Молчанова та ін. Нашими надійними партнерами на всіх етапах реалізації проекту були Архів управління СБУ в Дніпропетровській області, Державний архів Дніпропетровської області (директор В. О. Юркова, пізніше – Н. В. Киструська), Національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (директор Н. І. Капустіна), обласна універсальна наукова бібліотека (директор Н. М. Тітова), від яких ми оперативного отримували потрібну інформацію.

Все це у сукупності дозволило нашому науково-редакційному колективу досить успішно впоратися з поставленими завданнями й забезпечити якісну розробку важливої наукової проблеми. Ось лише деякі узагальнюючі підсумки проведеної роботи, а вони без перебільшення достойні. Судіть самі.

За період реалізації програми (1996–2015) виявлено, систематизовано і введено до наукового обігу потужні пласти малознаних або зовсім невідомих історичних джерел та свідчень, здебільшого архівних документів, сформована електронна база даних про реабілітованих на поточний момент згідно із чинним законодавством громадян Дніпропетровщини, тобто встановлено і оприлюднено імена практично всіх мешканців області найширшої соціальної, вікової, національної, професійної приналежності, які так чи інакше пізнали на собі політичний пресинг компартійної влади за весь час її існування. На основі цих матеріалів спочатку була підготовлена й видана впродовж 1999–2006 рр. унікальна науково-документальна серія у п'яти томах (восьми книгах), а потім і уніфікований відповідно до вимог Головної всеукраїнської редколегії двотомник (2009) сумарним обсягом близько 180 друкованих аркушів, що дає всебічне уявлення про загальні тенденції і специфічні відмінності дії радянської карально-репресивної машини в регіоні на різних етапах функціонування союзної держави, містить повний мартиролог наших репресованих земля-

ків, який нараховує загалом 23 351 особу. Однак, схоже, це лише попередня цифра. Адже процес реабілітації триває, картотека архівно-слідчих справ, які є у фонді обласного управління СБУ, ще далеко не вичерпана. Тож маємо надію, що вже у найближчому майбутньому існуючий мартиролог буде доповнений новими іменами.

Цікавий факт: серед реабілітованих і оприлюднених нами жертв тоталітарного режиму найбільше зафіксовано людей фізичної праці – робітників, колгоспників, селян-одноосібників – 15 210 осіб, або 64 % від сумарної їх кількості. 1 052 особи репрезентували інженерно-технічний корпус, 626 – вчительський, 121 – науково-педагогічний, 1 727 – армійський, 223 – духовенський. 15 178 осіб, або 65 % фігурантів книг, – українці, на другому місці, як не дивно, німці – 2 045 осіб (11 %), далі йдуть росіяни (8,8 %), поляки (5,3 %), євреї (4,1 %) і т.д. 10 040 наших земляків (43 %) отримали вищу міру покарання, інші – різні терміни ув'язнення чи заслання [4, с. 83–84]. Такими суто у людському вимірі є жахливі наслідки репресивного смерчу, що пронісся нашим краєм у ті буремні часи.

Як бачимо, започаткована на Дніпропетровщині два десятиріччя назад робота щодо комплексного, системного вивчення історії політичних репресій принесла відчутні позитивні плоди. Тим самим маємо всі підстави стверджувати, що на регіональному рівні фактично ліквідована одна з «білих плям» минулого рідного краю, вирішена важлива наукова і вельми гостра морально-етична та політична проблема, навколо якої протягом тривалого часу вирують суспільні пристрасті, вносячи елементи додаткової напруги в наше й без того надмір розбурхане, суперечливе життя. Безперечно, це вагомий науковий здобуток дніпропетровських істориків, які чесно зробили доручену справу, виконавши свій професійний і громадянський обов'язок задля утвердження історичної правди та справедливості.

Уявлення про масштаби та особливості організації політичного терору в Україні, в т.ч. на Дніпропетровщині, суттєво збагатила низка індивідуальних дослідницьких праць, серед яких виділяються ґрунтовні монографії В. В. Ченцова (2000) і Н. Р. Романець (2014), покладені в основу захищених ними докторських дисертацій.

Останнім часом наш НРЦ започаткував ще два видання в рамках серії книг «Реабілітовані історією» – «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена» і «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: нариси, персоналії». Передбачається видати по п'ять книг у кожній з означених серій (уже вийшло по дві), в яких маємо намір продовжити поглиблене дослідження окремих сюжетних ліній в контексті регіонального репресознавства. Потребують, зокрема, подальших наукових пошуків і серйозного осмислення проблеми причинно-наслідкової динаміки репресій на Дніпропетров-

щині у передвоєнні та повоєнні часи, їх соціальної, національної, фахової диференціації, персоналістичний напрям тощо. Сподіваємося, що цьому сприятиме повне відкриття архівів радянських спецслужб, яке задекларовано останніми рішеннями Верховної Ради України.

Напевно, характеристика діяльності нашого НРЦ буде не повною, якщо не згадати про те, що його працівники взяли найактивнішу участь і у підготовці іншого фундаментально-синтетичного видання в регіоні, а саме – дніпропетровського тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», який побачив світ у 2008 р. (відповідальний редактор С. І. Світленко). Вражає масштаб проекту, потужний склад авторського колективу (керівник Є. І. Бородін), обсяг видання (1 248 с., 156 др. арк.) [2].

Водночас варто зазначити, що ми приділяємо значну увагу організації інформаційного супроводу програми «Реабілітовані історією», задля чого використовуємо різного роду наукові, просвітницькі, культурологічні форуми, презентаційні акції, спеціалізовані регіональні видання, електронні засоби масової інформації тощо. У жовтні 2006 р., приміром, за участю науковців, освітан та громадськості відбулося засідання «круглого столу», на якому обговорювалися перші підсумкові результати виконання обласної програми. Матеріали його покладено в основу п'ятого тому серії, виданого наприкінці того ж року під назвою «Важкий шлях до правди». Думається, настав час провести нову представницьку науково-практичну конференцію, на майданчику якої можна було б, з одного боку, проаналізувати і узагальнити напрацьований за останнє десятиліття досвід, а з іншого, – визначити перспективи подальших наукових студій в цій царині.

Безумовно, все це сприяє ознайомленню широких кіл громадськості, молоді краю зі згубними, воістину драматичними наслідками здійснення політики тогочасного «державного тероризму» щодо власного народу. Уроки історії мають добре усвідомити всі й насамперед сучасна правляча еліта, щоб, як кажуть, двічі не наступати на одні й ті ж «історичні граблі», тобто не допустити повторення трагічних помилок минулого у ході важкого, навіть болісного творення демократичної, правової України.

Бібліографічні посилання

1. Верт Н. Сталинизм и массовые репрессии / Н. Верт // История сталинизма: итоги и проблемы изучения : материалы междунар. науч. конф., Москва, 5–7 дек. 2008 г. – М., 2011.
2. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / редкол. : Є. І. Бородін (голова) та ін.; авт. кол.: Є. І. Бородін (керівник) та ін. – Д., 2008.
3. Політичні репресії в Україні (1917–1980 – ті роки) : бібліограф. покажч. / авт. вступ. ст.: С. Білоконь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир, 2007.

4. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область : у 2 кн. / упоряд. : Є. І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Д., 2009. – Кн. 1.

5. **Романець Н. Р.** Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939) / Н. Р. Романець. – Кривий Ріг, 2014.

6. **Сталин И. В.** Политический отчет ЦК к XVI съезду ВКП (б), 27 июня 1930 г. / И. В. Сталин. Соч. – Т.12.

7. **Тронько П. Т.** Наш священный обов'язок / П. Т. Тронько // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2.

Надійшла до редколегії 30.07.2015

УДК 069.51:94(477.63)

В. М. Бекетова

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

ПРИВАТНІ МУЗЕЇ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розглянуто мережу сучасних музеїв Дніпропетровської області та тенденції її розвитку за рахунок створення приватних музеїв у 2000-х рр.

Ключові слова: приватний музей, музейна мережа, Дніпропетровська область.

В. М. Бекетова

*Днепропетровский национальный исторический музей
имени Д. И. Яворницкого*

ЧАСТНЫЕ МУЗЕИ В ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Рассмотрена сеть современных музеев Днепропетровской области и тенденции ее развития за счет создания частных музеев в 2000-х гг.

Ключевые слова: частный музей, музейная сеть, Днепропетровская область.

V. M. Beketova

Dnipropetrovsk national historical Museum. D. I. Yavornytsky

PRIVATE MUSEUMS IN DNIPROPETROVSK REGION AT THE PRESENT STAGE

The article deals with modern private museums in the Dnipropetrovsk region. History of themuseum science in the Dnipropetrovsk area numbers 165

© В. М. Бекетова, 2015

years. The first public museum of the Katerinoslav (modern Dnipropetrovsk) in 1849. The first private historical and archaeological museum was founded by O. Poll in 1887. Modern Dnipropetrovsk region number 132 different museums. In 2000s 5 new private museums appeared. They were set up on the basis of private collections. Among them there are: historical and archaeological museum of V.Celyanin, museum of Jewish Memory and Holocaust in Ukraine, Museum of Cross, Museum of the Ukrainian painting and Museum of car and lorries. The historical and archaeological museum of V. Celyanin was the first private museum in the Dnipropetrovsk region. His museum collection includes about 500 exhibits. The Museum of Cross possesses the collection 2000 crosses from 15 regions of Ukraine. Popular in the city is the Museum of the Ukrainian painting, opened in 2013. Most of the pictures here were painted during the soviet period. The Museum of cars is established on the basis of M. Prudnikov's private collection. Thus, the private museums exist and we believe soon new museums will appear in the city.

Key words: private museum, museum network Dnipropetrovsk region.

Історія музейної справи в Дніпропетровській області нараховує 165 років, беручи свій початок від створення першого Громадського музею Катеринославської губернії у Катеринославі в 1849 р. за правління губернатора Андрія Яковича Фабра. Перший приватний історико-археологічний музей, доступний для широкої публіки, на Катеринославщині був створений О. М. Полем до 100-річного ювілею міста Катеринослава у 1887 р. і проіснував до 1890 р. [1]. Приватне полівське зібрання пам'яток археології, історії і культури краю було покладено в основу Обласного музею ім. О. М. Поля, створеного 1902 р., який існує і донині – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (далі в тексті скорочено – ДНІМ). До зібрання О. М. Поля приєдналися інші понад 20 приватних колекцій [4]. Тобто музейна справа нашого краю спиралася на приватне колекціонування предметів старовини місцевого краю та пам'яток світової цивілізації, зокрема античності, нумізматики різних часів, реліквій козацької доби, архівних та книжкових пам'яток тощо. За радянських часів приватне колекціонування хоч і існувало, але не мало чіткої законодавчої бази. Як правило, приватні колекціонери приховували свої колекції від влади і громадськості. Віталюся тільки збирання марок, значків, монет, бон, різних наклейок та етикеток. Про унікальні колекції дізнавалися випадково. Вважалося, що, якщо колекція цінна, то пам'ятки або викрадені з музеїв та храмів, або придбані незаконним шляхом її власником, у тому числі й під час незаконних розкопок археологічних пам'яток (чорні археологи). Як приклад, постає історія із зібранням, своєрідною кунсткамерою, електрика з Кіровограда Олександра Ільїна [3], до якого входило біля 3–4 тис. різноманітних речових історико-культурних пам'яток (200 кг срібла в

монетах та ювелірних виробках), 5–7 тис. раритетних книг та документів, загальною вартістю 40 млрд дол. США [5].

Традиція створення приватних музеїв на основі різноманітних приватних колекцій, перервавшись за радянської влади, поновились вже в наш час. Про нові музеї, що створюються в області, ми дізнаємося здебільшого з мережі Інтернет та місцевої преси. У ДНІМ у поточній науковій документації зберігаються уніфіковані паспорти та звіти музеїв Дніпропетровської області, які реєструються в органах влади та стають на облік в управліннях та відділах культури, в органах місцевого самоврядування, тобто саме в музеї накопичується науково-діловий архів для майбутніх досліджень розвитку музейної справи. Саме ці джерела та особисті спостереження були використані для створення даного повідомлення стосовно виникнення приватних музеїв у нашій області у 2000-х рр.

На сьогодні (січень 2015 р.) в Дніпропетровській області, за даними ДНІМ, функціонує 132 музеї різних типів та профілів. Здебільшого це музеї комунальні (24) та громадські (106), а за профілем – комплексні (120), які відтворюють природу, історію, етнографію, культуру і мистецтво краю. Крім того, в області наявні історичні, літературні, природні, художні, технічні та меморіальні музеї.

Серед наявних в області музеїв у 2000-х рр. з'явилося п'ять приватних музеїв, заснованих на базі приватних колекцій (юридичні та неюридичні особи), а саме: Історико-археологічний музей корпорації ВЕЕСВІ (приватна колекція президента корпорації Володимира Селяніна) в м. Дніпропетровську, Музей Хреста в с. Гречане Петриківського району (приватна колекція Віктора Векленка), Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (власність Єврейської общини Дніпропетровська), Музей українського живопису (приватна колекція Олега Наумова), Музей «Машини часу» (приватна колекція автотомашин В. М. Пруднікова) в Дніпропетровську.

Одним із перших приватних музеїв на Дніпропетровщині був історико-археологічний музей Володимира Селяніна. Він був створений і взятий на облік як музей на громадських засадах 24 вересня 2001 р. Розташований музей у приміщенні корпорації ВЕЕСВІ по вул. Курсантській, 3. Загальна площа музею 150 кв. м, саме на цій площі розташовано експозицію музею, де представлено археологічні знахідки доби кам'яного віку, раннього металу (енеоліт та бронза), залізного віку, античних часів та середньовіччя. Всього в колекції музею біля 500 предметів. Багато років Володимир Селянін збирав (скуповував) у різних містах, зокрема в Криму, різноманітні, інколи унікальні, пам'ятки культур і народів Подніпров'я та Північного Причорномор'я давніх часів. Серед експонатів його музею можна побачити рідкісні предмети доби каменю та бронзи (знаряддя праці,

зброю, амулети), чорнолаковий античний посуд, коропластику, зразки античного скла, прикраси та зброю, саркофаг з декоративними наліпами, столовий посуд, прикраси та предмети вбрання, пряжки, надгробні плити та кам'яну скульптуру [2].

Наприклад, цінною є колекція коропластики – статуеток людей і тварин з глини (терракотові). Це один з найдавніших видів мистецтва. Його зародження відноситься до VII–VI тисячоліття до нашої ери. У середині другої половини II тисячоліття до н.е. в Греції, насамперед у Міkenaх, виготовляли ліпні статуетки богині родючості. Теракоти пізнього часу при їх жанровому, на перший погляд, характері дуже рідко служили прикрасами житлових приміщень. Як і теракоти більш раннього часу, вони призначалися, насамперед, для культових цілей. Їх клали в могили, використовували в різних поховальних ритуалах, приносили в якості дарів у храми і святилища божества. І кожного разу ці статуетки відбивали світогляд і релігійні вірування людей своєї епохи. У музеї експонуються: маска актора, вершник, гутус, статуетка богині Кібели, маска бога Діоніса та ін. Серед чорнолакового посуду слід особливо вирізнити канфар з Північного Причорномор'я, скіфос, лекану та лекіф з Аттики IV–III ст. до н.е. Безперечно, найціннішою знахідкою, що зберігається в музеї є саркофаг з приліпами походженням з Боспору, I–II ст. н.е. Матеріали – ялівець, кипарис. Розміри: висота 109,5 см, довжина корпусу 186,5 см, ширина 53,5 см. У вигляді храму з вертикальним розчленуванням стінок колонками, двохскатною кришкою коринфського типу та висувним ложем для покійника. Приліпи – розфарбовані гіпсові відливки [2].

Є серед музейних предметів з колекції В. Селяніна і сучасні підробки, але так майстерно зроблені, що їх важко відрізнити від оригіналів. У 2004 р. колишній директор музею Олександр Сергійович Єременко, отримавши наукову консультацію доктора історичних наук, професора ДНУ, археолога І. Ф. Ковальнової, упорядкував каталог цього музею, який було надруковано в типографії ТОВ «Ютекс» у Дніпропетровську невеликим тиражем. Музей можна відвідати за попередньою домовленістю з власником, оскільки на сьогодні в музеї немає директора.

У жовтні 2012 р. у Дніпропетровську було відкрито музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Цей музей належить Єврейській общині Дніпропетровська, теж є приватною власністю і зареєстрований в органах місцевого самоврядування як окрема юридична одиниця в листопаді 2013 р. Музей розташований на трьох поверхах Центру «Менора» в Дніпропетровську. Автором концепції музею виступив Ігор Щупак, керівництво проектом було покладено на Марка Шляка, який є членом Опікунської ради Дніпропетровської єврейської громади. Велику роль у створенні й відкритті музею зігра-

ла узгоджена і дружна робота Дніпропетровської єврейської громади. Серед творців експозиції, яка займає в цілому площу більше ніж 3 тис. кв. м, – відомі українські художники, історики, культурологи та громадські діячі.

Музей присвячений одній з найстрашніших трагедій минулого століття – Голокосту – і покликаний відображати історію великої і дивовижної нації, яка була практично повністю знищена. Експозиція музею складається із трьох великих залів, які у свою чергу поділені на п'ять тематичних відділів. Перший зал «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні» розкриває особливості життя євреїв (розділ експозиції «Історія євреїв України XVII – XX ст.»), знайомить відвідувачів з основами іудаїзму (розділ «Тора, духовні основи іудаїзму»).

Другий зал «Голокост» займає особливе місце в Музеї. Експозиція відображає трагічну долю єврейського народу під час Другої світової війни. Це наймасштабніша експозиція, яка включає такі підрозділи: «Нацизм і антисемітизм в Європі», «Бабин Яр», «Евакуація», «Гетто», «Концтабори і табори смерті». Тут також є експозиція «Дитячий зал», «Опір Голокосту», «Колаборація», «Праведники народів світу». Далі йде «Зал пам'яті – зал імен». Третій зал – «Пам'ять про Голокост. Відродження єврейського життя після Голокосту». Символічною можна назвати інсталяцію під назвою «Розлом світу», встановлену біля входу в музей, яка нагадує всім присутнім про світові події після приходу до влади нацистів. Крім того, в Музеї також обладнані сучасні зали для тимчасових експозицій, працює бібліотека, інформаційний центр та ін. При створенні експозицій, крім традиційних вітрин використовувалися новітні мультимедійні інсталяції, голограми, аудіовізуальні технології. Фонди музею налічують понад 8 тис. од. музейних предметів.

Третім за хронологією створення був так званий Музей Хреста (ставрографічний та етнографічний). Більше 2 тис. натільних хрестиків з 15 областей України виставлено в експозиції музею Хреста в козацькому хуторі Галушківка, с. Гречане Петриківського району. Розташовано музей у стилізованій українській хаті, де всі стіни увішані вітринами із сотнями хрестів. До кожної вітрини можна підійти і в найдрібніших деталях розглянути вподобаний хрестик. Кожен з них відображає долі людей і відтворює історію України. Адже у вітринах хрестики, згруповані по областях і навіть районах, в яких їх знайшли, та за періодами – в цілому експозиція музею охоплює дев'ять століть: з X по XX ст. Колекція відображає всі культурно-етнологічні верстви людей, що населяли Україну.

Завдання музею наблизити культурну спадщину до простих людей, адже в музеї зібрані обереги з усіх районів нашої та сусідніх областей, і кожен може знайти хрестик умовно свого предка. Більшість

хрестів музею металеві, але можна знайти і керамічний, і скляний, і навіть кістяний натільний оберіг. Хрестики різних розмірів, фактур, різьблення – розглядати їх можна годинами. Щоб відвідувачі музею не загубилися в різноманітті, екскурсовод детально розповідає про кожний експонат на стендах і показує найцікавіші знахідки. Основна маса хрестиків – це не купецькі або дворянські, а селянські натільні хрестики. Тому концепт музею дуже вдало вписався в етнографію хутора Галушківка і Петриківського району. Адже Петриківка – це не тільки розпис, але і знамениті ткані килими, вишивка, соломоплетіння та багато інших культурних традицій. Музей користується великим попитом у населення Дніпропетровщини, він включений до туристичного маршруту із зеленого туризму.

Напередодні Дня художника України, 11 жовтня 2013 р., у Дніпропетровську відкрився приватний Музей українського живопису. Це художній, просвітницький і дослідницький проект, спрямований на збереження імен, відродження інтересу до дніпропетровської школи живопису, популяризацію українського мистецтва. Засновник музею – бізнесмен Олег Наумов. Левову частку свого життя він займався колекціонуванням робіт дніпропетровських художників. Перша експозиція, яка була створена в музеї, налічує понад 200 робіт і присвячена дніпропетровським художникам ХХ ст. Крім живописних і графічних робіт (а їх всього в колекції музею близько 500), на вернісажі представлено альбоми, буклети виставок 1960–1970-х рр., особисті речі, слайди з фотографіями із сімейних архівів, – те, що допоможе зберегти пам'ять про наших видатних земляків. Колекція буде і далі поповнюватися, а ті матеріали, яких поки немає в музейному зібранні, розміщені на інтернет-сайті музею www.museum-painting.dp.ua. Там же можна подивитися відео зі спогадами родичів. Крім того, на сайті систематизується інформація не тільки про дніпропетровських, а й про українських художників ХVII–ХХ ст.

Більшість картин, виставлених у Музеї українського живопису, написані в радянський час. Тут можна побачити як пейзажі (В. Матюшенко, «Бузкові дерева», 1970), так і картини великих радянських будівничих (Н. Родзін, «Над будівництвами», 1960), портрети (М. Кокін, «Портрет Н. Н. Кокіної», 1959), натюрморти (А. Войцехівський, «Натюрморт з яблуками», 1960-і рр.). Серед експонатів музею понад 500 картин, в 2014 р. засновники музею обіцяють оновлювати експозиції кожні 10 днів.

У Музеї українського живопису є оригінальна кімната – «Музей однієї картини». У кімнаті знаходиться стілець, навпроти – висить велика картина-пейзаж дніпропетровського художника Віктора Матюшенка (1925–1984). З вигляду картина нічим не примітна. На ній ми бачимо кілька дерев, що ростуть на пагорбі, село далеко, річку, бла-

китне небо ... Закриваються двері, що відокремлює вас від суєти великого міста, і голос з динаміків починає розповідати про пейзаж, особливості картини і життєвого шляху її автора. Коли починаєш вслухатися, то дивуєшся, як майстерно можна описати словами те, що намальовано на полотні. І сама картина вже здається досить хитромудрою, і художні прийоми автора проступають чіткіше. На виставках однієї картини вже експонувались твори А. Ткача, А. Потапенка, Г. Чернявського. Кожен відвідувач може зробити добру справу – пожертвувати гроші на реставрацію картин. Ці старі картини, пошарпані часом і недбалим ставленням, розміщені тут же. Після реставрації вони займуть своє місце в експозиції музею.

Музей «Машини часу» є приватним музеєм технічного профілю, створений на базі приватної особистої колекції Михайла Пруднікова. Відкриття музею відбулося на 13 листопада 2014 р. Розташований музей в окремому приміщенні (колишня промислова будівля, у вигляді цеху), за адресою: м. Дніпропетровськ, вул. Мандриківська, 44. Загальна площа музею 1161,7 кв. м, експозиційна – 1052,7 кв. м. Музей працює з 10.00 до 18.00, щоденно, крім понеділка (вихідний). У музеї зберігається і експонується 45 автомобілів 1930–1970-х рр. (легкові – 15, спортивні – 5, вантажні спеціальні – 19, мотоцикли – 3, та ін.). Серед легкових автомобілів наявні: «Москвичі», «Чайки», «Победи», «Волги», «Запорожці», різної модифікації, виготовлені в різні роки. Вантажні машини представлені автобусом, пожежною машиною. Окремий розділ присвячений автомобілебудуванню Дніпропетровщини – вантажівці ДАЗ-150 «Українець», перший прототип якої ще в 1948 р. виготовили на Дніпропетровському автомобільному заводі, і сільськогосподарській техніці, яку випускали Південний машинобудівний і Дніпропетровський комбайновий заводи. Серед експонатів – машина для інвалідів, яку не хотіли ремонтувати на жодній СТО через «диявольські» номери. «У неї номер кузова 39666, номер двигуна 28 66 і її держномер 1216, тобто скрізь присутні шістки. Відновлення автомобіля велося на трьох СТО – на першому люди запили через місяць, не змогли її полагодити, на другому почалися фінансові проблеми. Вона простояла, кинута в гаражі, 5 років», – розповів на відкритті музею Михайло Прудніков. Експозиція оформлена у вигляді міської вулиці з бруківкою, вуличними ліхтарями, заправочною станцією та автоматами газводи, люками тощо. Крім того, в музеї зроблені інтер'єри 1960–1980-х рр. під назвою «Бібліотека» та «Кафе» – «Народжені в СРСР», оздоблені предметами, які могли бути розташовані у «червоному кутку» або кабінеті різних підприємств та установ, закладах громадського харчування. Один із розділів музею присвячений перебуванню в Катеринославі в 1820 р. О. С. Пушкіна, який, як відомо, зупинявся в приватному будинку на Мандриківці, – «Мандриківські миттєвості О. С. Пушкіна».

Таким чином, якби громадськість не ставилася до приватного колекціонування і подальшого створення приватних музеїв (негативно чи позитивно), факт їх існування відбувся, і, очевидно, що розвиток музейної мережі в нашому краї і в Україні буде продовжуватись і в цьому напрямі теж.

Бібліографічні посилання

1. Віхи музейної біографії: До 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького / авт.-упоряд: Н. І. Капустіна і В. М. Бекетова. – Д., 2009.
2. Каталог старожитностей з зібрання Історико-археологічного музею корпорації «БЕЕСВІ» (від палеоліту до середньовіччя). – Д., 2004.
3. Кулибаба Ю. По следам миллионера в стоптанных башмаках / Ю. Кулибаба // Комсомольская правда. – 1995. – 22 марта.
4. Музеї Дніпропетровської області. Довідник-путівник / уклад. : Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова. – Д., 2006.
5. Шапочка Я. Часть уникальной коллекции кировоградского электрика Александра Ильина выкрали из местной библиотеки / Я. Шапочка // Факты. – 2002. – 25 окт.

Надійшла до редколегії 24.01.2015

УДК 94:669

Г. П. Євсєєва,* Ю. О. Великородна, В. Є. Сухов*****

**ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»*

***Державне підприємство «ДНД ПВІ «НДІпроектреконструкція»*

****Громадська рада при виконкомі Дніпропетровської міської ради*

СТАН НЕРУХОМОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Проаналізовано стан нерухомої культурної спадщини Дніпропетровська на сучасному етапі, визначено роль громадських організацій, зокрема, роль комітету з питань збереження культурної спадщини Громадської ради при міському голові Дніпропетровська. Сформульовано основні проблеми та перспективи збереження нерухомої культурної спадщини.

Ключові слова: нерухома культурна спадщина Дніпропетровська, комітет з питань збереження культурної спадщини Громадської ради при міському голові Дніпропетровська, об'єкти культурної спадщини, історичні ареали міста Дніпропетровська.

Г. П. Евсеева,* Ю. А. Великородная, В. Е. Сухов*****

**ГВУЗ «Приднепровская государственная академия
строительства и архитектуры»*

***Государственное предприятие*

«ДНД ПВИ «НИИпроектреконструкция»

****Общественный совет при исполкоме
Днепропетровского городского совета*

СОСТОЯНИЕ НЕДВИЖИМОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ДНЕПРОПЕТРОВСКА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОХРАНЕНИЯ

Проанализировано состояние архитектурного культурного наследия Днепропетровска на современном этапе, определена роль общественных организаций, в частности, роль комитета по вопросам сохранения культурного наследия Общественного совета при городском голаве Днепропетровска. Сформулированы основные проблемы и перспективы сохранения недвижимого культурного наследия.

Ключевые слова: архитектурное культурное наследие Днепропетровское, комитет по вопросам сохранения культурного наследия Общественного совета при городском голаве Днепропетровска, объекты культурного наследия, исторические ареалы города Днепропетровска.

G. P. Evseeva*, Y. O. Velikorodna, V. Y. Sukhov*****

**State higher educational establishment «Prydniprov's'ka State Academy
of Civil Engineering and Architecture»*

*** State enterprise "SCR PRI "SRIProjectreconstruction"*

****Civil Council under the head of the Executive Committee
of Dnipropetrovsk City Council*

SITUATION IN THE CULTURAL REAL ESTATE OF DNIROPETROVSK: PROBLEMS AND PROSPECTS OF PRESERVATION

Attitude to the monuments of history and culture is a level indicator of statedevelopmentand the spiritual maturity of its citizens. Purposeful activity of organs of government of the protection monuments for culture transference to future generations, their effective use in public life contributes to the nation's self-identification, its originality represents andsocially important function of maintenance stability and stable social development has.

The success of the process of integration of Ukraine into the european community depends on many factors, among which is the harmonization of national norms, requirements and rules with european and international, including the protection of cultural heritage.

Protection of cultural heritage today is defined as a priority of foreign cultural policy of the state where attention is paid to the multilateral and bilateral cultural cooperation and membership in international organizations.

Historical and cultural heritage is an important resource of strategic development of the state, an important part of the culture of human civilization, where the responsibility of Ukraine for its preservation is determined.

The state of the immovable cultural heritage of Dnipropetrovsk at the present stage.

The paper was analyzed in the article, the role of voluntary organizations, in particular the role of the committee on the preservation of cultural heritage of the Public Council attached to mayor of Dnipropetrovsk was defined, the main problems and perspectives of preservation of immovable cultural heritage in the city was formulated.

Key words: the immovable cultural heritage of Dnipropetrovsk, the committee on the preservation of cultural heritage of the Public Council attached to mayor of Dnipropetrovsk, objects of cultural heritage, historical areas of Dnipropetrovsk.

Ставлення до пам'яток історії і культури є показником рівня розвитку держави та духовної зрілості її громадян. Цілеспрямована діяльність державних органів охорони пам'яток для передачі культурних цінностей майбутнім поколінням, їх ефективного використання в суспільному житті сприяє самоідентифікації нації, уособлює її самобутність і має соціально-значиму функцію підтримки стабільності і сталого суспільного розвитку. Успіх процесу інтеграції України до Європейського співтовариства залежить від багатьох чинників, серед яких гармонізація національних норм, вимог та правил із європейськими та міжнародними, в тому числі у галузі охорони культурного надбання. Охорона культурної спадщини сьогодні визначається як пріоритетний напрям зовнішньої культурної політики держави, де значна увага приділяється багатосторонньому і двосторонньому культурному співробітництву та членству в міжнародних організаціях. Історико-культурна спадщина є важливим ресурсом стратегічного розвитку держави, вагомою складовою культури людської цивілізації, яка визначає відповідальність України за її збереження.

У XX ст. та на початку XXI ст. відбувається формування і активізація діяльності громадських організацій, функції яких, поряд з економічними і політичними, стосуються сфери збереження культурної спадщини. Для покращення рівня її охорони на територіях міст цих організацій формуються загальні принципи пам'яткоохоронної роботи. Дніпропетровськ не є винятком у цьому процесі серед таких історико-краєзнавчо популярних міст як Київ, Львів, Одеса та ін. Саме з такою метою у вересні 2014 р. була відновлена робота комісії з охорони культурної і історичної спадщини міста Дніпропетровська Громадської ради при виконкомі Дніпропетровської міської ради. Головною метою цієї громадської організації є адміністративно-організаційна робота зі збереження пам'яток та об'єктів історико-культурної спадщини Дніпропетровська, моніторинг ремонтно-реставраційних робіт та стану пам'яток національного значення, їх зон охорони, територій

історичних ареалів міста. Діяльність комітету спрямована на належне утримання культурної спадщини міста та реалізацію туристичного, просвітницького і наукового потенціалу з метою виведення міста на європейський рівень культурно-ціннісних орієнтирів.

Кардинальні зміни в державі створили нові унікальні можливості для збереження пам'яток національної культури. Роки незалежності стали часом складних реформ як в українському суспільстві, так і у сфері охорони культурної спадщини. Ці процеси відбуваються доволі інтенсивно, однак не завжди вони спрямовані у напрямі, оптимальному для розвитку національної культури. Свідченням уваги держави, що приділяється питанням охорони культурної спадщини, є ратифікація Україною найбільш авторитетних Конвенцій UNESCO і Ради Європи і впровадження їх положень у пам'яткоохоронну практику держави.

Актуальність вивчення діяльності міських структур у сфері охорони культурної спадщини продиктована кризовою ситуацією, в якій на сьогодні знаходиться пам'яткоохоронна галузь в Україні в цілому і в Дніпропетровську зокрема в умовах трансформаційних процесів. Повсякденна реальність загрожує фізичному існуванню пам'яток. Культурна спадщина нашої держави втілена в 130 тис. нерухомих пам'яток історії і культури, і тільки 35 % з них знаходиться в задовільному стані [5]. Це ж саме ми можемо сказати і про культурну спадщину у нашому місті. Дніпропетровськ втрачає своє архітектурне обличчя – б'ють на сполох місцеві краєзнавці та громадські активісти.

До того ж, на сучасному етапі, особливого значення набуває необхідність визначення стану охорони культурної спадщини в Україні в умовах реформування державної системи управління галуззю, а також – ролі держави у формуванні й реалізації міжнародних відносин під час інтеграції до міжнародних організацій у зазначеній сфері, аналіз досягнень, помилок і прорахунків у державній політиці та їх наслідки на стан збереження культурної спадщини; вивчення міжнародного досвіду та перспектив розширення міжнародної співпраці в цій галузі; контроль окреслених питань з боку громадськості. Сьогодні гостро стоїть питання про залучення до висвітлення проблем збереження культурної спадщини Дніпропетровщини мешканців міста, зокрема істориків, соціологів, політологів, фахівців у сфері культурології та права.

Вищезазначене свідчить про необхідність теоретичного дослідження проблем, напрямів і можливостей застосування міжнародних вимог щодо практичних заходів збереження культурної спадщини нашого міста, аналізу наявних і можливих форм співробітництва, закономірностей, протиріч, а також оцінки перспективи спільної роботи з

державними та приватними структурами, вироблення науково обґрунтованих пропозицій із подальшого вдосконалення і підвищення ефективності заходів охорони культурної спадщини Дніпропетровська.

У відповідності до нормативно-правових актів нині чинних у державі [1–4; 6] у місті Дніпропетровську налічується більш ніж 600 об'єктів нерухомої культурної спадщини, та майже 3 тис. будівель, які є об'єктами культурної спадщини зі статусом «цінна історична забудова». У межах території міста виділено 10 історичних ареалів – територій населеного місця, що зберегли об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку.

Більшість пам'яток знаходяться в незадовільному стані, багато з них на сьогодні вичерпали свій нормативний термін експлуатації, а з плином часу їх руйнування поглиблюється, що веде до незадовільного стану культурних надбань міста. Серед цінних історичних забудов є аварійні, які потребують прийняття невідкладних реставраційних заходів. Головна проблема полягає у тому, що ці будинки мають різну форму власності, а інколи навіть змішану.

Це потребує різного підходу до вирішення проблем їх реставрації, а в деяких випадках не вистачає повноважень міської ради для вирішення проблем з тією чи іншою цінною історичною забудовою. На роботи для дослідження, реставрації, відновлення та підтримання нерухомої культурної спадщини міста за попередніми наближеними підрахунками потрібно 500 млн у.о., але така значна сума для бюджету міста є нереальною в той час, коли загальний обсяг фінансування Програми з охорони культурної спадщини міста на 2010–2014 рр. становив 14 млн гривень, але для проведення реальних охоронних робіт не було виділено жодної копійки.

На вищевизначений стан справ, на наш погляд, впливають:

- недостатній обсяг фінансування державного та місцевих бюджетів;

- недосконалий механізм визначення пріоритетів бюджетного фінансування та нерівномірне фінансування протягом року, що не дає змоги залучити достатні обсяги фінансування робіт щодо охорони культурної спадщини;

- відсутність правового забезпечення здійснення недержавних інвестицій, необхідних для обстеження, ремонту та реставрації пам'яток (об'єктів) культурної спадщини;

- громіздка та бюрократизована система правої бази поводження з пам'ятками (об'єктами) культурної спадщини;

- часткова «монополія» на ринку пам'яткоохоронних робіт.

Слід зазначити, що пам'яткоохоронне законодавство в Україні, загалом, є заборонно-каральним. Вся відповідальність, витрати на

утримання й збереження об'єктів культурної спадщини покладено на власників чи орендарів. Відповідальність же органів влади (державної, місцевої) знівельована. Все це призводить до невиконання в повному обсязі власниками, балансоутримувачами та користувачами покладених на них зобов'язань з утримання пам'яток культурної спадщини в належному стані і як наслідок – до вимушених обмежень їх використання та відновлення.

Варто також відмітити, що світова практика свідчить, що жодна країна не забезпечує в повному обсязі потребу фінансування пам'яток охоронної галузі виключно за рахунок державного бюджету. Тому, на наш погляд, украй необхідна розробка на місцевому рівні ефективної моделі фінансового та економічного стимулювання використання, збереження та популяризації об'єктів культурної спадщини із залученням як коштів місцевого бюджету, так і позабюджетних коштів (приватних інвесторів, благодійної допомоги, спонсорських та меценатських коштів).

У цій моделі (положенні) для інвесторів, які вкладають кошти в об'єкти культурної спадщини (згідно з інвестиційним договором), наприклад, може бути передбачено:

- звільнення (повне або часткове) їх від сплати пайових внесків у розвиток інфраструктури міста;
- звільнення (повне або часткове) їх від сплати податку на земельну ділянку;
- виписаний механізм субфінансування (при якому частина коштів покривається міським бюджетом);
- надання міськими комунальними підприємствами інформаційних матеріалів, вихідних даних, необхідних для підготовки проектної та дозвільної документації на безоплатній основі тощо.

На наш погляд, у збереженні національної культурної спадщини провідна роль належить свідомій громадськості – кращим представникам наукової і творчої інтелігенції, студентству, небайдужим мешканцям міста, які в умовах актуалізації національної культури активно й послідовно відстоювали і відстоюють збереження пам'яток культурної спадщини міста.

Серед першочергових заходів, запропонованих комітетом, є впровадження на електротранспорті міста, зокрема у трамваї першого маршруту, історико-краєзнавчого супроводу з метою поширення інформації про історію міста та найважливіші об'єкти культурної спадщини. Цю роботу на прохання комітету виконали студенти разом з викладачами кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. Подальша робота комітету буде поширюватися на відновлення історичної справедливості щодо назв вулиць міста, формування бази даних щодо об'єктів культурної спад-

щини тощо. У цих та інших ініціативах комітет сподівається на всебічну підтримку та співпрацю з краєзнавцями міста, науковцями та громадськістю.

Отже, виокремлюючи комплекс проблемних питань пам'яткоохоронної роботи в місті, ми можемо стверджувати, що серед них є низка, які потребують удосконалення: облік та контроль за станом збереження пам'яток; удосконалення міських структур охорони культурної спадщини; удосконалення законодавчого забезпечення галузі на державному рівні.

Внесок громадських організацій, зокрема комісії з охорони культурної та історичної спадщини Громадської ради при виконкомі Дніпропетровської міської ради, у вивчення, виявлення, охорону, збереження пам'яток досить значний. На жаль, вони фактично позбавлені державної підтримки, їх юридичний статус не дозволяє кардинально впливати на проблеми, що виникають у пам'яткоохоронній роботі міста. Реалізація вищезазначених завдань надасть можливість гармонійно поєднати систему забезпечення фізичного збереження пам'яток (як економічного підґрунтя розвитку культурного туризму та господарчого розвитку міста) і вивчення, популяризації та відродження національної культурної спадщини як ефективного ідеологічного, просвітницького, виховного засобу для формування національної самосвідомості, збереження національної культурної ідентичності та належної присутності найкращих зразків у культурному просторі держави.

Бібліографічні посилання

1. Господарський кодекс України Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
2. Земельний кодекс України Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 25.10.2001 № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
3. Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду. Верховна Рада України; Закон від 22.12.2006 № 525-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/525-16?nreg=525>.
4. Про охорону культурної спадщини. Верховна Рада України; Закон від 08.06.2000 № 1805-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
5. Реалізація державної політики у галузі культури : аналітичний звіт за 2011 р. / Міністерство культури України. – К., 2012.
6. Цивільний кодекс України. Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК 728.2 – 029.9 (477.63)

Т. А. Цимбалова

*ДВНЗ «Придніпровська державна академія
будівництва та архітектури»*

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПРИБУТКОВИХ БУДИНКІВ КАТЕРИНОСЛАВА ДЛЯ СУЧАСНИХ УМОВ

Розглянуто проблему збереження і адаптації до сучасних умов прибуткових будинків Дніпропетровська. Представлено розробку класифікаційних характеристик історичного і сучасного стану будівель. Виявлено основні варіанти архітектурно-планувальної адаптації будівель прибуткових будинків у контексті класифікаційних параметрів.

Ключові слова: прибуткові будинки, пам'ятки архітектури місцевого значення, цінна історична забудова, реставрація пам'яток архітектури, класифікація, адаптація.

Т. А. Цимбалова

*ГВУЗ «Приднепровская государственная академия
строительства и архитектуры»*

ОСОБЕННОСТИ АРХИТЕКТУРНО-ПЛАНИРОВОЧНОЙ АДАПТАЦИИ ДОХОДНЫХ ДОМОВ ЕКАТЕРИНОСЛАВА ДЛЯ СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЙ

Рассматривается проблема сохранения и адаптации к современным условиям доходных домов Днепропетровска. Представлена разработка классификационных характеристик исторического и современного состояния зданий. Выявлены основные варианты архитектурно-планировочной адаптации зданий доходных домов в контексте классификационных параметров.

Ключевые слова: доходные дома, памятники архитектуры местного значения, ценная историческая застройка, реставрация памятников архитектуры, классификация, адаптация.

T. A. Tsimbalova

Prydniprovskaya state Academy of construction and architecture

FEATURES OF ARCHITECTURAL AND PLANNING ADAPTATION OF TENEMENTS EKATERINOSLAV TODAY

Discusses the problem of preservation and adaptation to modern conditions of tenement houses of Odessa. Presents the development of a taxonomy of the characteristics of historical and contemporary condition of

buildings. Basic options architectural adaptee buildings apartment buildings in the context of classification parameters. It is shown that in most cases, the device functions in the building provides for the overhaul and restoration without changing the structural system is characterized by finely acesta structure of premises (offices, small retail, health, financial and legal, club and other institutions). However, often applied to the building of reconstructive activities.

Key words: monuments of architecture of local value, valuable historica building, restoration of monuments of architecture, classification, adaptation.

Починаючи з другої половини XVIII ст., у великих містах Європи та Російської імперії отримали поширення прибуткові будинки. У Катеринославі, який на початку XX ст. став найбільшим металургійним центром метрополії, зафіксовані найвищі показники темпів зростання населення і масове будівництво прибуткових будинків [3; 13]. Після Жовтневої революції 1917 р. внаслідок затвердження нових принципів розподілу житла переважна більшість квартир стала комунальними, а деяка частина будинків і квартир була віддана у розпорядження різним громадським закладам. На сьогоднішній день будівлі колишніх прибуткових будинків складають більше 80 % історичної забудови Дніпропетровська і основну частину житлового фонду центрального історичного району Дніпропетровська (згідно з історико-архітектурним планом міста 2007 р.) [7]. За сучасних умов у переважній більшості будинків поєднується житлова та громадська функції.

Таблиця 1

**Порівняльний аналіз прибуткових будинків
за класифікаційними параметрами**

1880-і роки – до 1917 р.	Сучасний стан (кінець XX – початок XXI ст.)
1. За місцезнаходженням у місті:	
– у центральній зоні (у центрально-прибережному, центральному, нагірному, привокзальному районах); – у середній зоні («Нові плани», Підгірна слобода); – у периферійній зоні (Чечелівка, Брянська колонія, Фабрична слобода, Павлівська слобода, Нові Кайдаки, на лівому березі міста) [1].	– у центральній зоні історичного ядра міста; – у середній зоні історичного ядра міста; – у периферійній зоні історичного ядра; – у середній зоні міста (у історичному ареалі «Брянська колонія»); – у середній зоні міста, що знаходиться за межами історичних ареалів.

1880-і роки – до 1917 р.	Сучасний стан (кінець XX – початок XXI ст.)
2. За місцезнаходженням відносно ліній регулювання забудови:	
– прибуткові будинки, розміщені уздовж червоної лінії вулиць; – розміщені з відступом від червоної лінії; – розміщені усередині квартальної забудови.	– прибуткові будинки, розміщені уздовж червоної лінії вулиць; – розміщені з відступом від червоної лінії; – розміщені усередині квартальної забудови.
3. За містобудівним статусом:	
– як елемент, що утворює ансамбль перехрестя; – як елемент, що утворює ансамбль периметральної квартальної забудови; – як елемент, що формує забудову дворового простору.	– як елемент, що утворює ансамбль перехрестя; – як ансамбль, що утворює ансамбль периметральної квартальної забудови; – як елемент, що формує забудову дворового простору.
4. За типом планувальної організації у контексті соціально-громадського статусу:	
– особнякового типу («барські» та інші престижні квартири); – секційного типу (квартири для середнього класу, «мебльовані» кімнати, дешеві квартири, дешеві кімнати).	– особнякового типу (елітні квартири); – секційного типу (квартири для громадян із середнім рівнем достатку, для малозабезпечених громадян, кімнати у комунальних квартирах).
5. За наявністю елементів громадського обслуговування населення для району (міста):	
– прибуткові будинки, в яких були відсутні елементи громадського обслуговування; – прибуткові будинки з розміщенням комерційно-побутових, навчальних, трактирних, фінансових, конторських, медичних приміщень, невеликих майстерень на перших поверхах та житлових приміщень на верхніх поверхах; – прибуткові будинки з розміщенням лише громадських установ (навчальних, комерційних, фінансових, медичних, культурно-просвітніх, конторських, а також клубів, ресторацій, готелів).	– житлові будинки, в яких відсутні елементи громадського обслуговування; – житлові будинки з елементами громадського обслуговування; – будинки, що забезпечують лише громадську функцію (офісно-адміністративні, торговельно-побутові, фінансово-юридичні, навчальні, культурно-просвітні, лікарсько-оздоровчі заклади, готелі, клуби, ресторани).

1880-і роки – до 1917 р.	Сучасний стан (кінець XX – початок XXI ст.)
6. За конструктивно-планувальною системою:	
– з поздовжніми несучими стінами; – з поперечними несучими стінами; – з комбінованим каркасом несучих стін (у тому числі із внутрішніми колонами, несучими перетинками).	– з поздовжніми несучими стінами; – з поперечними несучими стінами; – з комбінованим каркасом несучих стін (у тому числі із внутрішніми колонами, несучими перетинками).
7. За матеріалом несучих конструкцій:	
– фундаменти: – з бутового каменю, з бутового каменю з цегляним обкладенням, цегляні, стрічкові, глибокого закладання (з розміщенням підвалів), мілкого закладання; – стіни: однорідні (із звичайної глиняної, цементно-піщаної, шлакової цегли (з 1895 р.) [2]; полегшені та неоднорідні (цегляно-засипні, стіни із дерев'яного каркасу з глинобитною забутовкою та зовнішнім цегляним обкладенням); – перекриття: дерев'яні (по балках), залізобетонні дрібнозбірні; – дах: кровельний матеріал – дерево, черепиця керамічна та асбестоцементна, плитка асбестоцементна, листи металеві; – двохскатні, чотирихскатні та комбіновані покрівлі з додаванням купольних та шатрових елементів.	– фундаменти: – з бутового каменю, з бутового каменю із цегляним обкладенням, цегляні, стрічкові; глибокого закладання (з розміщенням підвалів), мілкого закладання; – стіни: однорідні (із звичайної глиняної, цементно-піщаної, шлакової цегли; полегшені та неоднорідні (цегляно-засипні, стіни із дерев'яного каркасу з глинобитною забутовкою та зовнішнім цегляним обкладенням); – перекриття: дерев'яні (по балкам), залізобетонні (плити); – дах: кровельний матеріал – черепиця керамічна та асбестоцементна, плитка асбестоцементна, листи металеві, металочерепиця, АЦВЛ та ін.; – двохскатні, чотирихскатні та комбіновані покрівлі з додаванням купольних та шатрових елементів.
8. За рівнем забезпечення інженерним обладнанням:	
– водопроводом (з 1869 р.) у вигляді колонок, в окремих випадках із подаванням води у квартири з влаштуванням водомірів [4]; – в окремих випадках: каналізацією (з 1914 р.), електрикою, телеграфом, телефоном, пароводоопаленням (з кінця XIX ст.) [4].	водозабезпеченням: холодним та гарячим (централізованим та автономним), каналізацією, газифікацією, опаленням (централізованим та автономним), електрикою, телефоном, інтернетом, різними технологіями енергозберігання, захисними пристроями.

1880-і роки – до 1917 р.	Сучасний стан (кінець XX – початок XXI ст.)
9. За архітектурно-художніми особливостями оформлення фасадів, виконаних у різних історико-архітектурних стилях:	
– у стилі еклектики; – у різних «псевдо»стилях; – у різних напрямках стилю модерн.	переважна більшість будинків, що збереглися, мають статус пам'яток архітектури місцевого значення, що-йно виявлених пам'яток архітектури та цінної історичної забудови.

На підставі порівняльної табл. 1 видно, що протягом XX ст. показники багатьох класифікаційних позицій набули істотних змін. Периферійне розташування частини прибуткових будинків втратило колишнє значення у загальноміському масштабі. Значно підвищився рівень забезпечення будинків інженерним обладнанням. У результаті капремонтів та реконструкцій в деяких будівлях змінилися конструктивні схеми і матеріал несучих конструкцій. Збереглася щільна забудова дворових просторів, яка є складною містобудівною проблемою, оскільки в більшості випадків порушуються вимоги щодо житлових приміщень та прибудинкових територій: (інсоляція, аерація, пожежна безпека, санітарно-гігієнічні норми, інфраструктура двору, в тому числі розміщення і зберігання автотранспорту та ін.). Особливе значення серед прибуткових будинків Катеринослава займають будівлі, які отримали статус пам'яток архітектури [7]. Їх класифікація, виведена на підґрунті обстеження 117 будинків Катеринослава – Дніпропетровська, представлена в табл. 2.

Таблиця 2

Класифікація будівель за містобудівними параметрами щодо їх дислокації на території зони історичної забудови міста

Прибуткові будинки	Примагістр. розташув. уздовж червоної лінії вулиці		Розташуван. уздовж червоної лінії житлов. вулиці		Розташуван. на майдані		Кутове розміщення		Внутрішньо-квартальне розташування	
							магістраль	житлова вулиця		
всього	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	кільк.	кільк.	%
117	40	34,2	33	28,2	7	6	13 11	17 14	3	2,6

Далі наводяться приклади прибуткових будинків у статусі пам'яток архітектури, які мають різне містобудівне значення у забудові історичного ядра міста. Характерні особливості будівель, що мають кутове розташування:

- забудова кутової ділянки формується кутовим будинком з протяжними фасадами, що виходять на перехресні вулиці (приклади: вул. Виборзька, № 9, пл. Жовтнева, № 6 та ін.);

- специфічний різновид секційних будинків, які мають протяжний фасад, орієнтований на одну з вулиць і торцевий фасад, виконаний з високим рівнем архітектурно-художнього оздоблення; при цьому оформлення кутової частини є акцентом у вирішенні загальної композиції будівлі (приклади: вул. Короленка, № 21, вул. Орловська, № 7 та ін.);

- специфічний різновид секційних будинків без архітектурно-художнього виділення кутового фрагмента будівлі (приклад: вул. Барикадна, № 9 та ін.).

Прикладами внутрішньоквартального розташування будівель є: будинки № 26, корп. 2 по вул. Чкалова, № 2, корп. 1 по вул. Московській та № 12 по вул. Рогальова.

У ряді випадків один з корпусів будівлі орієнтований уздовж магістралі або житлової вулиці, а інші знаходяться в глибині дворового простору (наприклад: вул. Серова, № 15, вул. Леніна, № 9, вул. Бабушкіна, № 55 – комплекси з житлових корпусів, замкнених по периметру).

Прикладом великого житлового комплексу, що складається з окремо розташованих будівель, є чотири будинки Першого Катеринославського Будинкового Товариства по вул. Комсомольській, № 74. Важливим аспектом визначення шляхів подальшого використання прибуткових будинків є їх забезпеченість прибудинковими територіями, що представлена в табл. 3.

Аналіз стану прибудинкових територій щодо відповідності нормативним показникам на підставі «Настанови щодо розподілу територій мікрорайонів (кварталів) для визначення прибудинкових територій багатоквартирної забудови» [5] констатує загальний низький рівень показників якості житлового середовища та внутрішньоквартального простору. Відсутність багатьох майданчиків (дитячих, спортивних, для відпочинку та ін.) у складі прибудинкових територій пояснюється об'єктивними факторами: обмеженими площами та непотрібністю. Двори великої кількості будинків (як пам'яток архітектури, так і цінної історичної забудови) мають занедбаний стан та психологічно-відразливий вплив (приклад: загальний двір будинків по вул. Червоній, № 8, вул. Комсомольській, № 14 та ін.). Позитивними прикладами організації дворових просторів є будинки: № 4 по вул.

К. Лібкнехта (будинок «Самсон») та № 15 по вул. Серова. Але в цілому санітарно-гігієнічний стан дворових просторів на території центрального історичного ареалу знаходиться на рівні, недалекому від антисанітарного.

Таблиця 3

Класифікація будівель за якісним станом прибудинкової території та ступенем транспортного та пішохідного обслуговування

Сучасна функція будинку	Забезпечення прибудинкової території об'єкта				Транспортне обслуговування об'єкта			
	50–70 %	%	Виконана норма	%	50–70 %	%	Виконана норма	%
Житлова – 7 будинків (6 %)	2	28,5	5	71	3	42,9	3	42,9
Житлова та громадська – 62 будинки (53 %)	8	12,9	16	25,8	11	17,5	2	3,2
Громадська – 38 будинків (32,5 %)	3	7,9	9	23,9	10	26,3	7	18,4
Всього 117 будинків								
(у стані руйнування – 10)	13		30		24		12	

Аналіз стану транспортного та пішохідного обслуговування будинків у відповідності з наказом – «Зміна № 4 360-92** Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень») [9] показав, що в багатьох випадках дворові простори використовуються як місця для тимчасового та тривалого зберігання автомобілів. У результаті повністю відсутня інфраструктура благоустрою двору (приклади: вул. Барикадна – двори будинків № 9, 11, 11-а; вул. Олесь Гончара, 4 та ін).

У деяких випадків у будинках з поєднаною громадсько-житловою функцією житловий двір використовується як господарський. Надзвичайно серйозною є проблема підвищеної концентрації автомобілів у місцях розташування ділових установ, висока щільність тимчасових парковок автомобілів на узбіччях доріг і на тротуарах (вул. Південна, № 2).

З метою збереження архітектурно-просторової організації середовища історичної забудови міста і наповнення її сучасними функці-

ями пропонується ввести до складу прибудинкових територій необхідні майданчики: для відпочинку, дитячі, спортивні, господарські та інші, необхідні площі озеленення, парковки автотранспорту, що буде відповідати вимогам ДБН 360-92**[6].

Можливі версії для вирішення проблеми: створення підземної урбаністики, влаштування зелених садів на експлуатованих дахах, влаштування ігрових майданчиків у надбудованих конструкціях, підземне розміщення гаражів під внутрішньоквартальними територіями.

Таблиця 4

Класифікація будівель за ступенем збереженості несучих конструкцій і приналежності до історико-архітектурних стилів

Ступінь збереженості несучих конструкцій	Планувальний тип будинку		Історико-архітектурний стиль		
	особ-няк	сек-ційн.	псевдостилі 56 будинків (47,9 %)	позастильова еkleктика 27 буд.(23 %)	модерн 34 буд. (29 %)
В стані руйнування – 10 будинків (8,6 %)	3	7	3	5	2
26 будівель (22,2 %), яким потрібні капремонт і реставрація	2	24	11	10	5
33 будівлі (28 %), в яких виконано капремонт та реставрацію	10	23	22	3	8

Дані табл. 3 підтверджують високу архітектурно-художню цінність будівель прибуткових будинків, виконаних у різних архітектурних стилях, які наочно показують розвиток архітектурних напрямів у місті наприкінці XIX – на початку XX ст.

Посилаючись на показники таблиці можна відзначити, що велика кількість будівель-пам'яток архітектури мають високий ступінь фізичного зносу основних несучих конструкцій, наслідком чого є порушення протипожежних та санітарно-гігієнічних норм. У більшості випадків у будівлях відсутні розрахункові вентиляційні канали і ряд інших інженерних елементів, у багатьох випадках втрачені автентичні ліпні, металеві, дерев'яні і кам'яні декоративні елементи. Проблема збереження і оптимізації будівель колишніх прибуткових будинків як невід'ємної частини історичної забудови міста набуває з кожним днем все більшої актуальності. Знаходячися перед реальною загрозою безповоротної втрати багатьох будівель, потрібне прийняття швидких і професійних рішень.

Як один зі шляхів реабілітації будівель колишніх прибуткових будинків у Дніпропетровську може бути корисний багаторічний до-

свід європейських країн, а також міст Західної України в організації туристичного бізнесу. У першу чергу – це формування зони туристичної діяльності (історичної спрямованості). Враховуючи нерівномірний розподіл унікальних та цінних архітектурних об'єктів на території історичного ядра, туристична траса повинна проходити в місцях їх найбільшої концентрації.

Унікальний експозиційний каркас у вигляді будівель, що мають статус пам'яток архітектури та цінної історичної забудови і виконаних у різних історико-архітектурних стилях, найбільшою мірою представлений на вулиці Комсомольській (більше 50 будівель) [7]. Ця вулиця могла б стати центральною ділянкою маршруту з комплексною організацією спеціалізованих (магазини з продажу сувенірної та регіональної продукції, виставкові павільйони художньо-прикладних мистецтв) і супутніх (кіоски з продажу продуктів харчування, кафе) функцій, а також улаштуванням камерних куточків відпочинку (бажано зробити пішохідною ділянку між вул. К. Лібкнехта і вул. Серова).

У рамках комплексної організації туристичної зони паралельно повинна вирішуватися проблема прийому і розміщення гостей міста. У зв'язку з цим оптимальним рішенням може бути створення недорогих готелів-хостелів. Беручи до уваги успішно застосовувану практику влаштування туристичних готелів у старовинних будівлях, пропонується розміщення хостелів у колишніх прибуткових будинках після проведення реставраційно-відновлювальних робіт. З цієї метою можливо використовувати будівлі, які на даний час знаходяться у стані руйнування. Це, насамперед, унікальні будівлі, зараховані до пам'яток архітектури (всього 10) [7] і до цінної історичної забудови. Пропонується кілька різних варіантів розміщення готелів:

- організація великого комплексного готелю по вул. Артема, що складався б із трьох секцій (будинки № 22, № 24 і № 26) (рис. 1). Розташування фрагмента на ділянці з активним рельєфом обумовлює його ефектне візуальне сприйняття.

Незважаючи на різностильове трактування, шеренга фасадів складає гармонійну оригінальну єдність. При цьому особливу цінність становила б панорама міста, якою можна було б милуватися з вікон, а також з оглядового майданчика, влаштованого на даху;

- влаштування хостелу у двоповерховому будинку по вул. Чкалова, № 26 корп. 2 (рис. 2). Цей будинок, що нагадує казкову декорацію, знаходиться в глибині великого двору, про що неможливо здогадатися, проходячи поряд по вул. Чкалова. Ця обставина зіграла б позитивну роль у створенні благоустрою внутрішнього дворового простору. При цьому було б можливим у частині двору створити рекреаційну зону цілорічного використання;

Рис. 1. ул. Артема, № 26

Рис. 2. вул. Чкалова, № 26 корп. 2.

– створення готелю в будинку № 17 по вул. Виконкомській (рис. 3).

Триповерхова будівля, виконана у катеринославському цегляному «стилі», сприймається в якості візуального акценту на фоні історичного оточення, незайманого сучасним будівництвом. Атмосфера старовинного купецького міста, що збереглась у цьому осередку має особливий духовно-емоційний вплив і сприяє приверненню туристичної уваги;

– влаштування хостелу в будинку № 60 по вул. Ленінградській (рис. 3–4). Порівняно з попереднім варіантом невеликий двоповерховий будинок у стилі модерн є одним з поодиноких уцілілих фрагментів історичної спадщини території даної прибережно-промислової зони.

Рис. 3. вул. Виконкомська, № 17

Рис. 4 вул. Ленінградська, № 60

Протягом останнього десятиріччя спостерігається стійка тенденція до зміни експлуатаційної функції будівель житлового фонду (як правило, у результаті передачі будинків із комунальної власності у

приватне володіння). На основі аналізу існуючої практики модернізації прибуткових будинків виявлено найбільш поширені варіанти, що розглядаються з позиції основних класифікаційних параметрів. У більшості випадків влаштування нової функції в будівлі передбачає проведення капремонту та реставрації без зміни конструктивної системи – характерної дрібночарункової структури приміщень (офіси, дрібна торгівля, медично-оздоровчі, фінансово-юридичні, клубні та інші установи). Однак найчастіше до будівлі застосовуються реконструктивні заходи, в результаті яких відбувається:

- зміна містобудівного значення об'єкта адаптації. При цьому головний фасад (або його фрагмент) в якості історичної «маски» стає частиною нової архітектурної композиції, утворюючи новий містобудівний акцент.

- зміна функціонально-планувальної та конструктивної системи будівлі (при різних комбінаціях добудованих приміщень). Найчастіше застосовуються:

- прибудова нового об'єму з розширенням існуючого корпусу будівлі (можливе влаштування зального приміщення);

- надбудова мансардного поверху (в одному або двох рівнях);

- надбудова одного або двох верхніх поверхів (в одному або двох рівнях). На жаль, іноді відреставровані будівлі втрачають свій первісний вигляд. У багатьох випадках для реставрації застосовуються штукатурки і фарбувальні суміші, що закривають декор цегляних деталей і кладку й спотворюють художньо-естетичне сприйняття фасаду будівлі. Але більш серйозною проблемою є випадки порушення закону [8] та знесення історично цінних споруд. За дефіциту вільних територій для нового будівництва, на жаль, іноді це більш рентабельний спосіб порівняно з реабілітацією будівлі і її модернізацією. Зона історичного ядра не може бути законсервована, проте нове будівництво потрібно вести з великим ступенем обережності і регулюванням поверховості.

Бібліографічні посилання

1. Вєсь Єкатеринославъ. Справочная книга. – Єкатеринославъ, 1913.
2. Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава. Кн. 2 (1887–2006) / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д., 2007. – С. 25.
3. Дніпропетровськ: віхи історії / А. Г. Болебрух, І. Ф. Ковальова, І. С. Стороженько та ін. – Д., 2001.
4. Лазебник В. И. Неизвестная Екатеринославщина / В. И. Лазебник. – Д., 2012. – С. 200, 269–270.
5. Настанова щодо розподілу територій мікрорайонів (кварталів) для визначення прибудинкових територій багатоквартирної забудови : ДСТУ НББ.2.2-9:2013. – [Чинний від 2014-10-01]. – К., 2014.

6. Планировка и застройка городских и сельских поселений : ДБН 360-92**. – [Введ. 2002-04-19]. – К., 2002.
7. Проект зон охорони культурної спадщини м. Дніпропетровська / В. В. Малий, М. М. Дьомін, М. П. Андрущенко, Л. Г. Попов. – Д., 2007.
8. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 17 лютого 2011 р. №. 1805-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
9. Про затвердження Зміни № 4 ДБН 360-92** «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень» : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21 червня 2011 р. № 67. – К., 2011.
10. **Ревский С. Б.** О Екатеринославском кирпичном стиле, терминологии и научной этике / С. Б. Ревский // Строительство, материаловедение, машиностроение : сб. науч. тр. – Д., 2005. – Вып. 32. – Ч. 2. – С. 208–209.

Надійшла до редколегії 21.02.2015

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

УДК 902 (477) + 902 (438)

Є. Л. Фещенко, К. В. Мінакова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІІІ МІЖНАРОДНА УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ЯК НОВА СТОРІНКА РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Розглянуто досвід організації та проведення ІІІ Міжнародної україно-польської археологічної експедиції у 2015 р. на території воєводства Нижня Сілезія (Республіка Польща). Основними напрямками діяльності було ознайомлення з досвідом польських фахівців у проведенні археологічних досліджень, вивчення системи підготовки археологів у Вроцлавському університеті, ознайомлення з практикою музеєфікації археологічних об'єктів Польщі.

Ключові слова: україно-польська експедиція, археологічні дослідження у Польщі, підготовка фахівців-археологів у Вроцлавському університеті, організація музейної справи.

Е. Л. Фещенко, Е. В. Минакова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ІІІ МЕЖДУНАРОДНАЯ УКРАИНО-ПОЛЬСКАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ КАК НОВАЯ СТРАНИЦА РАЗВИТИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ СТУДИЙ НА ИСТОРИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Рассмотрен опыт организации и проведения ІІІ Международной украино-польской археологической экспедиции в 2015 г. на территории воеводства Нижняя Силезия (Республика Польша). Основными направлениями деятельности было ознакомление с опытом польских специалистов в проведении археологических исследований, изучение системы подготовки археологов во Вроцлавском университете, ознакомление с практикой музеефикации археологических объектов Польши.

Ключевые слова: украино-польская экспедиция, археологические исследования в Польше, подготовка специалистов-археологов во Вроцлавском университете, организация музейного дела.

Y. L. Feshchenko, K. V. Minakova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

III INTERNATIONAL UKRAINIAN-POLISH ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION AS A NEW STAGE OF DEVELOPMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES AT HISTORICAL FACULTY OF DNIPROPETROVSK NATIONAL UNIVERSITY

The article is devoted to the experience of organization and realization of the III International Ukrainian - Polish archaeological expedition in 2015 on the territory of Lower Silesia (Poland). The trip to Poland became a logical step in the development of archeology in the Dnipropetrovsk National University. The tradition of archaeological research in the DNU was laid by professor Dmitry Yavornitsky, who began to work in the DNU in 1918. Afterwards there were two main stages of development of archeology. Practical stage lasted from the advent of the archaeological expedition of Professor Irina Kovaleva in 1971 to the collapse of the Soviet Union. Analytical stage begun in 1991 and lasts until now. Present-day archaeology requires the usage of new technologies and international expeditions are the most effective tool for exchange of experience. Basic directions of activity during the III International Ukrainian- Polish archaeological expedition were an acquaintance with experience of the Polish specialists in realization of archaeological researches, study of the system of preparation of archaeologists in the Wroclaw university, acquaintance with the practice of reconstruction of archaeological objects in Poland.

Key words: Ukrainian-Polish expedition, archaeological research in Poland, preparation of archaeologists in the Wroclaw university, organization of museums.

Традиції історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара почали зароджуватись у 1918 р., коли було створено історико-філологічний факультет у Катеринославському університеті. Одним із перших професорів навчального закладу став Д. І. Яворницький, який мав значний досвід археологічних розкопок та проводив підготовку до XIII археологічного з'їзду в Катеринославі 1905 р. Однак, незважаючи на значний особистий внесок ученого у розвиток української науки, спеціальні археологічні дисципліни на факультеті не викладалися, підготовка фахівців-археологів не велася, що значно знижувало академічні можливості для розвитку археології на місцевому рівні. Довгий час в університеті не проводилися регулярні польові дослідження.

Нагальна потреба у створенні місцевого археологічного осередку виникла у зв'язку з реалізацією широкомасштабної аграрної програми будівництва зрошувальних систем, яка розпочалася наприкінці 1960-х рр. Вже на початку 1970-х рр. на Дніпропетровщині працювали три експедиції Інституту археології Академії наук УРСР. Нагальною потребою стало залучення до роботи експедицій місцевих фахівців.

Формування археологічного загону Дніпропетровського університету багато в чому пов'язано з науковою діяльністю і активною життєвою позицією І. Ф. Ковальової. Упродовж 1970–1971 рр. працівниками університету проводилися дослідження у складі експедиції «Дніпро – Донбас» ІА АН УРСР, а в 1972 р. була створена постійно діюча новобудовна експедиція університету, беззмінним керівником якої стала проф. І. Ф. Ковальова [1].

Проведення повноцінних археологічних досліджень дозволило створити авторитетну археологічну школу, в якій було виховано цілу плеяду вітчизняних дослідників, серед яких В. І. Костенко, З. П. Маріна, В. А. Ромашко, Є. Л. Фещенко, В. М. Шалобудов та ін. [2, с. 237]. На цьому, початковому для розвитку археологічних студій в університеті етапі, основні зусилля були спрямовані на польові дослідження археологічних пам'яток (поселень і могильників). Результатом наукової діяльності стало значне розширення джерельної бази, що дозволило істотно збільшити знання про матеріальну і духовну культуру давнього населення України. Однак слід відзначити тогочасну відірваність польової археології від навчального процесу, про що яскраво свідчила структурна відокремленість експедиції від історичного факультету (вона існувала як самостійний господарський підрозділ в організаційній системі університету та входила до складу Науково-дослідного інституту геології).

На початку 1990-х рр., унаслідок зміни політичної і економічної ситуації в країні, різко скорочуються обсяги польових досліджень, що знаменувало собою закінчення першого етапу розвитку університетської археології. Кількість розкопаних пам'яток суттєво скоротилась, але розпочався принципово новий, аналітичний період розвитку науки, який триває і сьогодні. Показником перетворень стало створення у грудні 1993 р. Лабораторії археології Подніпров'я, яка з 2003 р. розширила межі своєї діяльності, що відбилось у новій назві – Науково-дослідна лабораторія археології та історії Подніпров'я. Нині вона входить як підрозділ у систему історичного факультету, що значно зміцнює її зв'язок з навчальним процесом.

Із 2005 р., внаслідок успішного проходження процесу ліцензування і акредитації, була створена цілісна система підготовки археологів: бакалавр – магістр / спеціаліст – аспірант. Значно розширилася і тематика навчальних дисциплін для студентів. Науково-педагогічні співробітники факультету розробили цілий ряд авторських спецкурсів, що охоплюють період від кам'яної доби до Середньовіччя і територію від Америки до Азії. Тісна творча співпраця з Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурних цінностей відкрила для археологів ДНУ широкі можливості для участі в державних проектах з охорони культурної спадщини: визначення меж існу-

ючих пам'яток та організація розвідок із виявлення нових, проведення рятувальних розкопок.

Разом із прогресивними змінами, що спостерігаються на сучасному етапі, слід відзначити наявність низки не вирішених завдань, адже археологія це не застигла наука, покрита шаром історичного пилу, а динамічна наукова дисципліна, що швидко розвивається, яка, вивчаючи археологічні пам'ятки, відповідає на виклики сучасного суспільства. До головних завдань у галузі дидактики належить необхідність постійних змін методичних прийомів та підходів у викладанні археологічних дисциплін. Актуальним завданням є розробка нових курсів, які розкривали б перед студентами всю захопливість і складність сучасної археології та найбільш повно відбивали б новітні досягнення як вітчизняних, так і закордонних фахівців.

Більш складною проблемою, яка постає перед сучасними археологами є масове знищення культурної спадщини, яке відбувається під впливом природних і антропогенних чинників. Для її подолання необхідно вдосконалити методи збереження швидко зникаючого археологічного матеріалу, зокрема впровадити застосування в польових дослідженнях високотехнологічних методів виявлення і фіксації пам'яток; використовувати переважно неруйнівні методи фіксації пам'яток і їх характеристик; широке залучення вузькоспеціалізованих, високотехнологічних методів природничих наук, здатних отримувати з археологічних артефактів «приховану» історичну інформацію. В той же час, слід констатувати, що ступінь реалізації передових технологій на вітчизняному просторі не здатен подолати кризові явища.

Виходом із проблемної ситуації, що склалася, може стати інтеграція в європейський науково-освітній простір. Гарантом подальшого стабільного й поступального розвитку археології в ДНУ є використання досвіду розбудови археології вищої школи колег із провідних наукових центрів Європи.

З метою інтеграції у світове археологічне співтовариство у 2013 р. було створено I Міжнародну україно-польську археологічну експедицію, організовану на основі договорів про співпрацю між Дніпропетровським національним університетом ім. Олеся Гончара і Вроцлавським університетом, між Дніпропетровською областю (Україна) і воєводством Нижня Сілезія (Республіка Польща). Експедиція проходила на території Дніпропетровської області за ініціативою і під патронатом голови Дніпропетровської обласної ради Є. Г. Удода, за підтримки керівництва університету на чолі з ректором, професором М. В. Поляковим [3].

Ефективність її роботи зумовила продовження співпраці між університетами та проведення II та III Міжнародних україно-польських

археологічних експедицій на теренах воєводства Нижня Сілезія (Республіка Польща). Вирішальну роль у справі організації цих експедицій відіграли ініціативи голови Дніпропетровської обласної ради Є. Г. Удода.

Слід відзначити, що щорічні експедиції значно зміцнили наукові зв'язки між українськими та польськими колегами та дозволили перевести співпрацю в більш конкретну наукову площину. Так, якщо під час першої поїздки українських археологів до Нижньої Сілезії головна увага була приділена ознайомленню з пам'ятками, то наступна поїздка сприяла обміну науковою інформацією, тому слід зупинитися на ній детальніше.

III Міжнародна україно-польська експедиція проходила з 12 по 18 липня 2015 р. на території воєводства Нижня Сілезія (Польща). Українська частина міжнародної експедиції складалася з восьми осіб: доцента, двох аспірантів, двох магістрів, трьох студентів бакалаврата. Виходячи з цілей і завдань, поставлених перед учасниками експедиції, час перебування в Польщі було розподілено приблизно в рівних пропорціях між участю в археологічних розкопках, творчими зустрічами і знайомством з культурно-історичною спадщиною.

Учасники III Міжнародної україно-польської експедиції взяли участь у дослідженні Середньовічного замку, залишки якого знаходяться на території Нижньої Сілезії. Пам'ятник розташований на горі Громнік, яка є найвищим піком Стшелінських пагорбів. Об'єкт дослідження є цікавим для фахівців різних профілів, оскільки пам'ятка багатощарова. На г. Громнік, окрім замку, знаходять матеріали доби неоліту (5500–1800 до н.е.), лендельської культури (4600–3800 до н.е.), лужицької культури (VIII–V ст. до н.е.), раннього Середньовіччя (IX–X ст.) [4, с. 53].

Незважаючи на історичну цінність об'єкта, його археологічне дослідження розпочалося порівняно нещодавно, що пов'язано із загальною тенденцією розвитку археології у Польщі та формуванням археологічного центру дослідження Середньовіччя у Вроцлавському університеті.

Перед початком роботи професор Криштоф Яворський розповів про будівництво, функціонування та неодноразові зміни замку, що відбувалися протягом сторіч. Інтерес до пам'ятки пояснюється її неординарною історією. З письмових джерел відомо, що власник замку займався розбоєм торговельних караванів купців і карбував фальшиві монети. Військо міста Вроцлава взяло в облогу замок і зруйнувало його.

Робота української частини делегації була організована на території замку, де було відкрито вхід до підземного приміщення, збудованого у скельній породи. Важливість дослідження цієї ділянки зумов-

лена гіпотезою про наявність тут підземелля зі складними інженерними спорудами. Розкопки проводилися з використанням методики, прийнятої серед польських археологів, яка поєднує традиційні форми ведення робіт та сучасні технічні пристрої.

Українські археологи ознайомилися з методами фіксації кам'яних споруд, опису артефактів, які застосовуються в польській археології. Під час вивчення культурного шару було виявлено значну кількість предметів (кераміка XV ст., уламки кахель з візерунками, залізнi вироби, скло, кістки тварин, глиняна обмазка стін з елементами розпису). До рідкісних знахідок належить пастова кольорова намистина, монети, привозна кераміка, що вирізняється технологією виготовлення (глина з домішками піриту, яка походить з території Чехії) та орнаментацією (штампування та полива, аналоги якій відомі на пам'ятках Німеччини). Поряд зі справжніми монетами була знайдена і фальшива, яка, ймовірно, була виготовлена власниками замку.

Програма проведення експедиції передбачала і курс лекцій, присвячених розвитку археології в Польщі. Директор інституту археології Вроцлавського університету, доктор хабілітований Артур Блажеєвський розповів про формування наукових археологічних центрів та перспективні напрями розвитку. Професор Криштоф Яворський представив електронну презентацію про історію відкриття рідкісних видів кахель на г. Громнік. Серед них найбільшу цінність становлять кахлі із зображенням Архангела Михаїла та Геракла. Магістр археології Вроцлавського університету Павло Мілейський прочитав лекцію про особливості грошового обігу в Нижній Сілезії за доби Середньовіччя та показав нумізматичну колекцію, отриману з пам'ятки на г. Громнік. Особливу увагу привернули ранні односторонні екземпляри. Магістр археології Вроцлавського університету Павло Самборський ознайомив з результатами дослідження ранньослов'янського городища Вітостовіце (Witstowice), яка відображає становлення західнослов'янських культур у регіоні.

Учасникам експедиції була надана можливість ознайомитися з результатами застосування сучасних науково-технічних методик (радіомагнітний метод та лазерне сканування) на ранньослов'янському городищі Вітостовіце. Використання подібних методик дозволяє суттєво зекономити матеріальні й часові ресурси під час археологічних досліджень, підвищити ефективність розкопок.

Українські археологи відвідали базовий табір польських колег та ознайомилися з організацією побуту, камеральних робіт та особливостями зберігання артефактів. З метою ознайомлення з досвідом проведення розкопок у лісовому масиві була організована зустріч українських археологів із представниками природоохоронної служби, які пояснили принципи, за якими забезпечується співіснування при-

родних та історичних пам'яток. Особливістю клімату Нижньої Сілезії є швидке заліснення території. Більшість археологічних пам'яток заросло деревами. Польське законодавство чітко регламентує роботи в зоні зелених насаджень. Саме цим пояснюється тісна співпраця археологів із природоохоронними організаціями.

Велика увага була приділена вивченню організації охорони історико-культурних цінностей Республіки Польща. Для практичного ознайомлення з пам'яткоохоронною справою було проведено екскурсії по історичних місцях. Відвідування пам'яток продемонструвало ефективну роботу органів охорони історико-культурного надбання в Польщі та високий рівень реалізації проектів зі збереження археологічної спадщини.

Значний досвід накопичено польськими археологами у сфері музеєфікації і популяризації культурної спадщини. На прикладі туристичного центру у с. Романов, в якому було влаштовано археологічну експозицію, створену з матеріалів, знайдених на г. Громнік, польські колеги поділились досвідом організації археологічних виставок у сільській туристичній місцевості. За поданням місцевої влади та з дозволу головного консерватора, при існуючих комплексах можуть створюватись депозитарії. Формально колекція належить до фондів Археологічного музею Вроцлавського університету, але постійно знаходиться у спеціально обладнаному приміщенні у с. Романов, що перебуває під охороною. До інших складових комплексу належить власне туристичний центр, бібліотека, позашкільний заклад освіти та їдальня. Таким чином, подібні туристичні центри не лише забезпечують туристів усім необхідним для відпочинку, але знайомлять їх з археологічними пам'ятками краю.

Велика увага в програмі роботи української делегації була приділена ознайомленню з організацією навчального процесу з підготовки археологів у Вроцлавському університеті. Під час зустрічі з директором інституту археології Вроцлавського університету доктором хабілітованим Артуром Блажеєвським було висвітлено найбільш актуальні питання організації навчального процесу, а саме:

- загальна структура інституту та принципи комплектування науково-педагогічного складу;
- рівні науково-професійної підготовки (ліцензіат, магістеріум, докторат, хабілітація);
- проблеми працевлаштування випускників спеціальності «Археологія».

Найактуальнішим виявився досвід багаторічної міжнародної співпраці польських колег з партнерами із Болгарії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Туреччини, Чехії, Перу, Іраку та інших країн. Значні успіхи досягнуті у сферах обміну студентами та викладача-

ми із залученням коштів міжнародних фондів, організації археологічних досліджень, впровадження сучасних методик природничих наук.

Під час експедиції було зроблено важливі кроки і на шляху розвитку подальшої співпраці між Вроцлавським і Дніпропетровським університетами, зокрема представлено проект нової угоди про співробітництво, польським колегам запропоновано увійти до складу редколегії наукового видання історичного факультету ДНУ, досягнуто попередні домовленості про спільні наукові публікації. Намічені перспективні напрями співпраці: узгодження навчальних програм; обмін студентами; міжнародний фіндрайзінг.

Учасники експедиції отримали можливість ознайомитися з матеріально-технічною базою забезпечення навчального процесу та оглянути навчальні приміщення. Створена при інституті археології бібліотека постійно поповнюється як польськими, так і зарубіжними виданнями. Студенти мають можливість працювати з літературою як безпосередньо у бібліотеці, так і вдома, використовуючи електронні версії монографій.

Велика увага приділяється вихованню у студентів гордості за свій університет, поваги до його історичних традицій. Стіни корпусів прикрашають стени та історичні зображення, присвячені видатним особистостям університету. Особливо цікавими є галерея ректорів університету, лауреатів Нобелівської премії, діячів світової культури, життя яких було пов'язане з університетом.

Сучасні студенти дуже пишаються тим, що версія студентського гімну «*Gaudeamus igitur*», створена Й. Брамсом для Вроцлавського університету, стала загальноприйнятою. Особливе захоплення викликало збереження середньовічних університетських традицій у сучасному індустріальному суспільстві. Так, студенти-випускники отримують дипломи в тому ж залі, де вручали дипломи у XVIII ст., а молоді вчені приймають присягу на вірність науці латинською мовою, так само як і їх попередники часів Середньовіччя.

Показником високої ефективності спільних проєктів стало запрошення українських археологів директором інституту археології Вроцлавського університету доктором хабілітованим Артуром Блажевським продовжити археологічні дослідження на г. Громнік під час наступного археологічного сезону.

Перспективи майбутніх культурно-освітніх проєктів із залученням українських та польських студентів обговорювали і під час зустрічі зі співробітником Відділу міжнародних зв'язків та міжнародних проєктів управління маршалу Нижньосілезького воєводства Олександром Міровською-Піалучча. Особливо актуальним стало питання подолання мовного бар'єру. Пані Міровська повідомила про наявність спеціальних курсів вивчення польської мови та культури. Крім цього,

йшлося про польський досвід реалізації освітніх та культурних проєктів та джерела їх фінансування. Враховуючи позитивний досвід проведення спільних україно-польських археологічних експедицій, було зроблено висновок про перспективність продовження цього проєкту.

Завершальним акордом перебування у Польщі стало спільне святкування завершення III Міжнародної україно-польської археологічної експедиції. У теплій дружній атмосфері проходило ознайомлення з українським та польським археологічним фольклором, народними традиціями та танцями. Наприкінці зустрічі присутні побажали один одному творчої наснаги та успіхів і висловили сподівання на наступні зустрічі.

Творчі надбання та набутий досвід, отримані під час проведення III Міжнародної україно-польської експедиції, можуть бути використані для удосконалення навчального процесу підготовки фахівців-археологів у Дніпропетровському національному університеті, підвищення ефективності проведення польових досліджень і подальшого розвитку охорони археологічної спадщини Дніпропетровщини.

Бібліографічні посилання

1. **Ковалева И. Ф.** 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета / И. Ф. Ковалева // Проблемы археологии Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 3–23.
2. **Струкуленко А. С.** Щорічні звіти як джерело з історії новобудовних експедицій Дніпропетровського університету (1972–1993 рр.) / А. С. Струкуленко // Вісник Дніпропетр. ун-ту : Серія: Історія та археологія / Мін-во освіти і науки України. – Д., 2009. – С. 236–244.
3. **Фещенко Є. Л.** II Міжнародна україно-польська археологічна експедиція (7–13 липня 2014 р): досвід організації і проведення / Є. Л. Фещенко, К. В. Мінакова // Подніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 192–198.
4. **Jaworski Krzysztof.** Archaeological investigation on the summit of Gromnik (Rummelsberg) after 1945 / Krzysztof Jaworski, Pankiewicz Aleksandra // Mount Gromnik (Rummelsberg). From the History of Settlement and Management. Edited by K. Jaworski, A. Pankiewicz. – Wrocław, 2008. – P. 51–100.

Надійшла до редколегії 03.08.2015

НАШІ АВТОРИ

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бекетова Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, заступник директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, заслужений працівник культури України.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Великородна Юлія Олександрівна – головний інженер Державного підприємства «ДНД ПВІ „НДІ проєктреконструкція”».

Виноградов Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гайдук Аліна Володимирівна – старший науковий співробітник Музею історії м. Дніпродзержинська.

Свєтєва Галина Петрівна – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри українознавства ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва архітектури».

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Іщенко Олена Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Анна Олександрівна – магістр історії, вчитель історії Криворізької загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 42, м. Кривий Ріг, здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Марина Олександрівна – магістр історії, вчитель історії Криворізької загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 42, м. Кри-

вий Ріг, здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мінакова Катерина Васиївна – магістр археології, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури».

Прокопенко Леонід Львович – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Прокопенко Сергій Леонідович – спеціаліст-історик, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Сидорук Вадим Миколайович – історик, випускник історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сміянова Олеся Анатоліївна – магістр історії, асистент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сніда Євген Олегович – магістр історії, аспірант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Стороженко Іван Сергійович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник НДЛ археології та історії Придніпров'я кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, заслужений науковий співробітник Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сухов Василь Євгенович – заступник голови Громадської ради при виконкомі Дніпропетровської міської ради, голова комісії з охорони культурної і історичної спадщини.

Фещенко Євген Леонорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Цимбалова Тетяна Анатоліївна – асистент кафедри архітектурного проектування і дизайну ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури».

Шахрайчук Ігор Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шейміна Надія Михайлівна – завідувач відділу сучасної історії України Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ.....	6
-----------------------------------	----------

Стороженко І. С. Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ	6
---	----------

Перетокін А. Г. Розвиток металургійної промисловості в Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX ст.	20
--	-----------

Манько А. О. Вплив революційних подій 1917 р. на діяльність земств Катеринославської губернії	28
---	-----------

Архірейський Д. В. Махновці в Катеринославі: хронологія присутності	34
---	-----------

Нікілев О. Ф. Село Дніпропетровщини за часів німецької окупації: за спогадами селян (літо 1941 – осінь 1944 рр.).....	46
---	-----------

Шахрайчук І. А. Радянські військовополонені у нацистських таборах на території Дніпропетровщини (1941–1944 рр.)	56
--	-----------

Іщенко О. В., Сидорук В. М. Відновлення житлового фонду і комунальної інфраструктури міст Дніпропетровської області у повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.)	67
--	-----------

Гайдук А. В. Особливості повсякденного життя дніпродзержинців періоду «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)..	77
---	-----------

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ	88
------------------------------------	-----------

Кочергін І. О. Катеринославський дворянський рід Алексєєвих ...	88
--	-----------

Світленко С. І. Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького періоду революції (1917–1920)	97
Сміянова О. А. Будинок Д. І. Яворницького в першій половині ХХ ст.	109
Манько М. О. Національна еліта Катеринославщини у державотворчих процесах періоду початкових етапів Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) ..	114
Шейміна Н. М. Участь дніпропетровців у дисидентському русі України (1960–1985 рр.)	121

ІІІ. ІСТОРІЯ ОСВІТИ, ДУХОВНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ..... 134

Виноградов Г. М. Дніпровські пороги як символічний південний кордон Русі часів Володимирового хрещення....	134
Лучка Л. М. Перші бібліотеки Катеринослава	146
Прокопенко Л. Л. Розвиток професійної освіти на Катеринославщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	154
Прокопенко С. Л. Розвиток жіночої середньої освіти в Катеринославській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	163
Буланова Н. М. Особливості духовного життя польської національної меншини на Придніпров'ї упродовж 1880-х рр. – початку ХХ ст.....	172
Сніда Є. О. Адміністративно-територіальний устрій Російської православної церкви Катеринославської єпархії (1917–1919 рр.).....	181
Іваненко В. В. Реалізація загальнодержавної програми «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині: досвід, стан, перспективи	190
Бекетова В. М. Приватні музеї в Дніпропетровській області на сучасному етапі	198
Євсєєва Г. П., Великородна Ю. О., Сухов В. Є. Стан нерухомої культурної спадщини Дніпропетровська: проблеми та перспективи збереження	205
Цимбалова Т. А. Особливості архітектурно-планувальної адаптації прибуткових будинків Катеринослава для сучасних умов..	212

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ224

- Фещенко Є. Л., Мінакова К. В.** III Міжнародна україно-польська археологічна експедиція як нова сторінка розвитку археологічних студій на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету 224

НАШІ АВТОРИ.....233

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 13

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич
Дизайн обкладинки В. А. Ситника

Підписано до друку 29.10.2015. Формат 60×84^{1/16}. Папір друкарський. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 13,72. Тираж 100 пр. Зам. № 389.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.
Збірник видано коштом авторів

Видавництво і друкарня «Ліра»
49050, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 188 від 19.09.2000.